

KRONIKA

CASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

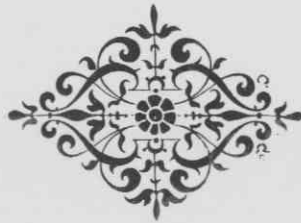
LETNIK 38

ŠT. 3

LETO 1990

Ptujski grad, neobaročna sedežna garnitura v viteški dvorani

Izdajateljski svet: dr. Tone Ferenc, dr. Ferdo Gestrin (predsednik), Metka Gombač, Nada Holynski, dr. Olga Janša-Zorn, dr. Jože Koropec, Janez Kos, Antoša Leskovec, dr. Božo Otorepec, Slavica Pavlič, Marija Sernoder, dr. Mirko Stiplovšek, Prvenka Turk, Maja Žvanut

Uredniški odbor: France Dobrovoljc, Marjan Drnovšek, dr. Tone Ferenc, dr. Ferdo Gestrin, mag. Stane Granda (odgovorni urednik), dr. Olga Janša-Zorn, Janez Kopač, dr. Božo Otorepec, Peter Stres, Kristina Šamperl-Purg, dr. Zmago Šmitek, dr. Sergij Vilfan, dr. Peter Vodopivec, Maja Žvanut (glavna urednica) – Opremil: Roman Hribar – Prevodi: Baukje Ojdanič – Bibliografska obdelava: Anja Dular – Uredništvo: Narodni muzej, Prešernova 20, 61000 Ljubljana (tel. 061/218-886 int. 17) – Uprava: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 12, 61000 Ljubljana – Sofinancirata: Republiški sekretariat za znanstveno raziskovanje in tehnologijo in Republiški sekretariat za kulturo – Tisk: Roman Hribar

UDK 949.712(-2)(05)
UDC

YU ISSN 0023-4923

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

XXXVIII
1990

IZDAJA IN ZALAGA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
SEKCIJA ZA KRAJEVNO ZGODOVINO
LJUBLJANA

KAZALO

CONTENTS

ČLANKI IN RAZPRAVE ARTICLES AND TREATISES

<i>Mateja Kos</i> : K zgodovini ljubljanskih majolikarn beloprstene keramike	105
A Contribution to the History of Ljubljana's Majolica Manufactory of White Earth Ceramics	
<i>Matija Žargi</i> : Železarna na Dvoru in Prešernov nagrobnik v Kranju	108
The Ironworks at Dvor and Prešeren's Tombstone in Kranj	
<i>Vesna Bučič</i> : Ljubljanski urarji v 19. in v začetku 20. stoletja	114
Clockmakers in Ljubljana in the 19th and Beginning of the 20th Century	
<i>Dragan Matič</i> : Vojaški zapor na ljubljanskem gradu od 15. 8. 1914 do vstopa Italije v 1. svetovno vojno	127
Military Prison in the Castle of Ljubljana from August 15, 1914 to Italy's Entry into the First World War	
<i>France Kresal</i> : Razvoj industrije v Sloveniji v letih 1918 – 1941	134
Industrial Development in Slovenia in the Years 1918 – 1941	
<i>Ervin Dolenc</i> : Bratstvo, izobraževalna društva narodnih socialistov v dvajsetih letih	138
Bratstvo, Educational Societies of National Socialists in the Years 1920's	
<i>Branko Šuštar</i> : Ekonomska Orjuna. Poskus gospodarske organizacije jugoslovanskih nacionalistov v dvajsetih letih	144
»Ekonomska Orjuna«. An Attempt at Economic Organization by Yugoslav Nationalists in the 1920's	
<i>Maja Lozar Štamcar</i> : Fotografije predvojnih grajskih interierjev – dragocen vir za proučevanje notranje opreme, zlasti pohištva	147
Photographs of Pre-war Castle Interiors – A precious Source for Studying Interior Design, Especially Furniture	
<i>Božo Benedik</i> : Turizem in kultura na Bledu	156
Tourism and Culture at Bled	
<i>Avgust Lešnik</i> : Položaj slovenske ljudske šole v Istri od italijanske okupacije do osvoboditve (1918 – 1945)	159
The Position of Slovene Elementary Schools in Istria in the Period from the Italian Occupation to Liberation (1918 – 1945)	

DELO NAŠIH ZAVODOV IN DRUŠTEV NOTES ON THE ACTIVITY OF OUR INSTITUTES AND ASSOCIATIONS

<i>Majda Žontar</i> : Razstava Kranj, kakršnega ni več	164
An Exhibition entitled: Kranj as it no longer exists	
<i>Blaženka First</i> : Stare ilustrirane knjige in grafike. Mednarodna antikvarna razstava v Zürichu (oktober 1989)	166
Old Illustrated Books and Graphics. An International Antiquarian Exhibition in Zürich	

NOVE PUBLIKACIJE

NEW PUBLICATIONS

Jože Pfeifer. Zgodovina idrijskega zdravstva, Idrija, Mestni muzej 1989 (<i>Olga Janša-Zorn</i>)	
Franjo Zorko, Kronologija delavskega gibanja in družbenega razvoja Maribora in njegove okolice 1855 – 1983, Maribor 1989 (<i>Janez Kopač</i>)	
Akademski pevski zbor France Prešeren Kranj, 1984; France Prešeren Akademski pevski zbor Kranj (1969-1989), Kranj 1989; Vse, kar ste hoteli vedeti o APZ, pa si niste upali vprašati ali Prešernovci tečejo častni krog, Kranj 1989 (<i>Janez Kopač</i>)	
Poročilo s predstavitve knjige Miroslava Bertoše Zlikovci in prognanici, Istarska književna kolonija »Grozd«, Pulj 1989 (<i>Darko Darovec</i>)	
Kranjski zbornik 1990 (<i>Majda Žontar</i>)	
Dežela ob Cerkniškem jezeru. Kraji v občini Cerknica na starih razglednicah, Cerknica 1990 (<i>Marjan Drnovšek</i>)	

IZ DELA ŠOLSKIH KROŽKOV

FROM THE WORK OF SCHOOL CIRCLES

Naša šola skozi čas (<i>Knjižničarski krožek Osnovne šole Vera Šlander Polzela z mentorico Valerijo Pukl</i>)	181
---	-----

ČLANKI IN RAZPRAVE

K ZGODOVINI LJUBLJANSKIH TOVARN BELOPRSTENE KERAMIKE

MATEJA KOS

V Zgodovinskem arhivu Ljubljana se v mapi LJU – Družine in osebe: Barbo Daniel, Zois Žiga, Družina Taufferer, Lambergova hiša in Anton Aškerc nahaja Zoisovo Poročilo o nastanku keramične tovarne v Ljubljani.¹ Gre za v usnje vezan zvezek z ekslibrisom Bibliotheca Mantuani in s črnilom izpisano številko 346, s svinčnikom pa je v levem zgornjem kotu dodan napis: Podaril nadinž. Rudolf Roesse(r) 7.1. 1919.

Zgodovinski arhiv Ljubljana je posamezne akte Žige Zoisa z nakupom pridobil leta 1955. V Akcesijsko knjigo so vpisani pod številko 88.

Originalni naslov dela je Nachrichten von der Entstehung der SteingutFabrick in Laibach. Aus alten Noten Zusammen geschrieben im Spatherbste 1795. Napisano je s svinčnikom na 99 (oštevilčenih) straneh. Sam zapis ni nikjer podpisan, iz naslova pa lahko sklepamo, da je glavčina nastala po smrti Antona Sylve avgusta leta 1795, s kasnejšimi dodatnimi vpisi (finančna poročila in bilance za leta 1796–1798).²

Vsebina je razdeljena na tri dele. Prvi (Zgodovinska poročila) vsebuje naslednja poglavja:

1. 1788: Prvi poizkus Schönehra in Egenhofferja v Živalskem vrtu
2. 1789: Drugi poizkus Sylve in Lorenzija, prav tam
3. 1790: Odkritje selške gline na Gorenjskem
4. 1791: Predelava iste do opustitve tovarne v Živalskem vrtu
5. 1792: Prenos in ponovna ureditev tovarne v Ljubljani.

Drugi del – z naslovom Tehnična opazovanja – se deli na štiri razdelke:

6. O selški glini in pripravljanju paste
7. Groba (pripravljalna) dela, modeli in biskvit
8. Materiali za glazuro
9. Žgalne peči in žganje.

Ekonomska poročila pa zajemajo:

10. Mezde delavcev in dogovore
11. Cene materialov, orodja in popravil
12. Skladišče izdelkov, cene in prodajo
13. Račune in bilanco.

V prvem poglavju izvemo, da sta po zgledu

cvetočih tovarn v Trstu, ki so izdelovale posodo po vzorih angleške beloprstene keramike, pečarski vajenec Jacob Schönehr in strojnik (Maschinist) Egenhoffer poskušala v Ljubljani urediti takšno delavnico. Pri tem sta se ozirala zlasti na dejstvo, da je sicer glina iz Vicenze, ki so jo uporabljale tržaške tovarne, zelo draga, da pa so v Ljubljani očitno nižji življenjski stroški (torej tudi mezde) in les za kurjenje.³

Tovarna (Zois ta obrat izrecno imenuje tovarna) je bila v Živalskem vrtu kneza Auersperga pri Fužinah (Fürst Auerspergischen Thiergarten bey Kaltennprun), na mestu, ki je bilo zelo primerno zaradi bližine vode in mlina. Z vsoto 600 goldinarjev je njeno delovanje podprla ekonomska družba (ökonomische Gesellschaft), ki jo je vodil grof Hohenwarth.

Schönehr je pripravil nekaj modelov namizne posode po angleških vzorih, nato pa je poizkušal z vsemi mešanici (za glino in glazuro), za katere je mislil, da se jih je naučil v Trstu pri tovarnarjih Lorenziju in Sinibaldiju.⁴ Toda kmalu je ugotovil, da njemu in njegovim pomočnikom manjka osnovno znanje lončarskih rokodelskih veščin. Zapustili so samo »slabo zgrajeno« keramično peč. Za njimi sta tovarno v Živalskem vrtu prevzela (drugo poglavje) Anton Sylva iz Milana in Lorenzi iz Trsta. Sylva je bil nekdanji med drugim uradnik v Brentanijevem skladišču v Genovi. S seboj prav tako ni prinesel potrebnega rokodelskega znanja, pač pa je za 500 goldinarjev od beneškega fabrikanta Geminiana Gozzija odkupil recepte (za glino in glazuro), s seboj pa je pripeljal tudi delavca. Vendar se je posrečilo samo žganje majolike (iz navadne lončarske gline iz nahajališča v bližini Ljubljane in z zelo lepo, bleščečo belo kositrno glazuro), ki pa po nastanku tovarn beloprstene posode v Trstu pri potrošnikih ni bila več priljubljena, torej se proizvodnja nikakor ne bi splačala. Žganje beloprstene posode po Gozzijevem receptu pa se je popolnoma ponesrečilo. Nič bolje se ni godilo posodi, izdelani po receptu, ki ga je s seboj prinesel Lorenzi iz Trsta. Posoda je bila po bisvitnem žganju dovolj bela, tudi glazura se je zdela ustrezna. Toda po ohlajevanju (že v skladišču) so na predmetih nastale kot las tanke razpoke, ki so v kratkem času porjavele. Ker je zaslutil bližnji propad, je Lorenzi po teh neuspešnih poskusih sklenil

tovarno zapustiti. Tik pred odhodom pa je od znanca iz Kranja dobil kos fine bele gline iz Loškega pogorja. Le-to so uporabljali vsi lončarji v deželi za barvanje (najbrž engobiranje) – kot dodatno okrasje zeleno in rjavo glaziranim posodam (tu v oklepaju navaja slovenski izraz pisane sklede).

Julija leta 1789 je najdišče na Šiji, pol ure oddaljeno od Selc, blizu Belega potoka (spet v slovenščini) preiskal višji fužinarski mojster Polz z Javornika.

Po različnih poizkusih se je izkazalo, da je čista glina tako pusta (nemastna) in krhka, da se je ne da oblikovati. Z zmernim dodatkom gline iz Vicenze pa je nastala mehka pasta. Zmesi so dodajali tudi kreda in mavec. Pri žganju je dosegla posoda iz selške gline enako trdoto in zven, kot glina iz Vicenze.

Tako je do poletja 1790 Sylva sklenil dve pogodbi (s Sussano Blasnick in Petrom Tautscherjem) za dobavljanje selške gline. Kljub temu, da se je zelo trudil, da bi prebrodil težave (finančne in tehnične), pa je Sylva še vedno delal usodne napake. Med drugim so v peči žgali naenkrat posode na različnih stopnjah proizvodnega procesa: za biskvitno žganje, za glaziranje že biskvitiranih posod in za nadglazurno poslikavo glaziranih predmetov, tako da so se mu večkrat pokvarile celotne vsebine peči. Julija 1791 mu je nemški delavec Lau, ki je prišel iz Madžarske, zgradil peč, s seboj pa je prinesel tudi recept za glazuro, ki naj bi bila prosojno bela, brez tankih razpok. 13. septembra 1791 sta poizkusila glazurno žganje; ker se je dvakrat ponesrečilo, je Lau pobegnil in zapustil Sylvo v veliki stiski. V pozni jeseni 1791 je Sylva opustil tovarno v Živalskem vrtu (da bi zmanjšal stroške obratovanja) in se preselil v Gradišče, v baronovo hišo, kjer je v kleti po Lauovi metodi zgradil peč. Nek delničar (Aktionär) je prevzel blagajno, pomagal pri upravljanju tovarne in poplačal dolgove. Pri prvem (biskvitnem) žganju – bilo je septembra leta 1791⁵ – je skozi dimnik vdrl ogenj, zato so razburjeni sosedje uničili vso posodo, ki je bila takrat v peči. Sylva se je takrat zavezal, da bo pri vsakem žganju sodeloval tudi požarni stražnik. Očitno je, da so preizkuse novih receptov še izvajali v stari tovarni, medtem ko so v Gradišču že potekala poskusna žganja.

Od takrat naprej je tovarna namoteno obratovala z zmernimi uspehi do Sylvove smrti leta 1795, ki zaključuje poročilo o zgodovini prve tovarne beloprstene keramike pri nas.

Kljub izčrpnemu poročilu pa ostajajo nekateri problemi še nepojasneni: tako ni jasno razvidno, ali je pečarski vajenec Schönehr morda ist oseba kot modelar Schönehr in kako je prišel do tega položaja, zanimivo pa bi bilo tudi raziskati izvor in vlogo Lorenzija, za katerega za sedaj vemo samo to, da je prišel iz Trsta, morebitno sorodstvo s tovarnarjem Lo-

renzijem pa ni dokazano.

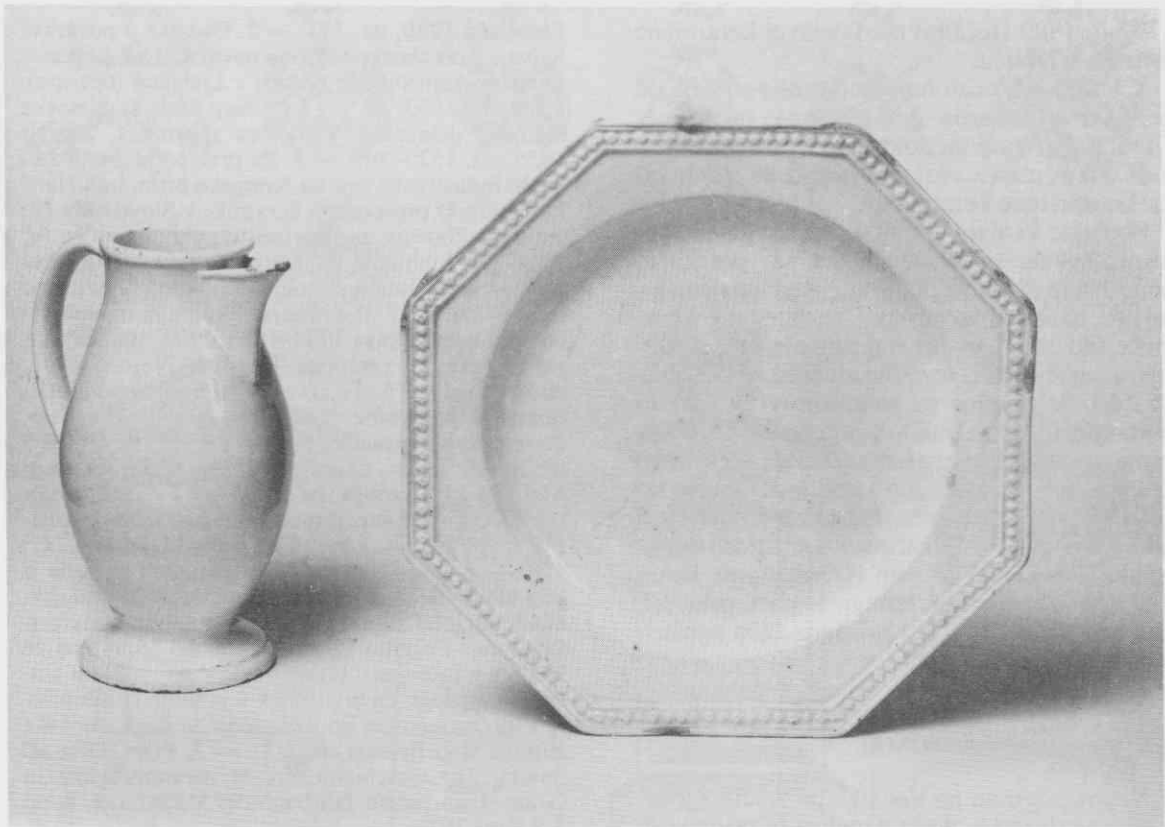
Nato sledi poglavje z obširno tehnično in mineraloško analizo selške gline z obširnimi citati iz dela Mineralogy I. G. Schmeisserja (London, 1795) in z natančnimi opisi poizkusov.

Iz Ekonomskih poročil izvemo, da so bili v tovarni zaposleni delavci naslednjih profilov: modeler, oblikovalec, delavec, ki je keramično pasto oblikoval v kalupih, oblikovalec pri lončarskem kolesu in delavec pri peči (pri žganju); nekateri so imeli tudi pomočnike. Zois toži, da vlada zaradi tega, ker je izdelovanje beloprstene keramike v Avstriji in tudi v Italiji dokaj novo področje, veliko pomanjkanje dobrih delavcev. Treba si je pomagati z lončarskimi in pečarskimi vajenci.

Iz finančnih poročil in bilanc je razvidno, da so bili v Sylvovi tovarni zaposleni v glavnem delavci italijanskega rodu. V posameznih letih so bile zasedbe dokaj stalne:

1791–1792: Modeler – Schönehr (z letnim prejemkom 622 goldinarjev in dveh krajcarjev), pri kolovratih sta delala Piverotti in Galeani (okroglo 62 in 80 goldinarjev na leto), oblikovalci so bili Adami, Decamini, Piazza, Ferrari, Starello, Malnati in Navarini (najvišji letni znesek je 243, najnižji pa 71 goldinarjev). Žgali so Barbotti, Urih in Bisari (okroglo 289, 144 in 86 goldinarjev). Za primerjavo si oglejmo cene kalupov za oblikovanje nekaterih posod (leta 1792): jušniki s pokrovom v treh različnih velikostih – 4, 4 1/2 in 5 goldinarjev, sklede s pokrovom (trikotne, štirikotne, ovalne in okrogle): 3 1/5 – 4; plitve sklede (ovalne), tri velikosti – 1 1/3, 1 5/6, 2; plitve okrogle sklede (dve velikosti) – 1 1/3, 1 1/2; sklede za solato (ovalne in okrogle, štiri velikosti) – 2 1/3, 2 1/2, 3 in krožniki za sadje z robom: 1 1/4 goldinarja. Vse te kalupe je izdelal Schönehr. V prodaji so bile cene takšne: ovalen ali okrogel jušnik je stal 20 goldinarjev (v Trstu 18), posoda za solato 10 (v Trstu jih sploh niso izdelovali), cene skled pa so bile različne (glede na velikost in obliko) – od 1 1/3 do 15 goldinarjev (v Trstu od 2 – 18). Leta 1793 se kot modeler poleg Schönehra pojavi tudi Besozzi, kot izdelovalec posod na kolovratu pa Besozzi junior. Njuni imeni se tudi sicer večkrat pojavljata v virih in literaturi.⁶ V letu Sylvove smrti (1795) pa je bila zasedba delovnih mest naslednja: modeler Besozzi (na teden je zaslužil 6 goldinarjev in 15 krajcarjev), oblikovalec Adami (5 gld.), pri kolovratu je delal Besozzi junior (okroglo 4 gld.), pri kalupih Malnati, Knotze in Haslacher, žgal je Riser, med pomočniki pa je bil Balotti (vsi so imeli tedenske plače okrog 3 goldinarje), omenjena pa je tudi ženska, ki je sodelovala pri končnem okraševanju posode.

Med delavci pa ni zaslediti Jakoba Antona Marcorja, ki naj bi bil po Malu (op. cit.) modeler pred letom 1797 in ga nato med leti

Izdelki Zoisove manufakture beloprstene keramike v Ljubljani. Okrog 1800. Narodni muzej, Ljubljana

1797 in 1800 srečamo med delavci keramične tovarne v Holiču.

V letnih bilancah najdemo tudi podatek, da je Sylvova tovarna del izdelkov prodala v Gradcu, kar kaže na dokajšnjo kvaliteto, saj so tudi v tem mestu obstajali obrati za izdelovanje beloprstene keramike.⁷

Podatki, ki nam jih razkriva Zoisov rokopični zvezek, so neprecenljivi, saj potrjujejo domneve o direktni povezavi med ljubljanskimi in tržaškimi tovarnami beloprstene keramike (do sedaj so jih nakazovale enake slogovne značilnosti, sorodne ali celo enake oblike itd.). Še posebej pa so zanimivi podatki o mineraloških in tehničnih posebnostih izdelovanja keramike in analize selške glin, ki med drugim tudi pojasnjujejo izredno kvaliteto izdelkov Zoisove tovarne. Heinrich Georg Hoff jih v svojem delu (*Historisch-statistisch-topographisches Gemälde vom Herzogthume Krain und demselben einverleibten Istrien*, prvi del, Laibach 1808, str. 142) primerja celo s sodasnimi angleškimi izdelki.

OPOMBE

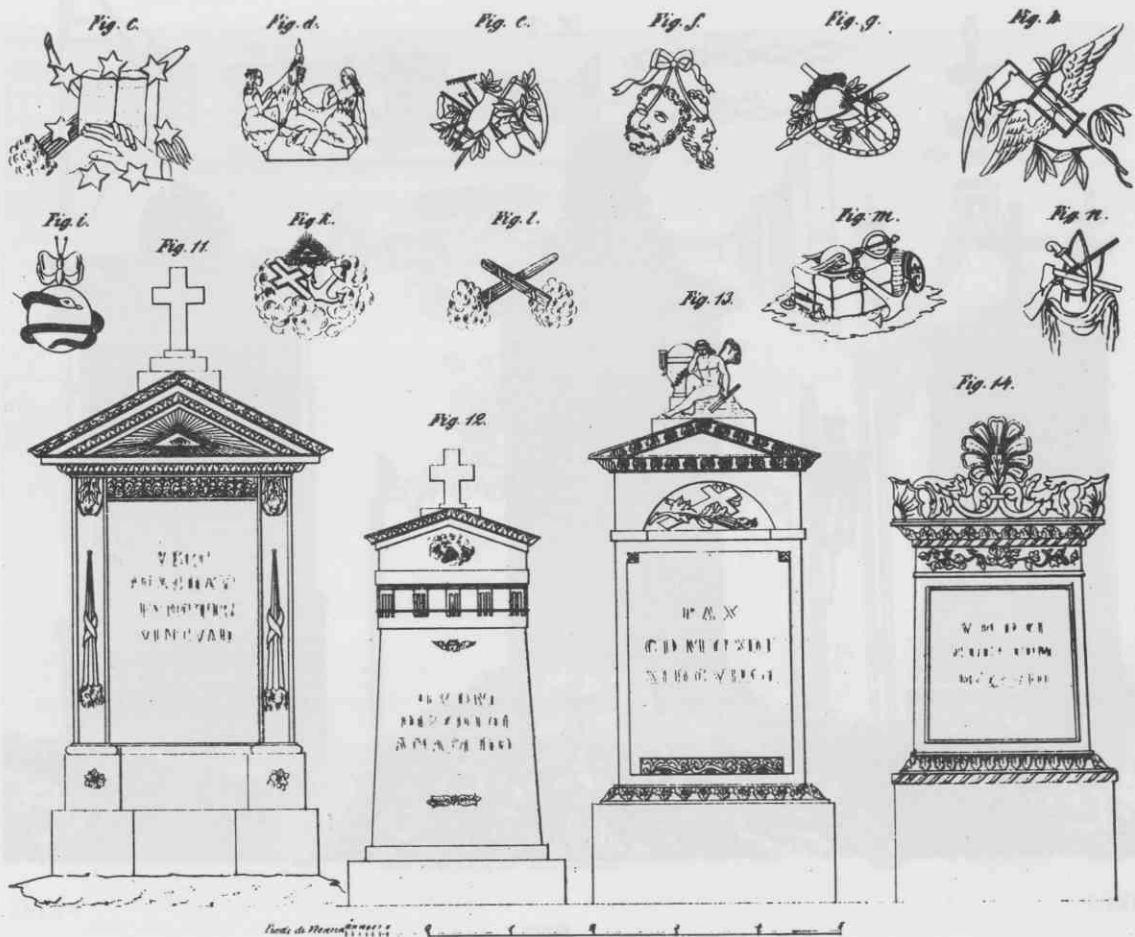
1. Naslov je citiran po Vodniku po fondih Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Gradivo in razprave 2,

Ljubljana 1980, str. 171. — 2. Podatke o povezavi Sylva – Zois zlasti podrobno navajata Ivan Slokar v *Industriji kameninaste posode v Ljubljani* (tipkopis), Ljubljana 1953, str. 5 – 7 in Josip Mal: *Ljubljanske fajanje delavnice*, Tkalčičev zbornik 1, Zagreb 1955, str. 157 – 169. — 3. Za prve poizkuse uvajanja te industrijske veje na Kranjsko prim. tudi Hanka Štular: *O proizvodnji keramike v Sloveniji v 19. stoletju*, Zbornik za umetnostno zgodovino, n. v. XIV–XV, Ljubljana 1979, str. 263 – 264. — 4. Pietro Lorenzi je imel keramično tovarno v Trstu med leti 1776 in 1797 (?), Giuseppe Sinibaldi in Ludovico Santini pa v času 1784–1808. Prim. Bianca Maria Favetta: *La ceramica Triestina*, Verona 1966, str. 49 in sl. — 5. Tu izvemo točen datum začetka obratovanja tovarne v Gradišču; do sedaj je veljalo, da se je Sylva preselil v Gradišče leta 1792 ali 1793 (Prim. H. Štular, citirano delo), medtem ko Josip Mal (op. cit.) poroča, da je Sylva že v zgodnji pomladi leta 1790 prosil mestni magistrat za dovoljenje za postavitev keramične peči v Gradišču (str. 159). — 6. Josip Mal navaja v citiranem delu, da je leta 1797 v arhivalnih spisih imenovan porcelanski fabrikant Jožef Bisuzzi, leta 1802 pa »Weissgeschirrfabrikant« Eugenio Besozzi, ki je bil tedaj vsaj že šest let v Ljubljani. Ivan Slokar v omenjenem tipkopisu omenja, da ta priimek v uradnih spisih pišejo Bisuzzi, medtem ko v matičnih knjigah trnovske župnije stoji Besozzi (str. 13). — 7. Prim. Gertrud Smola: *Zur Geschichte der Steinguterzeugung in Graz*. *Historischen Jahrbuch der Stadt Graz*, Band 7/8 Graz 1975.

ŽELEZARNA NA DVORU IN PREŠERNOV NAGROBNIK V KRANJU MATIJA ŽARGI

Za postavitev Prešernovega nagrobnega spomenika je bil 17. februarja 1849 ustanovljen poseben odbor, ki je imel nalogo zbirati prostovoljne prispevke in ocenjevati prispеле ponudbe. Do pomladi leta 1851 so z nabiralno akcijo zbrali že toliko denarja (okoli 300 goldinarjev), da je 22. marca 1851 dr. Janez Bleiweis zaprosil Auerspergovno železarno na Dvoru pri Žužemberku, naj izstavi odboru ponudbo za primeren nagrobnik iz litega železa. Zdi se, da je Bleiweis železarni poslal tudi skico, kako si odbor zamišlja spomenik.¹ Preprosta skica kaže klasicistično stensko nagrobno ploščo, kakršne so bile takrat v modi. Izbor dvorske železarne ni bil slučajen, saj je bila edina na slovenskem ozemlju, ki je poleg najrazličnejših izdelkov umetniškega liva množično ulivala tudi železne nagrobne križe, stenske nagrobne plošče in monumentalne nagrobnike. Največji ugled si je na tem področju prav gotovo pridobila z izdelavo Zoisovega nagrobnika (1844), ki še danes stoji na ljubljanskih Žalah. V odgovor na Bleiwesovo

pismo, ki ni ohranjeno, je železarna že 29. marca poslala ponudbo s cenami in priloženimi skicami.² Ponudba je izjemno zanimiv dokument, saj kaže na delovanje tovarne sredi 19. stoletja, ko je bil njen direktor Johann Engenthaler (1804 – 1881). Engenthaler v ponudbi navaja, da jih je v prejšnjih letih izdelovanje predmetov umetniškega liva zelo zaposlovalo, da pa je zadnje čase povpraševanje po njih upadlo. Slabo povpraševanje po eni in velika naročila za mehanične izdelke po drugi strani, je povzročilo, da je umetniški liv postal postranski posel. Kljub temu pa so naročilo voljni prevzeti in zato prilagajajo več skic, da bi se odbor lahko odločil, kakšen nagrobnik želi postaviti. Priporočali so štiri stenske plošče in dva prostostoječa nagrobnika. Najcenejša (110 goldinarjev) je bila nagrobna plošča na tabli VII, skica 11 (sl. 1), ker jo, kakor je posebej navedeno, največkrat naročajo. To so v zadnjem času potrdile tudi raziskave na terenu. Tudi nagrobne plošče, ki so bile ulite po skicah 12, 13 in 14 na isti tabli, še danes najde-

Slika 1

mo na naših pokopališčih. Med leti 1838 in 1878 uliti nagrobniki družine Smola na pokopališču v Šmihelu pri Novem mestu so postavljeni celo v istem vrstnem redu (sl. 2). V nadržnostih bogatejša in tudi dražja (200 goldinarjev) je bila nagrobna plošča na tabli IX, skica 28 (sl. 3). Medtem, ko zgoraj navedene plošče še danes srečamo na številnih pokopališčih na Dolenjskem, pa je za plošči na tabli X, skici 35 in 38 (sl. 4) v ponudbi zapisano, da kalupov za njiju nimajo na razpolago in da jih morajo na novo narediti. Tako bi stroški za izdelavo kalupa znašali 150 goldinarjev, spomenik sam pa še 250 goldinarjev. Znano je, da je železarna imela v prvem nadstropju in na podstrešju poslopja mehaničnih delavnic shranjene in oštevilčene vse kalupe, ki so jih sami izdelali in tudi nekatere, ki so bili last naročnikov.³ Zato je razumljivo, da so v času, ko je umetniški liv postal postranska panoga, posebej zaračunali tudi izdelavo kalupa in da so bili izdelki, ki so jih serijsko ulivali po starih kalupih, cenejši.

Poleg stenskih nagrobnih plošč so ponudili tudi izdelavo prostostoječega piramidalnega spomenika na pravokotnem podstavku za 300 goldinarjev (tabla X, skica 18, sl. 5) in monu-

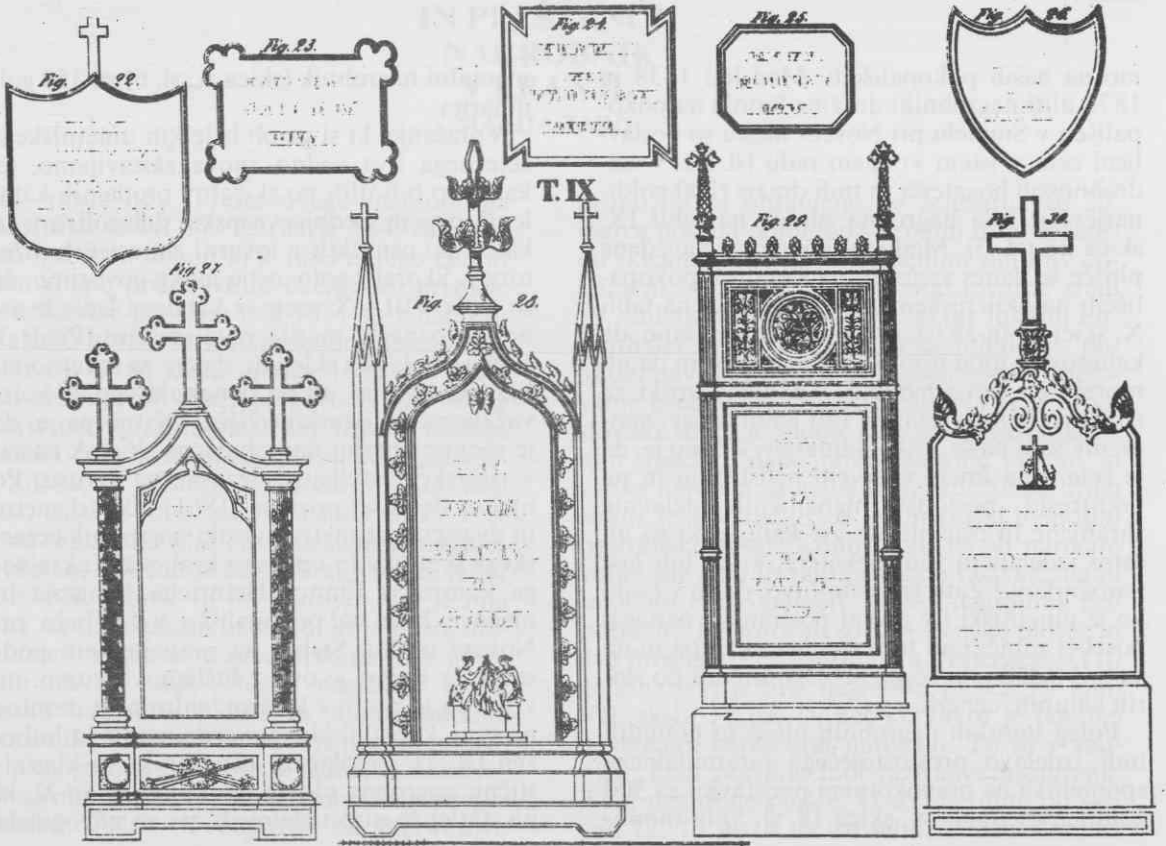
mentalni nagrobnik (skica A, sl. 6) za 350 goldinarjev.

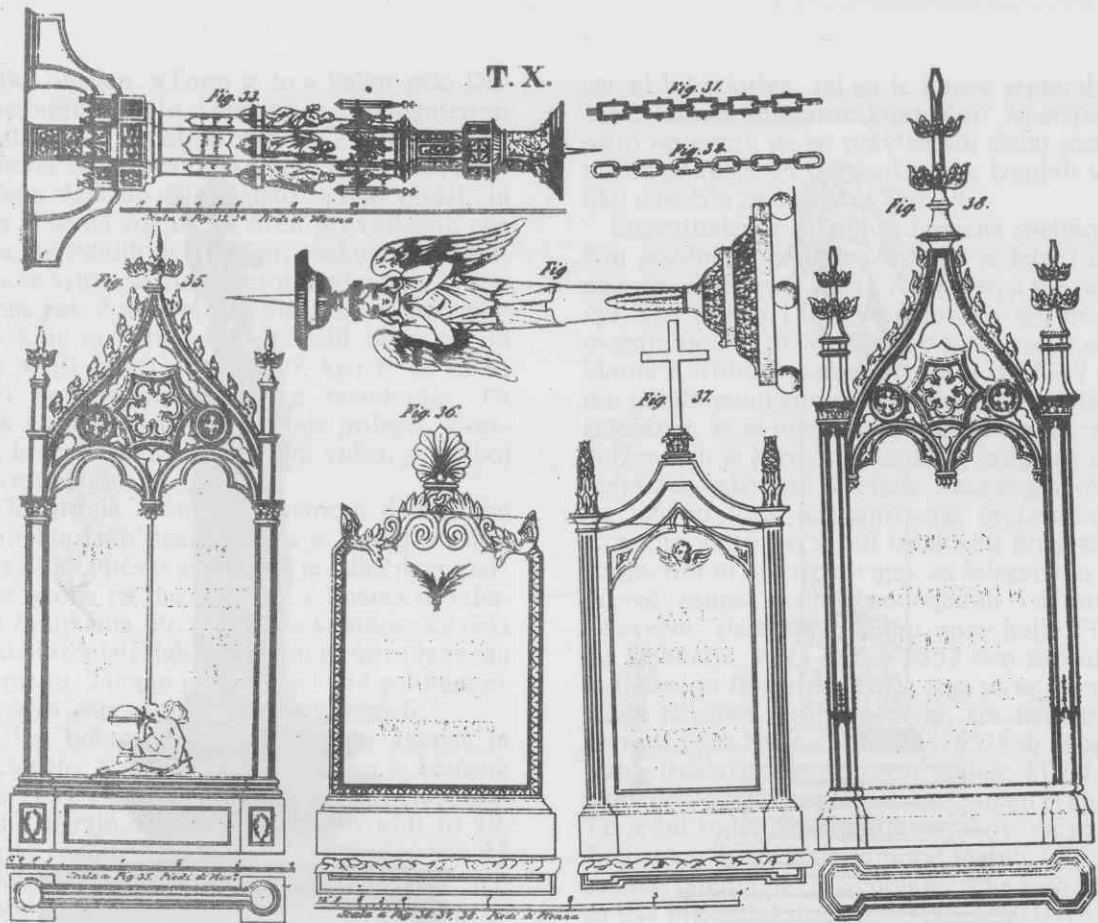
Vprašanje, ki si ga ob izdelkih umetniškega železnega liva vedno znova zastavljamo, je, kateri so bili uliti po skicah v prodajnih katalogih drugih srednjeevropskih železolivarn in kateri po osnutkih v tovarni zaposlenih inženirjev. Skoraj z gotovostjo lahko govorimo, da so table VIII – X vzete iz kataloga kake livarne. Po označbi merila v italjanščini (Piedi di Viena), bi lahko sklepali, da gre za severnoitalijansko livarno, ali pa za neko drugo, ki je izvažala na italijansko tržišče. Očitno pa je, da je monumentalni nagrobnik na skici A nastal v risarskem ateljeju železarne na Dvoru. Po njej so deset let pozneje (1861) ulili tri metre in dvajset centimetrov visoki nagrobnik cesarskega svetnika in cesarsko kraljevega okrajnega komisarja Franca Heinricha Langerja in njegove žene na pokopališču v Šmihelu pri Novem mestu. Steber na pravokotnem podstavku z napisi je ovit z bršljanovo vitico, na vrhu pa je putto s križem, sidrom in desnico na sru, kar simbolizira vero, upanje in ljubezen (sl. 7). Predlagani nagrobniki so klasicistični, nagrobne plošče na tablah IX in X, ki jih dotlej še niso izdelovali, pa so novogotski

Slika 2

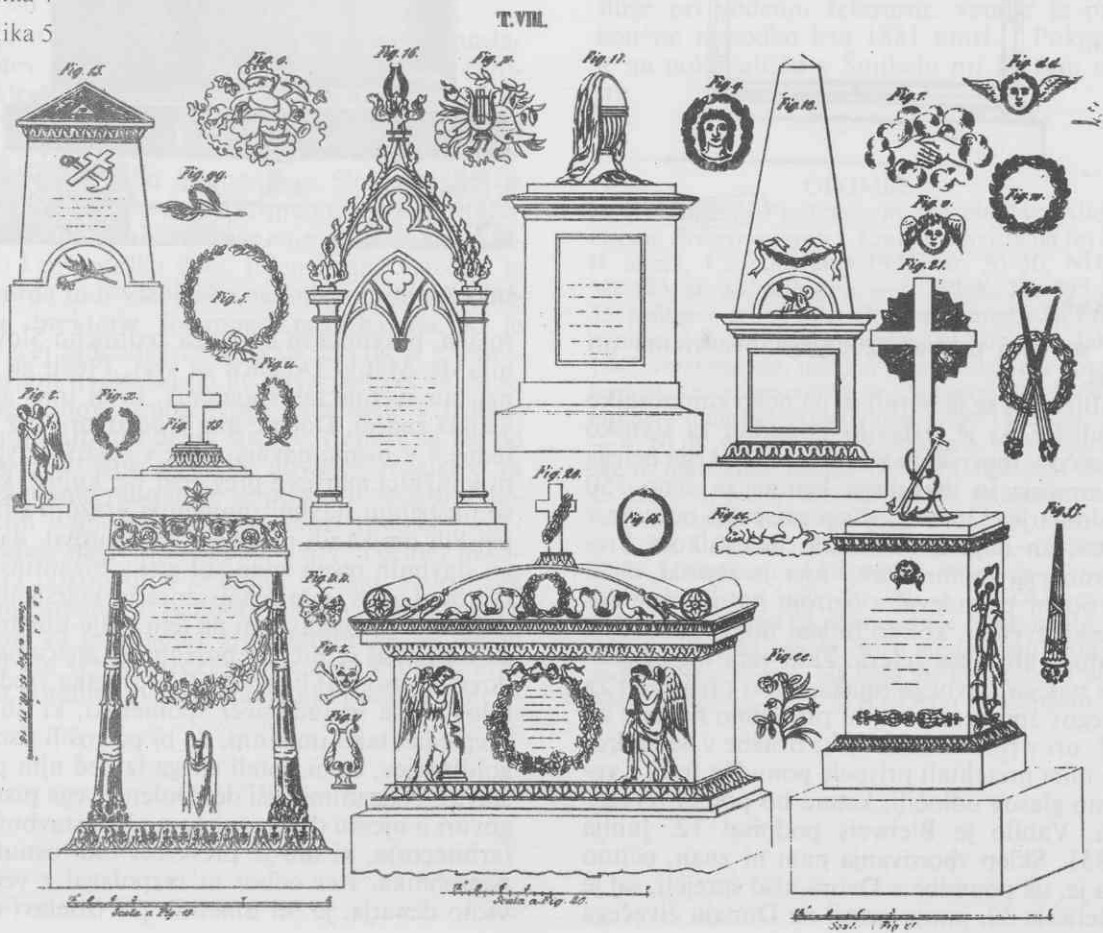
Slika 3

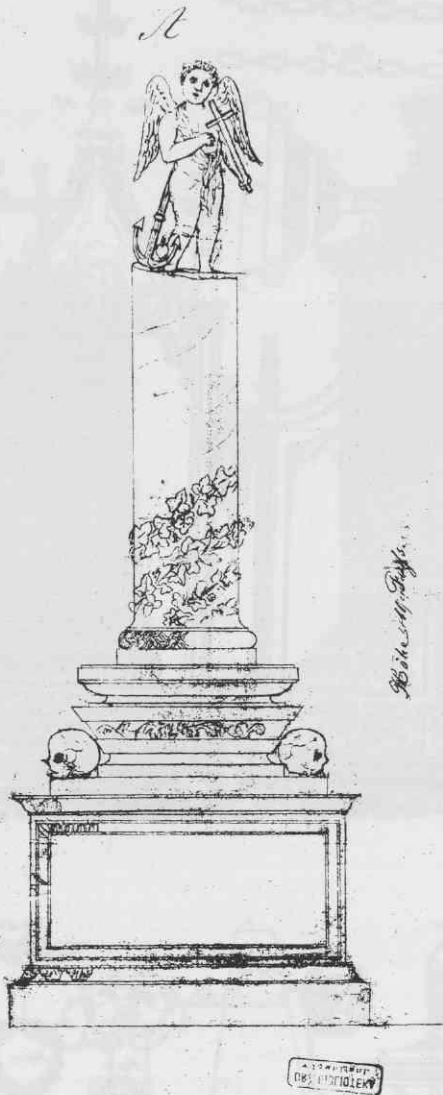

Slika 4

Slika 5

Slika 6

in so tako primer zgodnjega historizma pri nas.

Bleiwis se je obrnil še na neko kamnoseško podjetje, ki je izstavilo ponudbo za stensko ploščo v mavrskem slogu iz štajerskega belega marmorja in ihanskega kamna za ceno 350 goldinarjev⁴ in na podlagi prispelih ponudb v Novicah objavil »Povabilo deležnikom Prešernovega spomenika«,⁵ kjer je zapisal, da si je odbor prizadeval z ozirom na nabrane doneske zvedeti, koliko bi stal tak spomenik iz kamna ali litega železa. Zato vabi vse prijatelje našega slavnega rojaka, ki so prispevali za njegov spomenik, naj bi prihodnjo nedeljo ob 11. uri v pisarni Kmetijske družbe v Salendrovi ulici pretehtali prispele ponudbe in se z večino glasov odločili, katera bo potem izvedena. Vabilo je Bleiwis podpisal 12. junija 1851. Sklep zborovanja nam ni znan, očitno pa je, da ponudbe z Dvora niso sprejeli, saj je Bleiwis 30. junija prosil na Dunaju živečega

Slika 7

rojaka, pravnika in borca za zedinjeno Slovenijo dr. Matijo Dolenca za svet. Prosil ga je, naj mu svetuje tak spomenik, ki bi imel slovanski značaj. Dolenc mu je odgovoril čez tri tedne.⁶ V pismu navaja, da je v cesarski dvorni knjižnici marljivo pregledal vse knjige, kjer so ilustrirani stavbni spomeniki »raznih evropskih omikanih narodov« in ugotovil, da je »v stavbnih rečeh znan stil grški, bizantinski, Gotov, Lahov, a la renaissance in marsikateri drugi«, da pa »Slavljani na tem polju umetnosti dosihmal še nič kaj posebnega, značajnega dovršili niso, kar bi imena lepoumetka vredno bilo« in da so tudi sicer spomeniki, ki jih je pregledal, tako imenitni, da bi potrošili tisoče goldinarjev, če bi hoteli enega izmed njih postaviti. Najzanimivejši del Dolencevega pisma govori o njemu dobro znanem »lepostavbniku (arhitectu)«, ki mu je preskrbel tudi osnutek nagrobnika. Ker odbor ni razpolagal z večjo vsoto denarja, je bil umetnik pri izdelavi os-

nutka omejen. »Torej je to,« kakor piše Dolenc, »prosto delo, katero pa se z mnogoterimi pristavki in z malimi stroški še polepšati da. Namreč bi pristvalo, ako bi se spominski stebr z lepo železno štirivoglato ograjo obdal, in ako bi se na voglih, na dveh pri vsakemu ena lipa, na ostalih dveh pa pri vsakemu ena babilonska vrba vsadila, prostor med ograjo in stebrom pak z raznimi cveticami, sosebno planinskimi in z obršlanom posadil. Stebr bi bilo naj boljši iz granita izdelati, kjer bi že to na sebi nevmrjočnost pesnika razodevalo. Pa tudi krajnski marmor se bode prilregel. Zvezda, ki je na nadglavku stebra viditi, je simbol navmrjočnosti.«

Odboru je osnutek neznanega dunajskega arhitekta tako ugajal, da ga je skoraj v celoti sprejel. Namesto granita se je odločil za marmor, groba pa niso zasadili z lipama in vrba ma žalujkama. Predračun za kamnoseška dela so dali izdelati ljubljanskemu mojstru Ignaciju Tomanu. Toman je predvidel 384 goldinarjev stroškov, kar so odborniki tudi sprejeli.⁷

Član odbora, znani ljubljanski zvonar in Prešernov prijatelj Anton Samassa je koncem leta 1851 v železarni na Dvoru naročil litoželezno ograjo, ki so jo čez zimo ulili in 19. aprila poslali v Ljubljano. Ograja je stala 87 goldinarjev in 16 krajcarjev.⁸ Prešernov nagrobnik, preprosto stebrasto znamenje s prvimi tedaj modernega »bizantinskega« sloga,⁹ je bil svečano odkrit 3. julija 1852.

Žal nam ni znano, zakaj se odbor za postavitev Prešernovega spomenika oziroma darovalci prostovoljnih prispevkov niso odločili za enega od nagrobnikov iz ponudbe železarne na Dvoru. Domnevamo lahko, da so bili mnjenja, da za tako znamenitega Slovenca, kot je France Prešeren, ni primeren serijski litoželezni spomenik in so se raje odločili za solidno kamnoseško delo. Eden izmed vzrokov je morda tudi vsebinsko nekoliko čudna ponudba direktorja Johanna Engenthalerja, ki je precej zadržana do naročila, češ da se z umetniškim livom skoraj ne ukvarjajo več in da so vse njihove zmogljivosti usmerjene v izdelovanje strojnih delov strojev. Čeprav so res od srede stoletja opustili ulivanje izdelkov za vsakdanjo rabo in so se posvetili večjim livarskim nalogam, pa je vseskozi cvetela proizvodnja nagrobnih spomenikov, o čemer nekatera pokopališča še danes pričajo. Poleg tega Engenthaler v ponudbi navaja precej visoke cene za posamezen tip nagrobnika, ki naj bi bil kot serijski izdelek dostopen širokem krogu porabnikov. V sestavljanju ponudb tudi si-

cer ni bil izkušen, saj ga je konec septembra 1862 lastnik železarne knez Karl Auersperg ostro opomnil, da so prav zaradi slabo sestavljene ponudbe in previsoke cene izgubili veliko naročilo za arzenal v Puli.¹⁰

Engenthaler je bil sploh tragična osebnost. Kot gozdni in gradbeni inženir je leta 1832 nastopil službo pri knezu Auerspergu v Kočevju, kjer je leta 1833 napredoval v gozdnega mojstra in leta 1839 postal vodja knezove steklarne Karlshutten pri Kočevju. Leta 1849 pa mu je bilo ponujeno mesto direktorja dvorske železarne, ki je bila v zelo slabem stanju, zadolžena, in je predvsem izgubila zaupanje zaradi slabe kakovosti izdelkov. Zato se je z veliko vnemo lotil reorganizacije proizvodnje. Kot smo videli, so začeli izdelovati predvsem stroje. Ker ni bil strokovnjak za železarstvo, je preveč zaupal svojim podrejenim vodilnim delavcem, zlasti fužinskemu upravitelju Filipu Dobnerju, ki ga je leta 1852 sam zaposlil, in inženirju Bossardu. Poleg tega so se ponesrečila nekatera večja naročila, kot naprimer parni stroj za železarno Štore (1852) ali neprecizna izdelava šrapnelov in granat, ki jih je naročilo vojaško poveljstvo na Dunaju (1863). To je bil tudi eden glavnih vzrokov, da ga je Auersperg leta 1864 odpustil in mu tudi ni priznal pokojnine. Engenthaler se je zato dolga leta pravdal, krivil svoje vodilne delavce za slabo kakovost izdelkov in navajal svoje za sluge pri vodenju železarne, vendar je pred končno razsodbo leta 1881 umrl.¹¹ Pokopan je na pokopališču v Šmihelu pri Novem mestu.

OPOMBE

1. Obširneje o Prešernovem nagrobniku: Alfonz Gspan: Prešernov grob v Kranju, Slavistična revija, II. letnik, 1.2, Ljubljana 1949, str. 30–50, NUK, Ms 495, št. 35, priloga a. — 2. NUK, Ms 495, št. 35, priloge e–g. — 3. Bericht über sammtliche Erzeugnisse welche für die zweite, zu Graz im Jahre 1841 veranstaltete, und bei Gelegenheit der Anwesenheit der Anwesenheit Se. Majestat des Kaisers eröffnete Industrie-Ausstellung, Graz 1843, str. 37. — 4. NUK, Ms 495, št. 35, priloga b. — 5. Kmetijske in rokodelske novice 1851, 18. dokladni list k št. 26. — 6. NUK, Ms 495, št. 49, priloga b. — 7. Alfonz Gspan, Prešernov grob v Kranju..., str. 44. — 8. NUK, Ms 495, št. 49, prilogi j in l. — 9. Sonja Žitko, Historizem v kiparstvu 19. stoletja na Slovenskem, Ljubljana 1989, str. 29. — 10. ZAL, enota Novo mesto, fond Okrajno sodišče Novo mesto, št. 140. — 11. ZAL, enota Novo mesto, fond Okrajno sodišče Novo mesto. Na fond me je opozorila prof. Meta Matijević, za kar se ji iskreno zahvaljujem.

LJUBLJANSKI URARJI V 19. IN ZAČETKU 20. STOLETJA

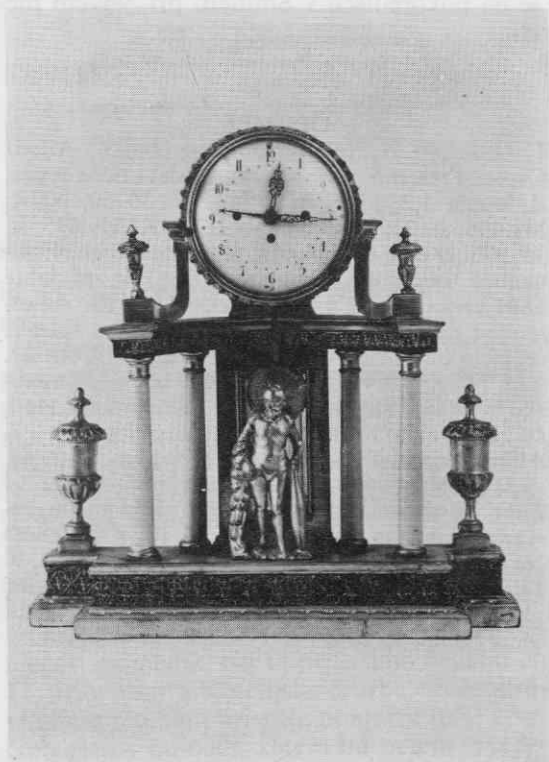
VESNA BUČIČ

Ko so v Ljubljani leta 1718 zgradili nov rotovž, nad katerim se je dvigoval peterostrani stolpič, je mladi ljubljanski urar Baltazar Hofman dobil naročilo, da na njem izdelava veliko javno uro, ki bo poleg ur in minut kazala tudi lunine mene. Baltazar Hofman je bil po poreklu iz Scherdinga na Bavarskem in ko je leta 1715 dokončal svojo učno dobo v Gradcu, ga je pot zanesla v Ljubljano. Že isto leto je dobil meščanstvo: z njim se začenja skoraj dvesto let dolgo obdobje te zelo cenjene in dobro vodene obrti z delavnico in hišo v Florijanski ulici oz. na Starem trgu. Nestorju te ugledne urarske družine je v 50. letih 18. stoletja sledil sin Ignacij, ki se nam je z ohranjenimi urami predstavil kot urar z visoko stopnjo obrtniškega znanja.¹ Iz njegove oporoke leta 1804 je razvidno, da je imel pet otrok in čeprav sam nepismen, so njegovi štirje sinovi postali ugledni ljubljanski meščani. Med njimi je najstarejši sin BALTAZAR HOFMAN (Hofmann) prevzel očetovo delavnico in bil leta 1797 izvoljen za ljubljanskega meščana.² Najbrž se je tega leta začela tudi njegova samostojna dejavnost; ker je bila pridobitev mojstr-

stva tesno povezana z izvolitvijo za meščana, je bil verjetno Baltazar vse do tega časa pomočnik v delavnici svojega očeta Ignacija Hofmana. Od 1820 pa do svoje smrti 1837. (umrl je star 76 let) je bil pri mestni ustanovi za uboge (*Armen Instituts Commission in Laibach*) določen za skrbnika ubogih (*Armen Väter*).³ Bil je neporočen. V oporoki je za svojega univerzalnega dediča določil nečaka Karla Hofmana, ki je tačas živel na Hrvaškem.⁴ Med ljubljanskimi obrtniki je bil, kot bomo pozneje videli, zelo ugledna osebnost, njegove ohranjene ure pa zgovorno pričajo, da je bil dobro izurjen urar s širokim krogom odjemalcev.

Poleg Ignacija Hofmana in njegovega sina Baltazarja, ki sta bila oba specializirana urarja za izdelavo malih mehanizmov, sta v zadnjih desetletjih 18. stoletja ta poklic opravljala še urarja ANDREJ ZUPANČIČ (Andreas Suppantchitsch) iz Kroke, ki se je izučil v Ignacijevi delavnici in urar JOHANN MARTIN MOSER, priseljenc iz Friedberga na Bavarskem.⁵ Zupančič je leta 1776 v svoji prošnji za pridobitev obrtnega dovoljenja izrazito poudarjal, da »tukajšnji urarji nimajo ceha ... in da bi mu kot spretnemu urarskemu pomočniku lahko podelili urarske pravice... ali pa naj ga vzamejo za leto dni na preiskus, da bi lažje spoznali njegove sposobnosti«. ⁶ Naslednji dogodki med ljubljanskimi urarji kažejo, da je Zupančiču »kot sinu kranjske dežele (Landeskind)«, kakor se je sam imenoval v svoji prošnji, uspelo pridobiti obrtno dovoljenje *ad personam*, ki je bilo samo dosmrtno in se ni prenašalo na dediče. Zaradi tega je skušal na vse načine priti do dednega dovoljenja, oz. pravice do realne obrti, ker bi ta v slučaju njegove smrti zagotovila njegovi ženi varno preživetje.⁷

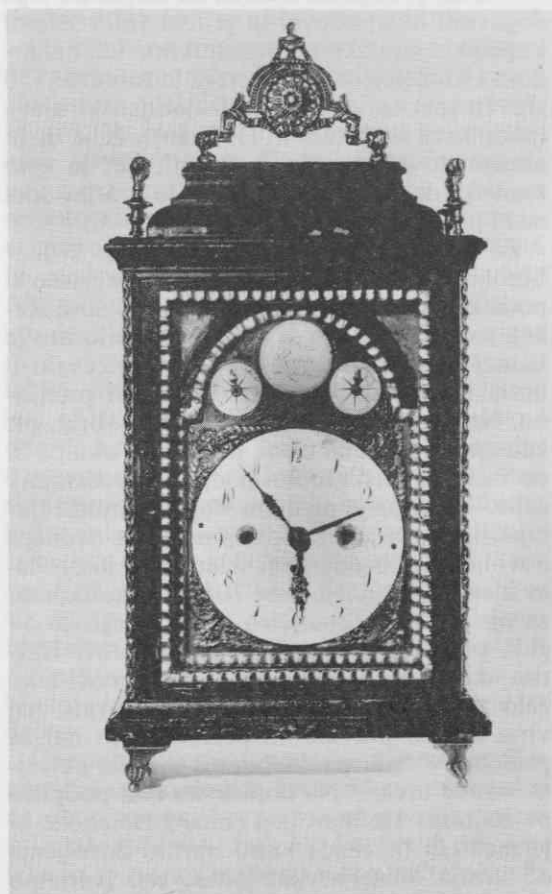
Ko je leta 1791 vdova po urarju Antonu Hartlu hotela prodati svoje dedne pravice Juriju Gradinu (Georg Gradin), urarju iz Novega mesta, sta si Hofman in Moser zelo prizadevala, da bi to dedno dovoljenje dobil Andrej Zupančič.⁸ S tem se namreč število urarjev ne bi povečalo in bi trije mojstri lahko popolnoma zadovoljevali potrebe meščanov, četrti urar GAŠPER JANČ (Caspar Jannoch) pa se je itak ukvarjal z izdelovanjem velikih mehanizmov. Kmalu po izvolitvi za ljubljanskega meščana leta 1793 je Janč umrl⁹ in njegova vdova Ana Marija je moževu obrt nadaljevala z enim pomočnikom.¹⁰ Medtem je magistrat Juriju Gradinu prošnjo za pridobitev dovoljenja dokončno zavrnil, glavarstvo pa je Terezijo Hartlin s citatom odredbe iz leta 1770 pre-

Stoječa ura ljubljanskega urarja Baltazarja Hofmana, okrog 1810 (Narodni muzej Ljubljana)

pričalo, »da se število mojstrov ne sme povečati in da se na izpraznjeno mesto po kakem umrlem mojstru ne sme izdati dovoljenja nobenemu novemu prosilcu«. ¹¹

Ob prihodu novega urarja ANTONA REGALIJA (Regaly), je prišlo med njim in drugimi ljubljanskimi urarji do velikega spora. Prav to medsebojno prepiranje in dokazovanje mojstrske spretnosti nam nudi pogled v takratne razmere in dogajanja med mladimi in starimi urarji. Treba je namreč upoštevati, da urarji zaradi specifičnosti svoje, sicer zelo cene obrti in relativno visokih cen svojih proizvodov, niso imeli veliko naročil in da ta obrt nikakor ni bila donosna. Poleg tega številna pisna dokumentacija, ohranjena v obliki prošelj, pritožb, ponudb ali časopisnih oglasov, dokazuje, da so ljubljanski urarji v prvih desetletjih 19. stoletja, kljub številnim uvoženim uram, še vedno sami izdelovali svoje izdelke. Šele proti sredi stoletja, ko je dobila Ljubljana železniško zvezo z Dunajem (1849) in Trstom (1857), se je tudi pritok tovarniškega blaga iz drugih dežel naglo povečal. S tem se je tudi povečal uvoz strojno izdelanih ur, na katere so urarji začeli izpisovati svoja imena. S tem so ustvarjali reklamo za svoje pro-

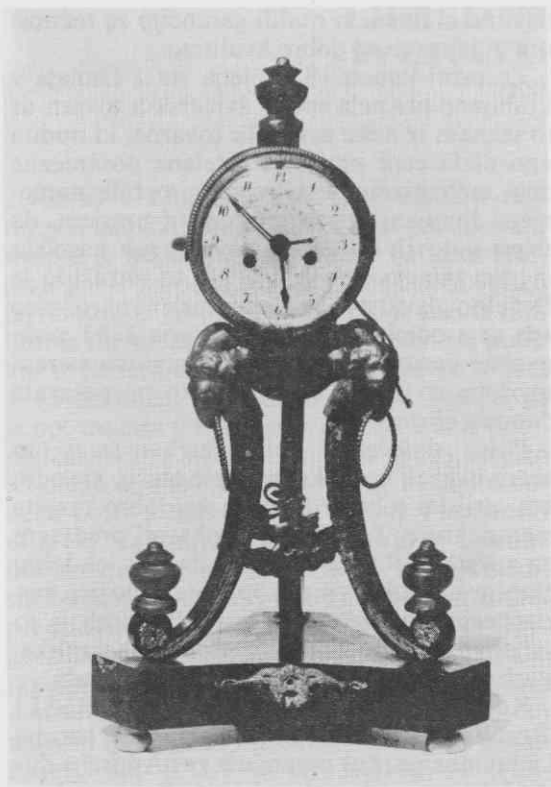
Tabernakljasta ura ljubljanskega urarja Antona Regalija, začetek 19. stoletja (Mestni muzej Ljubljana)

dajalne in obenem nudili garancijo za točnost ure in jamstvo za dobro kvaliteto.

Že proti koncu 18. stoletja sta z Dunaja v Ljubljano prispela spisek švicarskih tovarn ur in seznam iz neke ženevske tovarne, ki nudita »po nizki ceni precizno izdelane posamezne dele mehanizmov«. Obvestila so bila namenjena ljubljanskim »trgovcem in urarjem, da si pri gotovih dunajskih tovarnarjih naročijo in prevzamejo dele ur«. ¹² Na to obvestilo je Deželno glavarstvo poslalo urarjem okrožnico »da se z odlokom od 23. januarja 1793 zviša uvozna carina na spiralna in gonilna peresa uvožena iz tujine, da bi se tako pospeševala domača obrt«. ¹³

Poleg določenih delov mehanizmov so urarji uvažali tudi okrasne dele ohišij, ki so jih kot serijsko robo izdelovale že dobro razvite manufakture. Ta uvoz se je okrepil predvsem na začetku 19. stoletja, ko bila je v obdobju empira na pohištvu nakopičena množica pozlačenega kovinskega okrasja. Pri urah je to veljalo predvsem za pozlačene reliefne aplikacije, gijoširane obroče okrog številnic in nihala.

Ko je torej leta 1801 ANTON REGALI (Regally) iz Črnege potoka, posesti barona Lichtemberga, kot pomočnik pri Andreju Zupančiču zaprosil za dovoljenje, da bi smel samostojno opravljati urarsko obrt, je prišlo do nesporazuma okrog datumov na potrdilu o njegovi učni dobi. ¹⁴ Kot je iz zapiskov spora razvidno, mu je to potrdilo napisal predstojnik ceha obdelovalcev kovin, ki, kot sam pravi, »ni imel ključev od cehovske skrinjice, da bi v cehovski knjigi preveril datume o vpisu in zaključku Regalijeve učne dobe«. Iz Regalijeve prošnje in ugovorov je razvidno, da je leta 1796 »kot mlad livriran sluga odšel z mladim plemičem baronom Lichtenbergom na Dunaj in se pri tamkajšnjem urarju Abrahamu Frischardu v štirih letih izučil urarske obrti«. ¹⁵ Več kot leto dni je Regali zasipal magistrat s svojimi prošnjami, da bi mu vsaj za toliko časa dovolili samostojno opravljati urarsko obrt, dokler se mu ne bi ponudila prilika za nakup realnega ali osebnega obrtnega dovoljenja. Med drugim je prepričeval okrožno glavarstvo, da se ima njegov ostareli delodajalec mojster Zupančič samo njemu zahvaliti, da je pridobil toliko novih uglednih strank, ki so prej pošiljale ure v popravilo na Dunaj. ¹⁶ V svojih prošnjah se je Regali skliceval na »svobodo urarske obrti, ki naj bi se dovolila vsakomur, ki jo zna opravljati«. Kot dokaz, da obvlada svoj poklic, je ponujal magistratu na ogled svoje izdelke in kot višek svoje spretnosti omenjal uro z nihalom, ki jo lahko predloži kot mojstrski vzorec. Zatrjeval je tudi, da bi tako uro moral imeti vsak urar za reguliranje drugih ur, ki mu jih stranke prinašajo v popravilo. ¹⁷ Ker so ljubljanski urarji dvomili v resničnost njegovih izjav, je bil Regali pripravljen tako uro napraviti »za zaprti-

Empirska ura ljubljanskega urarja Antona Regalija, začetek 19. stoletja (Narodni muzej Ljubljana)

mi vrati, ne bi je pa znala narediti ne Moser, še manj pa Zupančič». Priznaval je sposobnost izdelovanja dobrih ur samo Baltazarju Hofmanu, ki »edini zasluži ime dobrega urarja, toda on sam je premalo za vso Ljubljano in njemu končno niti ni treba da bi živel od te obrti«. ¹⁸

Okrožno glavarstvo je zaporedoma zavračalo Regalijeve prošnje in sicer z motivacijo »da bi s povečanjem števila urarskih mojstrov stari urarji ostali brez kruha ter da si nihče od treh ljubljanskih urarjev ne more privoščiti pomočnika, ker oni sami nimajo dovolj dela«. ¹⁹

Urarji so se na Regalijeve ugovore in pritožbe branili s pojasnjevanjem, da je »v času vojne prišlo v naše kraje toliko tujih ur, da so zgubili vsako upanje, da bi svoje nove izdelke lahko prodali; za preživetje jim torej ostajajo le popravila starih ur, ta pa prinašajo zelo majhen dohodek«. ²⁰

Iz številnih dopisov, ki so v zvezi s tem prihajali na okrožni urad, se da razbrati, da v Ljubljani ni bilo urarskega ceha. Zato je Gašpar Janč kot izdelovalec velikih ur pripadal ključavničarskemu cehu, Andrej Zupančič pa je bil v cehu obdelovalcev kovin in nekaj časa tudi njegov predstojnik. Martin Moser in Baltazar Hofman sta opravljala obrt le kot meščana in zato tudi nista imela nikaršne pravice, da bi Regaliju odvezemala možnosti za pridobitev obrtnega dovoljenja. ²¹

Končno je proti koncu leta 1802 okrožno glavarstvo le ugodilo Regalijevim tožbam in izdalo nalog, da se mu dodelijo meščanske pravice. Ceh (verjetno obdelovalcev kovin) mu je dodelil naslov mojstra, od deželnega glavarstva izdano dovoljenje *ad personam* pa mu je zadostovalo za opravljanje samostojne urarske obrti, ki ji v virih lahko sledimo do leta 1840. ²²

Regali se je seveda še naprej potegoval, da bi poleg osebne, tj. dosmrtno obrtne pravice, pridobil še dedno, ki mu jo je urar Zupančič obljubil kot spretnemu pomočniku, da bi ga na ta način za dalj časa obdržal pri sebi. ²³ Zupančič je namreč imel dve obrtni dovoljenji, eno *ad personam*, kupljeno od glavarstva in polovico kupljene dedne pravice od vdove Terezije Hartlin. ²⁴ Pogosto se je namreč dogajalo, da so obrtno dovoljenje po umrlem mojstru odkupili kar sami obrtniki oziroma njihov ceh in tako s tem preprečili priliv novih mojstrov. Na ta način so ljubljanski urarji dedno dovoljenje Hartlinove vdove odkupili za 108 goldinarjev, potem pa polovico istega dovoljenja za ceno 54 gld. odstopili mojstru Zupančiču, seveda s pridržkom, da ga ne sme prodajati naprej.

Naslednji dogodki kažejo, da Zupančič tega dogovora ni upošteval in je leta 1806 sklenil kupčijo z urarskim pomočnikom Leonhardom Heichelejem, od katerega je zahteval 550 gld. In spet so vmes posegli ljubljanski urarji (podpisana sta Moser in Hofman) v želji, da bi obrtno dovoljenje dobil Regali, ker je »sin kranjske dežele in se tako število urarjev spet ne bi povečalo«.

Za LEONHARDA HEICHELEJA, ki je v Ljubljano prišel od drugod (zaradi nejasnosti podatkov ni razvidno ali iz Zagreba ali z Reke), so menili, da je še zelo mlad (bilo mu je komaj 25 let) in da je njegovo spričevalo o urarski spretnosti po vsej verjetnosti pretirano. Napisal mu ga je namreč njegov brat, pri katerem se je izučil obrti, potrdilo o uku pa bi po vseh predpisih moral podpisati predstojnik ceha. ²⁵ Ker pa je medtem Regali ponudil ljubljanskim urarjem za odkup polovico dednega dovoljenja 320 gld., so ti sklenili, da jo prodajo njemu, odtegnejo sebi 108 gld., kolikor so za njo plačali, Zupančiču vrnejo njegovih 54 gld., presežek pa izročijo »ubogi vdovi Hartlin, da ji s tem pomagajo, saj je pomoči tako zelo potrebna«. ²⁶ Regaliju so svetovali, naj vrne obrtno pravico *ad personam* in naj za pridobitev dednega dovoljenja »izdela običajni vzorec ure«. ²⁷ Na dopisu sta bila podpisana Baltazar Hofman in Leonard Heichele, ki je medtem (l. 1805) kupil obrtno dovoljenje od urarja Moserja, ljubljanski ceh (verjetno obdelovalcev kovin) pa je od Heicheleja zahteval, naj napravi »predpisani vzorec iz domačega materiala«. ²⁸

Isto leto so ljubljanski urarji odgovorili Mo-

serjevemu sinu, da ga ne morejo sprejeti med mestne urarje, ker, kot pravijo, »se tudi njegov oče ni oziral nanj, ko je prodal mojstrsko pravico tujemu človeku in je za vse to kriva njegova prezgodnja ženitev«. Na uradnem aktu so podpisani štirje mestni urarji: Zupančič, Regali, Hofman in Heichele s pripisom, da za tukajšnje potrebe to število popolnoma zadostuje, omenjajo pa še petega urarja, izdelovalca velikih ur, vendar ne poimensko.²⁹ Iz poznejših virov je videti, da je bil to SIMON LEČNIK (Latscheunig, Letschnig), ki je kot pomočnik nadaljeval delo Gašparja Janča pri njegovi vdovi Ani Mariji vse do njene smrti l. 1820,³⁰ potem pa samostojno vodil delavnico do leta 1848.³¹

Iz opusa Baltazarja Hofmana poznamo za sedaj štiri hišne ure; trije primerki so v obliki tabernaklja (prizmatično oblikovano ohišje z zastekljenimi vratci in ročajem na vrhu), četrta ura s stebriči pa je v obliki portala (*Portaluhr*).³² Tabernakljasti primerki kažejo v svoji zasnovi še zadnje odmeve baročnega oblikovanja, ki so se mu urarji, čeprav so delovali že v obdobju zrelega klasicizma, težko odrekli. Seveda so ta, po obliki zastarela ohišja, vsebovala že klasicistično pojmovano dekoracijo, in prav zaradi tega je nemogoče natančneje določiti čas njihovega nastanka.

Umetnostno zanimivejša in v svoji oblikovni zasnovi naprednejša je Baltazarjeva ura z ohišjem iz pozlačene lipovine in s štukiranim frizom. Na podstavku ure je med belimi stebriči pozlačen kipec Herkula, za njim pa reliefna mavčna ploščica, pod katero je bil ob restavriranju ure najden listek, ki dokumentira njeno popravilo. Datiran je z letnico 1846 in med drugim navaja tudi ime pozlatarja Alojza Suška.³³ Če upoštevamo predpostavko, da je moralo preteči vsaj 30 let do njene prve obnove ali samo retuširanja pozlate, bi lahko čas njenega nastanka postavili okrog leta 1810, kar bi se brez kakršnekoli časovne retardacije ujemalo s slogovnimi prvini dunajskega empira. Ura ima tudi tipični dunajski repetirni mehanizem, ki poleg ur in minut kaže še datume v mesecu. Na njeni številčnici iz belega emajla je izpisana signatura *Balthasar Hoffman in Laibach*. Ker se do potankosti enako izpisane signature in popolnoma identične arabske številke ponovijo na ostalih Baltazarjevih urah, je evidentno, da gre za šablone, s katerimi je mojster opremljal svoje izdelke.

Čeprav življenjski podatki o Andreju Zupančiču segajo do leta 1806, njegovih ur tukaj ne obravnavam, ker so vsi njegovi ohranjeni primerki nastali v zadnjih desetletjih 18. stoletja in so zasnovani še popolnoma baročno.³⁴

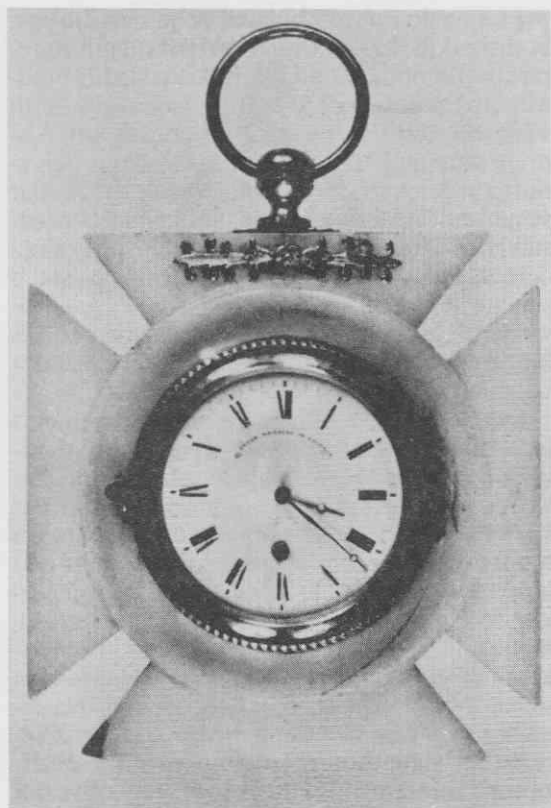
Urar Anton Regali se nam s petimi ohranjenimi urami predstavlja kot izjemna osebnost. Iz tega, kar je ostalo po njem, lahko sklepam, da je izdeloval ure najrazličnejših oblik, da je

pri tem zelo dobro obvladal želje naročnikov, bodisi takih, ki so vztrajali pri ustaljenih in retardiranih oblikah, ali takih, ki so sledili modnim tokovom. Kot dunajski vajenec v letih 1796 do 1800 in pozneje pomočnik pri Andreju Zupančiču, je najbrž začel svojo dejavnost z izdelovanjem tabernakljastih ur, vendar se nam njegova dva ohranjena primerka predstavljata v modernejši zasnovi od ur njegovega delodajalca Zupančiča.³⁵ Opremljena sta s signaturama *Anton Regally in Lejbach*, gotovo pa sta nastala po letu 1802, ko se je po tolikih prošnjah končno dokopal do obrtnega dovoljenja.

Čeprav so se sčasoma posamezni elementi in okrasni deli na teh urah bistveno spremenili, so lesena ohišja ostajala zvesta prvotni, tabernakljasti formi. Tega ni mogoče pripisati kaki zaostalosti ali zastarelemu okusu naših mojstrov, temveč splošnemu evropskemu prilaganju tej obliki, ki se začelja v Angliji neke v 17. stoletju, preplavi vso Evropo ter se v monarhiji zadrži vse tja do začetka bidermajerja. Na tej ustaljeni obliki so v obdobju klasicizma prejšnje baročne številčnice in medaljone iz medenine zamenjale emajlirane z izpisanimi signaturami izdelovalca ali s poslikanimi miniaturnim prizorom ter obvezna emajlna kroga za uravnavanje mehanizma za bitje.

Da je Regali sledil oblikam dunajskega empira, nam dokazuje njegova empirska ura z ovnovimi glavami.³⁶ Nedvomno je pri izvedbi njenega ohišja sodeloval kak dobro izurjen rezbar, najbrž pa je bil idejni oče te lepe in skladne oblike le sam mojster Regali. Možno, da je bila njegova spretna roka, vajena obdelave kovin, tudi kos marsikateremu kovinskemu delu. Ura ima mehanizem za bitje ur, poleg ur in minut pa kaže še datume v mesecu. S svojo elegantno in domiselno zasnovo ter kvalitetno izvedbo nedvomno predstavlja med Regalijevimi urami posebnost. Prav zaradi tega se mi nehote vsiljuje misel, da je mogoče izdelana kot obvezni mojstrski vzorec ure za pridobitev obrtnega dovoljenja. Regali namreč v eni od svojih prošenj navaja prav uro z nihalom (*Pendeluhr*) kot višek svoje izurjenosti. Za potrditev svoje spretnosti so se urarski pomočniki morali zelo potruditi in so ponavadi izbirali ure nenavadnih in bolj sodobnih oblik, da bi tako dosegli mogočnejši učinek.

Zanimiva je tudi Regalijeva ura v obliki malteškega križa iz alabstra z medeninastim obročem za obešanje.³⁷ Najbrž je svojčas imela svoje posebno stajalo, ki je stalo na nočni omarici, mizi ali predalčniku. Čeprav je na njej izpisana signatura *Anton Regally in Laibach*, se zastavlja vprašanje, ali je sploh bila narejena v njegovi delavnici ali pa je kot uvoženi izdelek samo kupljena pri njem. Na njeni hrbtini strani je namreč skozi odprtino viden del mehanizma in ploščica z napisom *Avance*

Stenska (žepna) ura ljubljanskega urarja Antona Regalija. 30. ali 40. leta 19. stoletja (Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb)

Retarde, kar daje misliti, da je ura francoskega ali švicarskega porekla. Če ura sodi v kasnejše obdobje Regalijeve dejavnosti, recimo v 30. ali 40. leta 19. stoletja, potem je to že čas, ko so urarji uvožene ure prevzemali v prodajo in, verjetno v dogovoru z izvajalci, na tovarniške izdelke vpisovali svoje signature.

V razstavnem katalogu *Kučni sat* omenja dr. Bach, da se v obdobju romantičnega historicizma dostikrat pojavljajo ure v obliki malteškega križa in da je bila po podatku iz zagrebškega časopisa *Narodne novine* iz leta 1843, ura enake oblike izdelana v Varaždinu. Dalje navaja, da imata motiv malteškega križa še dve bidermajerski uri v zagrebškem Muzeju za umjetnost i obrt, kar daje misliti, da so bile te oblike ur zaželjen predmet naših interierjev.³⁸

Peta Regalijeva ura, ki nam potrjuje, da se je mojster ukvarjal z zelo raznolikimi formami, je podna ura v zakristiji ljubljanske stolnice, nedvomno nastala po naročilu za ta prostor. Gre za visoko podno uro z bidermajersko zasnovanim lesenim ohišjem, nastalim v 20. ali 30. letih 19. stoletja. Na njeni veliki, belo emajlirani številčnici z rimskimi številkami je izpisana Regalijeva signatura. Verjetno gre tudi pri Regalijevih izdelkih, enako kot pri Hofmanovih urah za uporabo šablon različnih velikosti, ki so jih mojstri polagali na belo

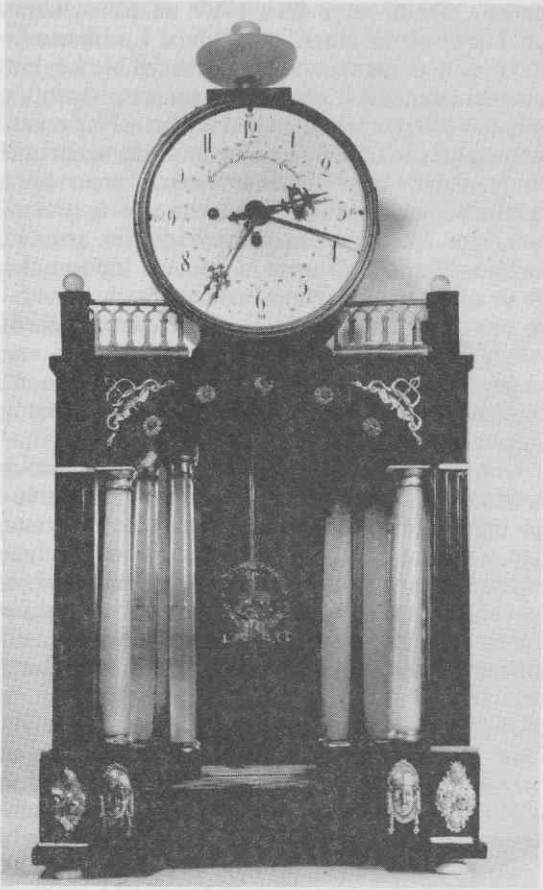
emajlirane številčnice, običajne na urah iz prve polovice 19. stoletja.

Iz Heichelejevega opusa ohranjeni hišni uri s signaturama *Leonhard Heichele in Laibach* sta koncipirani v duhu dunajskega poznoempirskega sloga in čas njunega nastanka bi bil lahko med leti 1810 in 1820. Ohišje ene ure tvori skulpturalni okras iz delfinovih glav,³⁹ drugo, v obliki portala, pa zaznamuje alabstrno stebrišče z antikiziranimi pozlačenimi aplikami.⁴⁰ In prav te drobne empirske aplikacije, uvožene iz dunajskih tovarn, ki so jih mojstri kopicili na svoje izdelke, lahko pojasnjujejo raznolikost ur ob sicer vedno enaki osnovni strukturi ohišja.

Nedvomno se je ohranilo še več ur s podpisi pravkar naštetih urarjev, pa se za sedaj še skrivajo našim očem. Ker urarji niso vedno podpisovali svojih izdelkov, je prav verjetno, da je med številnimi nesigniranimi urami v naši spomeniški dediščini marsikatero delo nastalo v urarski delavnici na našem ozemlju. Zaradi stilne sorodnosti in podobnosti v izdelavi ohišja ter izbire okrasnih motivov je identifikacija teh številnih anonimnih bidermajerskih ur, brez slehernih vidnih oznak, popolnoma nemogoča. Na splošno velja ugotovitev, da so urarji po empirskem obdobju, ne glede na geografsko provenienco, bolj redko signirali svoje izdelke. Največ je bila temu kriva vedno večja uporaba serijskih delov, s tem pa so se mojstri počutili bolj kot sestavjalci ne pa ustvarjalci novih ur.

Bidermajerske ure v obliki portala so v svoji zasnovi nadaljevale tradicijo empirskih ur s stebriči, samo da je plemeniti mahagonij in imitacijo le-tega zamenjal, v bolj poenostavljeni obliki in preprostejši izvedbi, črno poliran les. Pozlačene medeninaste reliefe z antikizirano motiviko so nadomestile ornamentalno rezane aplikacije, večinoma iz biserne matice. V atiki nad mehanizmom so svoje mesto našli cvetlični šopki z obveznim labodom ali koloriranimi bakrotiski in akvareli, za stebriščem je bila namesto ogledala pozlačena stilizirana lira. Dunaj in Gradec sta bila centra množične, v veliki meri že strojne izdelave tovrstnih ur, ki so na ozemlju monarhije predstavljale od 3. do 5. desetletja 19. stoletja nepogrešljiv uporabni predmet bidermajerskih interierjev. To dokazujejo tudi številni primerki v slovenskih muzejskih zbirkah, veliko pa jih najdemo v zasebnih stanovanjih, kjer še danes s tiktakanjem služijo svojemu namenu.

Ko so v dobi francoske Ilirije ukinili cehovstvo in je nova oblast po vzoru Francije skušala uvesti popolno obrtno svobodo, so z zakonom prenehale veljati vse realne obrtne pravice in vsakdo, ki se je prijavil k plačevanju obrtnega davka, je lahko dobil dovoljenje za izvrševanje obrti. Nekontrilirano odpiranje novih obrtnih delavnic in obrtna sproščenost sta cehovske mojstre močno prizadela in

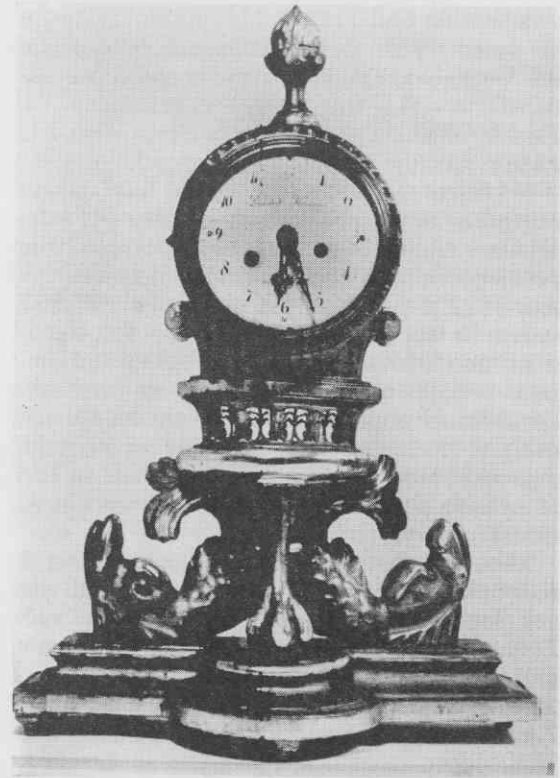
Poznoempirska ura ljubljanskega urarja Leonharda Heicheleja, okrog 1820 (Narodni muzej Ljubljana)

mnogi med njimi so se odslej le s težavo preživljali. Ko je leta 1814 prišlo do ponovne združitve Ilirskih provinc z Avstrijo, so si ljubljanski obrtniki zelo prizadevali, da bi se ponovno uvedle nekdanje cehovske navade. Močno zrahljana stara cehovska pravila so v obliki skrivnih cehov do neke mere še naprej životala in čeprav si je ljubljanski magistrat pred tem zatiskal oči, obrtniki niso imeli več moči, da bi se upirali prepovedanim navadam in zahtevam novega časa. V obrtništvu je prihajalo do bistvenih preobratov. Med glavnimi vzroki za spremembe je bil povečan uvoz blaga iz razvitejših dežel, kjer so že obratovala velike manufakture. V večjih središčih monarhije je industrializacija pospešila tudi produkcijo ur in domači mojstri v svojih majhnih delavnicah niso mogli več tekrovati z njihovo mehanizirano in množično proizvodnjo. Sami urarji so bili tisti, ki so v svoje delavnice začeli prinašati vse vrste industrijsko izdelanih ur, predvsem z Dunaja in iz Gradca, ljubljanski trgovci pa so ponujali »v Parizu izdelane stoječe ure iz bronu in porcelana«.41

Ljubljana je v dobi francoske Ilirije štela okrog deset tisoč prebivalcev in Slokar v svoji statistiki o številu ljubljanskih obrtnikov42 navaja, da so leta 1809 v mestu delovali štirje

urarji in trije pomočniki. Poleg Regalija, Hofmana in Heicheleja je bil ta četrti urar najbrž DEMETER FERNBACH (Föhrenbach) z delavnico na Starem trgu 41. Za dovoljenje je zaprosil leta 1810 in v Šematizmih je vpisan kot *Holzuhrmacher*,43 kar naj bi pomenilo, da je izdeloval lesene, poslikane stenske ure s pogonom na utež, pri nas znane pod imenom »švarcvalderice«. Potrditev te domneve najdemo pri njegovem sinu HEINRICHU FERNBACHZ, kjer poleg poklica *Holzuhrmacher* stoji še pripis *Schwarzwälder*.44 Verjetno je tudi sam Fernbach prišel v Ljubljano iz Schwarzwalda, kajti Abeler v svojem seznamu urarjev iz nemških dežel omenja več urarjev iz te pokrajine s tem priimkom.45 Znano je namreč, da so ti urarji kot krošnjarji prodajali svoje izdelke po celi Evropi in mnogi med njimi so se ustalili in udomačili na tujem.46

Oba Fernbachova pomočnika, LORENZ BURGER47 in KARL LAUBE48 sta bila ravnno tako iz Schwarzwalda, kjer so domačini skozi generacije izdelovali ure kot domačo obrt. Če je imel Fernbach v svoji delavnici kar dva pomočnika (mogoče še celo tri, kot bomo pozneje videli), pomeni, da je bilo tudi v Ljubljani veliko povpraševanje po teh urah. »Švarcvalderice« so namreč zaradi svojega skromnega videza pomenile cenejšo in zato dostopnejšo varianto hišnih ur, s katerimi so

Poznoempirska ura ljubljanskega urarja Leonharda Heicheleja, okrog 1810 (Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb)

že od 18. stoletja opremljali manj zahtevne meščanske in kmečke domove.

Fernbach je umrl leta 1837, star 64 let. Zelo zanimiv je pogled v njegovo zapuščino, kjer je poleg hišne opreme in osebnih stvari popisano kompletno urarsko orodje in tudi njegovi izdelki: 4 lesene stenske ure, 23 starih stenskih ur in 54 ohišij za ure.⁴⁹

Po njegovi smrti je delavnico na Starem trgu 41 prevzel mestni urar CAJETAN DORRER,⁵⁰ kateremu poleg naziva *Holzuhmacher-Schwarzwälder* stoji še pripis *Großuhrmacher*.⁵¹ Sodeč po naslovu v Šematizmih od leta 1843 do 1848, je Fernbachov sin Heinrich odprl svojo delavnico na Starem trgu 154 in tisti »tretji urarski pomočnik«, ki ga Slokar našteva v svoji statistiki obrtnikov, je bil po vsej verjetnosti pravkar omenjeni Cajetan Dorrer. Najdemo ga namreč večkrat podpisanega kot pričo na zapuščinskih listninah ob smrti Fernbachove žene.⁵² Abeler omenja več urarjev iz Schwarzwalda s priimkom Dorrer. Iz tega bi lahko sklepali, da je tudi Karl Dorrer priromal kot izučen pomočnik do Ljubljane in leta 1838, torej eno leto po smrti mojstra Fernbacha, postal mestni urar. Poročil se je z domačinko, prevzel njegovo delavnico in jo vodil do leta 1850.⁵³

Istočasno z Regalijem se v Obrtnih registrih za leto 1815 prvič pojavi ime urarja JOSEPHA SCHAFFERJA. Drugič ga zasledimo šele od 1835 do 1847 v Šematizmih, do leta 1843 z delavnico Pod Trančo 234, potem do njegove smrti 1857. v Kapucinskem predmestju 45. V njegovi zapuščini se poleg osebnih predmetov in nekaj urarskega orodja omenja t.i. *Probier Uhr*, ki je slehernemu urarju služila za uravnavanje vseh ur v njegovi delavnici.⁵⁴

V svojem statističnem pregledu ljubljanskih obrtnikov omenja Slokar, da je v letu 1814 delovalo v Ljubljani pet urarjev. V letu 1820 se po njegovih raziskavah zniža število na štiri, v letu 1822 je ponovno pet mojstrov, leta 1837 sedem in leta 1844 deset.⁵⁵ Ne še v celoti evidentirano arhivsko gradivo in večkrat tudi nejasni podatki nam onemogočajo, da bi si lahko ustvarili popolnejšo sliko o delovanju teh urarjev, predvsem kdaj se začne in preneha dejavnost posameznika, od kod prihaja in kdo je od koga nasledil, odkupil ali pa odprl novo urarsko delavnico.

Med naštevanjem urarjev iz tega obdobja je tudi nekaj takih, ki so samo enkrat plačali davek, kasneje pa se njihovo ime ne pojavi več. Zaradi velike konkurence so se selili iz kraja v kraj in nekateri med njimi so kar večkrat menjavali svoja bivališča. Tako napr. LORENZA PEHRA srečamo najprej v Ljubljani, leta 1840 odpre delavnico v Zagrebu in že 1851. in 1857. se v reklamnih anonsah oglašča z delavnico v Karlovcu.⁵⁶

JOSEF KARINGER je urar in trgovec, o katerem imamo zelo veliko življenjskih po-

datkov. Rodil se je leta 1799 na Slovaškem, od koder so se starši preselili v Ljubljano.⁵⁷ Prva vest o njem izhaja iz leta 1824, ko kot urarski pomočnik »prosi mestni magistrat, da mu dovoli izvrševati urarsko obrt«. ⁵⁸ Že isto leto oglašča v *Laibacher Zeitung*, da »izdeluje in prodaja vse vrste stoječih ur... z ali brez igralnih mehanizmov, moderne ure iz alabastro, ure z omaricami iz mahagonija, ure, ki kažejo sekunde, datume in dneve v tednu ... in ki so okrašene s pristno bronco. Svoje prostore ima Am Platz Nr.259«. Dve leti pozneje v istem časopisu oglašča da »ima na zalogi vse vrste ur... tudi take s sliko v pozlačenem okvirju in ure z lepo poslikanimi pokrajinami s premičnimi figurami...«. ⁵⁹

Čeprav za sedaj poznamo samo eno uro s Karingerjevo signaturo, nam citat iz njegovega oglasa, da »izdeluje in prodaja vse vrste ur«, nakazuje, da so Karinger in ostali ljubljanski urarji v tem bidermajerskem obdobju še vedno sami izdelovali nove ure, ki so enako kot uvožene sledile modnim tokovom časa. Ohranjena ura je v privatni lasti v Ljubljani, ima obliko portala z alabstrnimi stebriči in okraski iz biserne matice, na kositreni številčnici pa je vpisana signatura *Joseph Karinger in Laibach*. Verjetno gre za njegov zgodnejši izdelek iz okrog 1825–1830, ko so bile te oblike ur najbolj v rabi.

Poleg prodaje uvožene robe so urarji še naprej popravljali stare ure. Karinger je imel zato tudi pomočnika JOSEPHA NAFLAZHEKA, ki je prišel v Ljubljano iz Lienza na Tirolskem in umrl leta 1833.⁶⁰ Po dveh letih, odkar je odprl delavnico, se je Karinger poročil z Eleonoro Samassa, hčerko zvonarja Vincenca Samasse in v tem zakonu imel pet otrok, med katerimi je bil eden slikar, krajinar in portretist Anton Karinger. Družina Karinger je kmalu obogatela in se leta 1828 preselila na Mestni trg 311, ko pa je leta 1842 Jožef Karinger odprl še trgovino z drobnim blagom in suknom, so se preselili na Mestni trg 8.

Iz dveh ljubljanskih seznamov, kjer se omenja kot »urar in prodajalec lepoticja« ali »urar in trgovec z lepotnino«, je razvidno, da je bil leta 1833 izvoljen za ljubljanskega meščana,⁶¹ isto leto pa se kot priča na zapuščinski listini, ob smrti svojega pomočnika, podpisuje kot *bürgerliche Kleinuhrmacher*.

Kot premožen trgovec, ki je pripadal zgornjemu sloju nemško usmerjene družbe, je bil zelo pomembna osebnost. V domačem Društvu ostrostrelcev, ki je bilo osrednji nosilec družbenega življenja, je bil višji strelski mojster. Kot ugleden meščan je bil član kuratorija Deželnega muzeja v Ljubljani in je tej ugledni ustanovi podaril dve Prešernovi nemški pesmi, spisani leta 1834 in 1843 ob slovesnostih, prirejenih na čast ljubljanskemu županu Hradeckemu, protektorju strelskega društva.⁶³

Kot oficir narodne garde je leta 1848 gostil

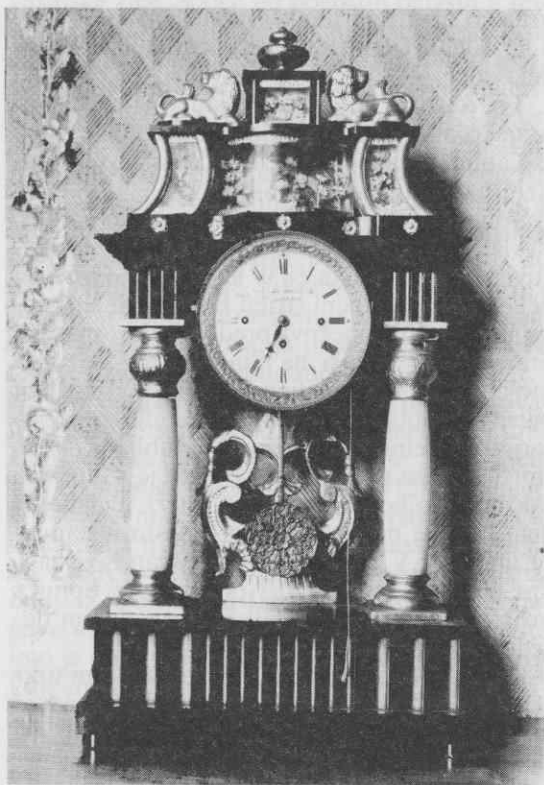
srbskega kneza Miloša Obrenovića ob njegovem obisku v Ljubljani. Ta mu je v zahvalo za gostoljubje podaril iglo s svojo miniaturno podobo⁶⁴ in doprnsni portret. S knezovo privolitvijo je ta portret njegov sin, slikar Anton Karinger, prekopal za trgovinski izvesek in poimenoval trgovino »Pri knezu Milošu«, v kateri je, kot to izpričujejo oglasi v *Laibacher Zeitung*, še naprej prodajal ure, nakit in ostalo galanterijo.

Umril je za kolero leta 1866, star 67 let. Trgovino, preusmerjeno na druge artikle, pa je prevzel najmlajši sin Karel. Leta 1826 je mlada zakonca, Eleonoro in Jožefa Karingerja portretiral Matevž Langus: sliko danes hrani Narodna galerija v Ljubljani. Od treh oljnih portretov, ki jih je v letih 1860 in 1861 naslikal njegov sin Anton, je sin Karel l. 1914 dva podaril Narodnemu muzeju (od l. 1945 je eden v Narodni galeriji), tretji portret očeta v strelski uniformi pa danes hrani Mestni muzej v Ljubljani. Ti portreti, izdelki naših najboljših likovnih ustvarjalcev 19. stoletja, predstavljajo edine znane portrete kakega urarja na naših tleh.

Čprav je bila po letu 1814 pridobitev osebne obrtne pravice veliko bolj sproščena (realne pravice so bile ukinjene), je moral magistrat marsikdaj popustiti pod pritiskom ljubljanskih obrtnikov. Tako sta bili prošnji ALOJZA MENGLERJA leta 1818 in GASPERJA MAGAJNE leta 1821 za pridobitev urarske osebne pravice zavrženi z obrazložitvijo, da že obstoječi obrtniki nimajo dovolj zaslužka za preživljanje.⁶⁵

Leta 1838 je bil izvoljen za ljubljanskega meščana urar JOHANN MEDITZ, ki mu v Šematizmih sledimo do leta 1848. Po njegovi smrti objavlja njegova vdova leta 1855 v *Laibacher Zeitung* »da bo naprej vodila možovo trgovino z urami in v ta namen si je pridobila z Dunaja sposobnega poslovodjo, ki povsem ustreza tej stroki in se priporoča za številna naročila.«⁶⁶

Med številnimi anonimnimi bidermajerskimi urami z alabastrnimi stebriči sta se ohranila samo dva primerka, signirana z imenom ljubljanskega urarja NICOLAJA RUDHOLZERJA. Gre za uro s stebriči in stoječo uro z bronastim kipcem na vrhu z izpisano signaturo *Nic. Rudholzer in Laibach*.⁶⁷ Ali so te ure njegov izvorni izdelek ali pa je s svojima signaturama samo reklamiral svojo prodajalno, ostaja za sedaj odprto vprašanje. Iz obrtnih registrov, šematizmov in časopisnih oglasov v *Laibacher Zeitung* vemo, da je imel Rudholzer leta 1852 trgovino z urami na »Kongresnem trgu poleg teatra«.⁶⁸ V časopisu večkrat oglašja, da ima »na novo dopolnjeno zalogo vseh vrst žepnih in hišnih ur, z ali brez igralnih mehanizmov, vse vrste kazalcev, ključev, vzmeti in druge različne dele ur«. V letu 1860 se v reklamni anonsi v istem časopisu

Bidermajerska ura ljubljanskega urarja Nikolaja Rudholzerja, okrog 1840–1850 (Mestni muzej Ljubljana)

pisu oglašja kot *Uhrmacher und Optiker* in naštevava cele serije optičnih instrumentov.

Taki in podobni reklamni oglasi pričajo, da je Rudholzer za svojo trgovino dobavljal ure iz industrijskih obratov, s svojim imenom, izpisanim na številnicah, pa je kot urar-trговец jamčil za dobro kvaliteto raznovrstne uvožene industrijske robe. V Šematizmih se leta 1848 omenja WILHELM RUDHOLZER, verjetno brat Nikolaja. Meščan je postal leta 1858,⁶⁹ na Prešernovem trgu pa je imel delavnico (»Ecke der Judengasse«).

Vrnimo se še nekoliko nazaj v prvo polovico 19. stoletja, ko je po podatkih iz Šematizmov in Obrtnih registrov v 30. in 40. letih delovalo še nekaj urarskih mojstrov. Skopi podatki o njihovem delovanju se za sedaj nanašajo le na naslove njihovih delavnic, na plačevanje davkov ali na pridobitve meščanstva, ne poznamo pa njihovih izdelkov, niti z njihovimi imeni signiranih industrijsko izdelanih ur.

Leta 1839 je v ljubljanski mestni bolnišnici umrl 38 let stari urar JOSEPH DIETZ. Drugih podatkov o njem ni, razen da je stanoval v Ljubljani.⁷⁰

V Šematizmih je med leti 1836–1848 vpisan kot urar s hišo v Šempetrskem predmestju 3 urar JOSEPH PETTAUER, ki je bil leta 1848 izvoljen za meščana.⁷¹ Z istim priimkom je v Obrtnih registrih leta 1875 prijavil

urarsko obrt na istem naslovu FRANZ PETTAUER, verjetno sin in naslednik Josephove delavnice.⁷²

Tri leta po Josephu Pettauerju je prijavil urarsko obrt JOSEPH RISINGER z delavnico v Kapucinskem predmestju 19, ki se v Šematizmih omenja do leta 1849.⁷³

Bolj zgovorno se nam z viri predstavlja urar KAREL HOFMAN, žal pa ne poznamo njegovih izdelkov. Leta 1839 je oporočno prevzel delavnico po svojem stricu Baltazarju Hofmanu⁷⁴ in kot vsi njegovi predhodniki opravljal urarsko obrt v hiši na Starem trgu 131. Za meščana je bil izvoljen leta 1842⁷⁵ in kot ugodna ljubljanska osebnost je bil član kuratorija Deželnega muzeja v Ljubljani,⁷⁶ po smrti svojega strica Baltazarja pa je s funkcijo oskrbnika ubogih (*Armen Vater*) nadaljeval delo svojega predhodnika pri mestni ustanovi za uboge.⁷⁷ V popisu hiš in meščanov je zadnjič omenjen leta 1869,⁷⁸ potem pa se bomo s priimkom Hofman srečali šele v zadnjem desetletju 19. stoletja.

Leta 1844 je v Obrtnih registrih vpisan urar JOSEF TONDOLO. V Šematizmih se omenja še v letih 1847–1848, potem o njem ni več sledu.⁷⁹

V drugi polovici 19. stoletja, ko so potrebe naraščajočega meščanstva in industrijska revolucija potisnile na rob ročno izdelovanje unikatnih ur, je individualno zamisel pri oblikovanju ohišij zamenjalo neskončno posnemanje starih slogov.

Podatki iz obrtnih registrov kažejo, da je bila urarska obrt v Ljubljani dobro zastopana in v drugi polovici 19. stoletja je iz razpoložljivih arhivskih virov zaznati številna imena urarjev. Nekatere priimke zasledujemo v daljšem časovnem razponu, med njimi pa se pojavijo posamezniki, ki se kot davkopllačevalci oglasijo enkrat ali dvakrat in potem izginejo neznanu kam. Nekatere delavnice se tekom časa popolnoma spremenijo v trgovine z urami, nakitom, optičnimi instrumenti ali kakimi drugimi merilnimi napravami in iz njihovih časopisnih oglasov je razbrati, da so jim bila popravila ur samo postranska dejavnost.

Za urarja EDVARDA KOTTEKA vemo, da je v Ljubljano prišel s Češke (Gasdorf? in Böhmen), leta 1860 prijavil obrt in istočasno postal meščan.⁸⁰ Delavnico je imel na Starinarski stezi 155, leta 1883 pa se v njegovem reklamnem oglasu v ljubljanskem časopisu omenja naslov Stari trg 4.⁸¹

Narodni muzej hrani v svoji zbirki z njegovim imenom signirano stensko uro v zastekljeni omarici, oblikovano v staronemškem slogu.⁸² Te ure predstavljajo tipične industrijske izdelke, ki so jih urarji in trgovci uvažali k nam iz sosednjih dežel, največ z Dunaja. Odlikujejo jih odlični in precizni »dunajski mehanizmi« z dolgimi nihali in kmalu so te ure postale, po bidermajerskih urah s stebriči, naj-

bolj iskani tip ure v zadnjih desetletjih 19. stoletja. Tudi v naših krajih so bile množično zastopane in so predstavljale nepogrešljiv del opreme historiziranih interierjev.

Leta 1858 je dobil ljubljansko meščanstvo urar JOHAN KRISCHE in štiri leta pozneje je že zapsano, da je »ispadel kot meščan«.⁸³ Kot meščan je leta 1860 izpadel urar JOHANN RITTENAUER iz Šentpeterskega predmestja 9,⁸⁴ istega leta pa tudi urar FRANZ HASSAK.⁸⁵ Urarsko obrt je v tem letu prijavil in postal meščan ALOIZ RUDOLF⁸⁶ iz Idrije, že naslednje leto pa ga ni več med meščani, kar bi kazalo, da se je izselil iz Ljubljane.

Iz Sela pri Idriji je leta 1867 prišel v Ljubljano in dobil meščanstvo GERTRAUD CIRAR (Zirer), potem o njem ni več podatkov.⁸⁷ Naslednje leto je kot meščan vplačal davek JOHANN PIROT iz Sv. Lenarta na Koroškem.⁸⁸ Obrtni registri omenjajo kot enkratnega davkopllačevalca VINCENCA CHRISTOFOLLETIJA (ni jasna letnica),⁸⁹ leta 1873 urarja ALOJZA MIKŠA,⁹⁰ 1877 JAKOBA KOLMANA iz Begunj,⁹¹ v istem času še JAKOBA GRAHEKA iz Črnomlja⁹² in v naslednjem letu MATEVŽA RASBERGERJA iz Stavovcev.⁹³

V Ljubljani se je izučil za urarja JOSIP ČERNE iz Javorja in leta 1877 prijavil urarsko obrt v Šentpeterskem predmestju 21.⁹⁴ V reklamnem oglasu v Laibacher Zeitung obvešča publiko, da bo od »1. oktobra 1897 svojo urarsko obrt naprej vodil v novi hiši gospoda Gerberja v Zvezdi ... ima veliko zalogo žepnih in stenskih ur... in izvaja hitra in poceni popravila«. V naslovniku za leto 1898 in 1900 je naveden še vedno naslov Kongresni trg 4, leta 1907 pa kaže, da je delavnico preselil na Rešljevo 1.⁹⁵

Urar JOSEF GEBÄ z Židovske steze 3 je prijavil obrt leta 1877, v časopisnem oglasu leta 1883 pa se predstavlja z delavnico v Slovnovi 11, kjer prodaja »zlate in srebrne žepne ure, stenske in nihalne ure ... francoske in ameriške budilke ... in švicarske igralne mehanizme«.⁹⁶

Na Rimski cesti 3 je leta 1882 prijavil obrt FRANC BAJEC iz Vipave,⁹⁷ na Škofijski 39 pa ROBERT KRIEGL iz Velikovca na Koroškem.⁹⁸ Iz anonse v časopisu je leta 1890 in 1893 razvidno, da ima delavnico v Gledališki 6, ki se pozneje preimenuje v Wolfovo ulico.⁹⁹

JOSIP SVATEK (Swatek) s Poljanske ceste 3 je dobil koncesijo leta 1887, od leta 1898, pa do prenehanja obrti 1907. se delavnica omenja na Mestnem trgu (Rathausplatz 25).¹⁰⁰

Na sv. Petra cesti 16 (14?) je imel urarsko delavnico IVAN SOMNITZ. Koncesijo je dobil leta 1888, njegova vdova Klara Somnitz pa je obrt opustila leta 1914.¹⁰¹ V neposredni bližini na isti cesti je bila od leta 1882 delav-

nica FRANCA ČUDNA: iz njegovega reklamnega oglasa v letu 1892 izvemo, da je prevzel delavnico prej omenjenega urarja Josefa Gebe v Slonovi ulici 11, poleg tega pa je imel še podružnico v Trbovljah. Iz nadaljnjih oglasov v letu 1897 in 1900 je razvidno, da je poleg ur prodajal »bicikle in šivalne stroje iz zelo renomiranih tovarn«, omenja se še njegova prodajalna na Mestnem trgu 25, kar kaže, da je prevzel Svatekovo trgovino z urami. Po njegovi smrti pa je od leta 1912 obrt naprej vodila njegova vdova Josefina Čuden.¹⁰²

Vrnimo se nekoliko nazaj k urarstvu družine Wilhelma Rudholzerja. Za njim je obrt vodila do leta 1912 njegova vdova Magdalena (glej opombo 69), med 1897–1922 se omenja še FRAN KARL RUDHOLZER z delavnico na Mestnem trgu 8 in sodeč po nam že znanim naslovu, bi to lahko pomenilo, da je prevzel dobro vpeljano Karingerjevo delavnico oz. trgovino.

Leta 1894 je dobil koncesijo urar FRANZ BALLEGG, ki je odprl delavnico na Šelenburgovi ulici, dve leti pozneje pa je dobil še dodatno dovoljenje za »prodajo urinih kosov in orodja za urarje« in odprl prodajalno na Florjanski 36. Prenehal je z obrtjo leta 1920.¹⁰³

Urarska obrt JURIJA BARDORFERJA se začne leta 1896 z delavnico v Cerkvni ulici (Kirchengasse 11), današnji Eipprovi v Trnovem.¹⁰⁴ Njegova delavnica je bila znana predvsem po stolpnih urah, na marsikateri stari hišni uri pa sem zasledila njegove podpise kot popraviljalca mehanizmov. Njegova vdova Frančiška je nadaljevala obrt do leta 1915, potem pa se kot njegov naslednik omenja leta 1918 JOSIP BARDORFER z delavnico v Resljevi u. 2 in na Tržaški cesti 31.¹⁰⁵

Proti koncu stoletja ponovno srečamo med ljubljanskimi urarji priimek Hofman. Z reklamno anonso se leta 1890 v Laibacher Zeitung oglašja FRIEDRICH HOFFMANN, ki v svoji »delavnici in prodajalni ur in optičnega blaga« na Dunajski cesti (Wienerstrasse 16 ali 14?) prodaja »najnovejše modele vseh vrst ur«. V adresarju za leto 1900 se še omenja njegova delavnica na istem naslovu, po nekem, za sedaj izgubljenem viru, pa se je v letu 1903 preselil na Sv. Petra cesto.¹⁰⁶ Ni še pojasnjeno, ali je Friedrich Hoffmann zadnji potomec slovite urarske družine Hofman, ki je imela skozi generacije delavnico na Starem trgu in katere prvi član se je po svojem prihodu v Ljubljano l. 1718 uveljavil z izdelavo prve javne ure na novem rotovžu.

Narodni muzej hrani v svojih zbirkah stensko in stoječo uro s signaturama *Friedrich Hoffmann in Laibach*, dve visoki, izredno kvalitetni podni uri pa sta v privatni lasti v Ljubljani.¹⁰⁷ Pri vseh gre za uvožene, industrijsko izdelane ure, ki na posameznih delih mehanizmov in platinah nosijo vtisnjene to-

varniške žige. Sodeč po pogostih oglasih v ljubljanskih časopisih, je imela Hofmanova prodajalna na zalogi veliko izbiri predvsem »švicarskih žepnih ur iz najrazličnejših materialov«.

Ob koncu 19. stoletja se v popisih Prosti in rokodelski obrti vrstijo imena urarjev, katerih dejavnost se je v Ljubljani nadaljevala daleč v 20. stoletje. Časovno bo ta zapis o ljubljanskih urarjih sledil tej obrtni panogi približno do prve svetovne vojne, ko med umetnoobrotnimi predmeti dokončno zbledijo še zadnji odmevi secesijskega oblikovanja in se uveljavijo nove forme v povezavi s sodobnejšo tehnologijo.

Na Vodnikovi cesti 4, pozneje preimenovani v Kopitarjevo ulico, je imel delavnico urar LUKA VILHAR. Koncesijo je dobil leta 1892, omenjen pa je tudi leta 1912 v zadnjem Hribarjevem naslovniku. V Čevljarski ulici je bila »mala trgovina z urami« v lasti ANDREJA DOKTARIČA, ki je po zapisu v registru dobil koncesijo leta 1898, omenja pa se še njegovo »stajališče na Jurčičevem trgu 3«.¹⁰⁹ Isto leto je dobil koncesijo urar IVAN KLOPČIČ, ki je imel v Ulici na grad obrt do leta 1921.¹¹⁰ Leta 1899 je dobil koncesijo in odprl delavnico na Prešernovi 32 (prej Slonova, danes Čopova) urar RUDOLF WEBER. Kaže, da je pozneje delavnico preselil na Stari trg in leta 1906 prenehal z obrtjo.¹¹¹ Eno leto prej je imel nek spor z znanim ljubljanskim mizarjem J.J. Naglasom v zvezi z nakupi in prodajo pohištva z vgrajenimi urami.

V Židovski ulici je leta 1900 odprl urarsko delavnico JOSIP EBERLE. Iz Hribarjevega naslovnika za leti 1907 in 1912 izvemo, da se je pozneje preselil na Mestni trg.¹¹² Bil je tudi znan »trgovec zlatnine in srebrnine«, njegovo zbirko starih ur pa danes hrani Narodni muzej v Ljubljani. Isto leto kot Eberle je dobil koncesijo in odprl na Starem trgu trgovino s srebrnino, zlatnino in optičnimi izdelki urar FRAN ZAJEC,¹¹³ njegovi nasledniki pa so pozneje prešli samo na trgovino in delavnico optičnih izdelkov.

Urar KAMILIJ KRAPEŠ, je leta 1900 začel svojo obrt v Gosposki 1, leta 1907 pa se kot trgovec z zlatnino in srebrnino omenja na Jurčičevem trgu 3, ob njem na istem naslovu pa še MILAN in leta 1912 VINKO KRAPEŽ.¹¹⁴ Urar RUDOLF KOLAR je koncesijo dobil leta 1901; kot naslovi delavnice se omenjajo najprej Rimska, potem Karlovska cesta, kot zadnji pa Gosposka 3.¹¹⁵ V rubriki »urarji« v ljubljanskih naslovnikih pa ni njegovega imena. Od leta 1903 do 1906 je imel trgovino z urami KAROL JANUŠ, najprej v Rožni 21, potem v Židovski ulici 3.¹¹⁶ Na Resljevi 27 je imel prijavljeno obrt MAKSIMILIJAN DROVENIK (ni letnice), leta 1904 za zelo kratek čas na Starem trgu 16, potem pa o njem ni več sledu.¹¹⁷ FRAN KLARER je začel z urarstvom leta 1904 na Miklošičevi 36,¹¹⁸ po Hri-

barjevem naslovniku iz leta 1907 pa kaže, da se je preselil na Kolodvorsko 26. Urar KAROL LINHART je imel od leta 1904 dalje delavnico na Marije Terezije cesti (danes Gosposvetski),¹¹⁹ omenjata ga tudi oba Hri-barjeva naslovnika iz leta 1907 in 1912. Na Privozu 5 je imel od leta 1904 urarsko obrt IGNACIJ VOLK, leta 1907 se še omenja, potem pa nič več.¹²⁰ Na Franca Jožefa cesti 1 (današnja Cankarjeva) je bila od 1905 do 1913 trgovina z urami, zlatnino in srebrnino EMANUELA WOBRISEKA, verjetno podružnica njegove trgovine pa na Glavnem trgu v Gradcu.¹²¹

FRANC KEBER je začel svojo obrt leta 1905 na Linhartovi 5 in po poznejšem podatku iz naslovnika za leto 1907 je obrt nadaljeval na Dunajski cesti.¹²² Njegov novi naslov bi lahko bil istoveten z delavnico Friedricha Hoffmanna na Dunajski cesti 16; možno je, da je Keber to delavnico odkupil, Hoffmann pa se je preselil, kot je bilo že omenjeno, na Sv. Petra cesto. Hišne številke na Dunajski se resda ne ujemajo, lahko pa z mirno vestjo pripomnim, da so bile v arhivalijah numeracije hiš pisane zelo površno in da se podatki s številkami iz istega časovnega obdobja marsikdaj zelo razlikujejo.

Na Gosposki 10 je imel od leta 1905 trgovino z urami FRANZ MEISETZ, pozneje, vse do leta 1929, pa na Mestnem trgu 13.¹²³ HENRIK SUTTNER je svojo urarsko obrt začel v Kranju, potem pa se je leta 1906 preselil v Ljubljano, najprej na Miklošičevo 22 in leta 1909 na Mestni trg 25.¹²⁴ V reklamni anonsi v naslovniku iz leta 1907 imenuje svojo firmo »največjo ekspertno tvrdko ... ki ima velike zaloge finih švicarskih ur, briljantov, zlatnine in srebrnine ...« Izdal je v slovenščini velik katalog, opremljen s stotinami fotografij ur, verižic, nakita in srebrnega posodja in v njem omenja »lastno tovarno ur v Švici«. Žal se nam niso ohranile prve in zadnje strani kataloga (ohranjeno je 75 strani formata A4), tako da ne vemo letnice izdaje in kje je katalog tiskan. Trgovina je imela svoje prostore v veliki trinadstropni popotresni stavbi, kakor sam omenja v svoji anonsi, »na Mestnem trgu nasproti magistrata« (danes je to Mestni trg 23). V naslovniku iz leta 1912 se kot novi lastnik te trgovine omenja HENRI MAIRE.

Leta 1906 je med urarji zapisan JAKOB DRAGAN z delavnico v Zvonarski 9, leta 1914 pa v Šelenburgovi 1.¹²⁵ Na Krakovskem nasipu 10 je leta 1907 vpisan urar ERNST NAGY pl. TOKAY, pozneje ima delavnico na Florjanski 3.¹²⁶ V istem letu je odprl delavnico na Florjanski 35 urar PETER GORNIK, omenja pa se tudi njegovo stajališče Pred Škofijo 15.¹²⁷

V tem prispevku je bilo v glavnem govora o ljubljanskih urarjih, ki so izdelovali ali prodajali hišne in žepne ure, ostaja pa še, da sprego-

vorimo nekaj besed o urarjih, ki so se ukvarjali z velikimi javnimi urami na magistratu, ljubljanskem gradu, cerkvenih stolpih, vojašnicah itd. Za sedaj je to področje manj raziskano in bo šele sistematično proučevanje cerkvenih in mestnih arhivov osvetlilo tudi ta pomembni del urarske dejavnosti.

V 18. stoletju so se urarji za izdelovanje velikih ali malih mehanizmov (*Grosuhrmacher* in *Kleinhuhrmacher*) med seboj še strogo ločili, v 19. stoletju pa je ta delitev močno popustila in tudi v arhivalijah ni več najti teh nazivov.

Zgodovini grajske ure, ki je bila na stolpu piskačev, smo lahko sledili od leta 1549 pa naprej skozi celo 17. in 18. stoletje,¹²⁸ uri na ljubljanskem magistratu pa od njenega nastanka leta 1718. Francozi so porušili stolp piskačev in po letu 1813 je bil sezidan nov stolp, ni pa še pojasnjeno, kdo in kdaj je na njem napravil novo uro. Po zapiskih J. Vrhovca¹²⁹ naj bi se s tem ukvarjal JOSEPH FANZOY, mehanik iz Ljubljane, ki je poleg popravila ure prevzel tudi naročila za mehanično godalo v stolpu (kot nadomestilo za stare trobentače) in je zato prejel od ljubljanskih meščanov 970 goldinarjev. Po Vrhovčevih besedah je magistrat naročil godalo pri Fanzoyu zato, »ker, da je treba domačo umetnost podpirati«. Toda Ljubljančani niso dočakali dne, ko bi godalo na stolpu zaigralo, »ker je mehanik Fanzoy z godalom vred pobegnul v Benetke in se v Ljubljano ni več vrnil«. Vsekakor se je to moralo zgoditi enkrat po letu 1816, ker je urar Joseph Fanzoy v istem letu z oglasom v Laibacher Zeitung obveščal meščane »da prodaja svetilke, izdeluje velike in male muzikalične ure in jih tudi popravlja ... in da stanuje na Starem trgu št. 152 v II. nadstropju«.¹³⁰

Za sedaj ni podatkov, kdo je v 19. stoletju oskrboval uro na ljubljanskem magistratu. Ker pa je bila ta ura izdelek Baltazarja Hofmana in so v 18. stoletju za njena popravila, reguliranje in navijanje vseskozi skrbeli njegovi potomci, sta v 19. stoletju to delo gotovo nadaljevala njegov vnuk, ravno tako Baltazar Hofman, za njim pa prav gotovo njegov naslednik Karel Hofman. Slokar v svoji Zgodovini rokodelstva omenja, da leta 1856 ni bilo v Ljubljani urarja za stolpne ure in »ko se je pojavil prosilec za to obrt, ga je zbornica za trgovino in obrt toplo priporočala, ker se je izučil pri slovečem strokovnjaku za stolpne ure Janezu Morocuttiju v Ribnici«.¹³¹ Verjetno pri tem priporočilu ni šlo za izdelovalca, ampak za vzdrževalca, ki naj bi redno skrbel za ljubljanske stolpne ure.

Ko je za ljubljansko stolnico urar JURIJ PIRC iz Kroke naredil 17 centov težko uro, so leta 1853 v Novicah zapisali »da je to že njegovo 37. delo in šesto v Ljubljani .. ker ure v kasarni, v delavnišnici deželni, na gradu, na Rožniku in pri nunah so tudi njegovi izdelki«.

S stolnično uro si je Pirc »znova potrdil dobro ime prvega mojstra za turnske ure po Slovenskem« in kot piše v nadaljevanju članka »ravno sedaj izdeluje novo uro za veliko cerkev v Celovcu«. ¹³²

Iz pravkar citiranega se da sklepati, da je bila ura na ljubljanskem gradu zagotovo izdelak mojstra iz Kroke in da je nastala pred omenjenim zapisom v Novicah. Potemtakem bi se Vrhovčev zapis o nesrečni Fanzoyevi tavnini nanašal samo na popravilo stare grajske ure, za katero je možno, da so jo ob podiranju stolpa piskačev prenesli (po letu 1813) v na novo sezidani stolp in šele kasneje pri Pircu naročili novo veliko grajsko uro.

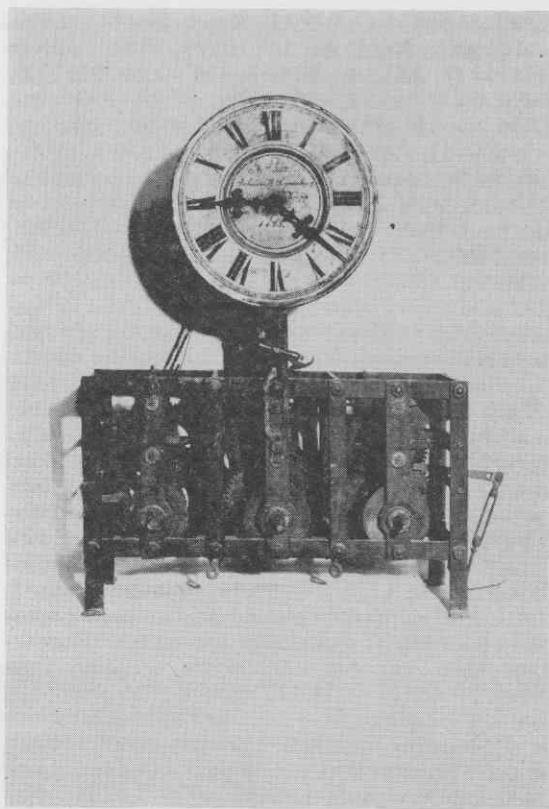
Za Pirčevo uro na trikotnem čelu šempetrske vojašnice obstoji podatek, da je narejena leta 1843, njen mehanizem z majhno kontrolno številčnico pa je danes v Mestnem muzeju v Ljubljani. ¹³³

Po letu 1853 je urar Jurij Pirc izdelal še stolpno uro za ljubljansko trnovsko cerkev in v Novicah leta 1860 ponovno beremo »da urar Jurij Pirc iz Kroke je mojster, katerega dobro ime v sedmi škofijah že 110 ur razglasuje«.

Pirčev bogati opus se je končal leta 1863. Njegov naslednik v Kropi je bil urar JANEZ POGAČNIK. Tudi on je sodeloval pri izdelavi stolpnih ur v in pri Ljubljani. Narodni muzej ima v svoji zbirki manjšo stolpno uro iz cerkve Sv. Urha pri Ljubljani. Ohranjen je mehanizem z notranjo kontrolno številčnico in eno veliko zvonikovo številčnico s kazalci. Na kontrolni številčnici je izpisana signatura: N° 389 Johann M. Pogatschnig Podnarth-Kropp in Ober-Krain 1883. ¹³⁴

Drugi podatek o Pogačnikovi dejavnosti v Ljubljani je notica iz lista Zgodnja Danica, kjer se omenja, da je leta 1905 »naredil zvonikovo uro« za nekdanjo cerkev Sv. Križa v stari bolnici, ki so jo pozneje prenesli v bolniško kapelo. ¹³⁵

Ustno izročilo omenja urarja Bardorferja (verjetno je mišljen mlajši Josip) v zvezi z veliko uro na ljubljanskem gradu. Ali gre pri tem za izdelavo popolnoma nove ure ali samo za delno rekonstrukcijo mehanizma ure urarja Pirca iz Kroke, o tem arhivalije še niso spregovorile. Vemo namreč, da so imeli mehanizmi stolpnih ur dolgo življenjsko dobo in bi Pirčeva ura potemtakem tiktakala samo dobrih 60 do 70 let, kar je za masivne železne mehanizme zelo kratko obdobje. Seveda so urarji posegali vmes z zamenjavami posameznih delov, osnovna konstrukcija mehanizma pa je vendarle ostala ista, kar za grajsko uro dokazujejo tudi arhivalije iz 17. in 18. stoletja. Za Bardorferja starejšega vemo, da je leta 1907 izdelal stolpno uro za protestantsko cerkev v Ljubljani, ¹³⁶ ustna izročila pa pravijo, da je bilo več ur njegovo delo. O tem bodo enkrat pozneje spregovorili tudi pisani viri.

Stolpna ura s kontrolno številčnico kroparskega urarja Janeza Pogačnika z letnico 1883 (Narodni muzej Ljubljana)

S tem še daleč niso izčrpani vsi podatki o urarski dejavnosti v Ljubljani in marsikatero vprašanje še ostaja odprto. Treba bo še sistematično raziskati cerkvene in mestne arhive, v katerih se gotovo skriva še veliko dragocenih podatkov o urarskih mojstrih, njihovih delavnicah in izdelkih, o naročnikih in uvozu ur iz drugih dežel... in še marsikaj drugega v povezavi s to – funkcionalno in oblikovno zelo zahtevno panogo uporabne umetnosti.

OPOMBE

1. O Baltazarju in Ignaciju Hofmanu glej: Vesna Bučič, Ljubljanski urarji v 18. stoletju, Kronika 37, št. 3, Ljubljana 1989, str. 180–182 (odslej: V. Bučič, 18. stol.).
2. Imenik mestjanov deželnega glavnega mesta ljubljanskega 1786–1867, Laibach 1867, tek.št. 206 (odslej: Imenik mestjanov).
3. Schematismus des Laibacher Gouvernement-Gebiets für das Jahr 1820, str. 393 (odslej: Schematismus).
4. Arhiv Slovenije (AS), Verlassenschaften FGD 1–270, 60.
5. O Zupančiču in Moserju glej: V. Bučič, 18. stol. str. 183–184.
6. Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), Cod. I/107, f.51.
7. ZAL, Reg. I, fasc. 141, f. 467.
8. ZAL, Reg.I, fasc.57, f.184.
9. Seznam umrlih meščanov Ljubljane od 1786–1899, tek.št. 256 (odslej: Seznam umrlih meščanov).
10. ZAL, Reg.I, fasc.141, f.394, tč.6.
11. ZAL, Reg.I, fasc.57, f.189 in fasc.125, f.972.
12. ZAL, Reg.I, fasc.57,

f.182 in 180. — 13. ZAL, Reg.I, fasc.141, f.500. — 14. ZAL, Reg.I, fasc.141, f.399, f.389, f.403 in 404. — 15. ZAL, isti, f.435 in 416. — 16. ZAL, isti, f.420. — 17. ZAL, isti, f.408. — 18. ZAL, isti, f.416. — 19. ZAL, isti, f.443. — 20. ZAL, isti, f.394. — 21. ZAL, isti, f.399, 408, 416. — 22. ZAL, isti, f.446, Schematismus, Bürgerliche Gewerbe in Laibach, zadnjič omenjen l. 1840 z naslovom »in der Stadt 155«. — 23. ZAL, isti, f.420. — 24. ZAL, isti, f.467. — 25. ZAL, isti. — 26. ZAL, isti. — 27. ZAL, isti, f.488. — 28. ZAL, isti, f.477 in 479. — 29. ZAL, isti, f.496 in 494. — 30. AS, Verlassenschaften FGC 811–880, 866. — 31. Gašper Janč je imel delavnico v Rožni ulici 100, njegov naslednik Simon Lečnik je dobil obrtno dovoljenje l. 1810 (ZAL, Obrtni registri, Cod. XX–5, Nr.4), v Schematismih je zadnjič omenjen l. 1848. — 32. Ena tabernakljava ura je v privatni lasti v Zagrebu, drugi dve sta v Ljubljani, v Mestnem in Narodnem muzeju (inv.št. 17363); katalog razstave Kučni sat, Beograd 1964, kat. št. 46, str. 89, (odslej Kučni sat). Ura v obliki portala je v Narodnem muzeju v Ljubljani (inv. št. 17362). — 33. Pri restavriranju ure l. 1961 je bil za mavčno plaketo najden listek z nemškimi besedami: Ti osel, zakaj si to naredil? Renovirano 1846. leta. Aloys Schuscheck, pozlatar. Tega leta je bil potres. — 34. O Zupančičevem opusu glej isto kot v opombi 5. — 35. Ena tabernakljava ura je v Mestnem muzeju v Ljubljani (inv.št. 1046), druga v privatni lasti v Zgornjem Tuštanju, izvira pa iz kapele v gradu Tuštanj. — 36. Ura je v Narodnem muzeju v Ljubljani (inv.št. 10706); Kučni sat, kat.št.67, str.98, Tb.XXVIII. — 37. Ura je last Muzeja za umjetnost i obrt v Zagrebu (inv.št. 214/1941,519, odslej MUO); Kučni sat, kat.št.53, str.92, Tb.XXV. — 38. Kučni sat, str. 39. — 39. Ura je v MUO (inv.št. 758/41); Kučni sat, kat.št.69, str.99. — 40. Ura je v Narodnem muzeju v Ljubljani (inv.št. 19329). — 41. Ivan Slokar, Zgodovina rokodelstva v Ljubljani od l.1732 do 1860, Ljubljana ZAL, Razprave IV, 1977, str. 70 (odslej: I.Slokar). — 42. isti, str. 58. — 43. Obrtni registri, Cod.XX–2; Schematismus, str.216. — 44. Schematismus, l.1843, str.290. — 45. Jurgen Abeler: Meister der Uhrmacherskunst, Wupperthal 1979, str.178 (odslej: J.Abeler). — 46. Z istim priimkom omenja Stolber urarja Th. in Aloya v Mariboru in Gradcu (L.Stolberg: Die Steirischen Uhrmacher, Graz 1979, str.492, (odslej: L. Stolberg). Vsekakor ne gre za Fernbachove dediče iz Ljubljane, ker so njegovi sinovi v oporoki navedeni poimensko. — 47. AS, Verlassenschaften, FGD 703, 664–713. Rojen v Fallenfürstu v Schwarzwald, neporočen, umrl 1824 star 45 let. — 48. AS, Verlassenschaften, FGD 1705–178, 1721. Rojen v Neustadtu v Schwarzwald, neporočen, umrl 1828 star 73 let. — 49. AS, Verlassenschaften, FGE 1–270, 256. — 50. Schematismus, l.1841; Obrtni registri, Cod.XX–2; Verlassenschaften FGE 3359–3499, 3410. — 51. Urarji s pripisom Großuhrmacher so bili specializirani za izdelavo velikih mehanizmov in so smeli po starih cehovskih predpisih izdelovati samo ure s pogonom na utež, torej stolpne in hišne ure, ki so jih ravno tako poganjale uteži. — 52. Isto kot opomba 50. — 53. Po podatkih v zapušinskih popisih iz l.1848 se po smrti žene Josephe Dorrer, stare 33 let in umrle na Starem trgu 44, imenuje njen naslednik »mestni urar Cajetan Dorrer«. Zapustila je tri otroke. — 54. Obrtni registri, Cod.XX–2 Nr.6 in XX–3, 1815; Schematismus l. 1835 do 1847; Ver-

lassenschaften FGE 3001–3158, 3151, umrl star 70 let. — 55. I. Slokar, str.59. — 56. V. Bučič: Razvoj slovenskega urarstva, Kronika XII/2, 1964, str. 118 (odslej V.Bučič, Razvoj urarstva); Schematismus, l. 1840–1843. — 57. Življenjski podatki o njem so vzeti iz kataloga P.Vrhunc: Anton Karinger, Narodna galerija, Ljubljana 1984. — 58. ZAL, Reg.I, fasc.212, f.823. — 59. Laibacher Zeitung 1824, knjiga 3, str. 1640 in 1826; knjiga 1, str. 155. — 60. AS, Verlassenschaften FGD 2961–3019, 2993, umrl je l. 1833 star 25 let, v zapuščini piše, da njegovo pozlačeno uro dobi Karinger za povračilo stroškov. — 61. Seznam umrlih meščanov, tek.št.288; Imenik mestjanov, tek. št. 262. — 62. Isto kot opomba 60. — 63. Schematismus, l. 1840–1841. — 64. Igla z miniaturno podobo je v Narodnem muzeju. — 65. ZAL, Reg.I, Fasc.212, f.811, 815, 816 in 819. — 66. Schematismus, l.1841–1848; ZAL, Obrtni registri, Cod.LL–2, l.1838; LbZ št. 268, 22. nov. 1855, str.1164. — 67. Ura s stebriči je v Mestnem muzeju v Ljubljani, ura z bronastim kipcem v privatni lasti v Avstriji. — 68. ZAL, Obrtni registri, Cod.XX–5, 1850 Nr.4, str. 613; LbZ 1852, št.62, str.266; isto, 180, št. 24, str.96; isto, 1877, št.225, str.1862. — 69. Seznam meščanov, 1899, tek.št.626. — 70. AS, Verlassenschaften FGD 576–942, 660; umrl je l. 1839 star 38 let. — 71. ZAL, Obrtni registri, Cod.XX–2, XX–5 1850, str.613; Imenik mestjanov 1867: izvoljen 5. maja 1848; Schematismus 1836–1848. — 72. ZAL, Prosti in rokodelski obrti (odslej: Prosti obrti) Cod.XX–2 Nr.60. — 73. ZAL, Obrtni registri, Cod.XX–2, l.1839, Cod.XX–2, str.613, Nr.3, 1850; Schematismus 1841–1848. — 74. Glej opomba 4. — 75. ZAL, Obrtni registri, Cod.XX–2, Nr.7; Imenik mestjanov 1867, tek.št.207, izvoljen 8. nov. 1842. — 76. Schematismus 1841, str.130. — 77. Isto, 1831–1847, str.221. — 78. Verzeichnis der Laibacher befindlichen Gassen, Häusern und derenselben Inhaber (odslej: Verzeichnis). — 79. ZAL, Obrtni registri, Cod.XX–2, l.1844; Schematismus 1847–1848. — 80. ZAL, Prosti obrti, Cod.XX–6, NR.733; Obrtni registri, Cod.XX–5, NR.8; Seznam meščanov, izvoljen 11.II.1873. — 81. Verzeichnis 1877; LbZ 1883, št.290, str.2457. — 82. Narodni muzej, inv.št. 20892. — 83. ZAL, Obrtni registri, Cod.XX–5, str.613, Nr.7. — 84. isti, Nr.2. — 85. Isti, Nr.6. — 86. Isti, Cod.XX–6, Nr.144. — 87. Isti, Cod.XX–5, Nr.10; Prosti obrti, Cod.XX–?, Nr.7. — 88. ZAL, Prosti obrti, Cod.XX–?, Nr.68, Obrtni registri, Cod. XX–5, str.613, Nr.11. — 89. ZAL, Obrtni registri, Cod.XX–2. — 90. ZAL, Prosti obrti, Cod.XX–?, Nr.58. — 91. Isti, Nr.23. — 92. Isti, Nr.68. — 93. Isti, Nr.16. — 94. Isti, Nr.12. — 95. LbZ 1897, št.231, str.2081; Adressbuch 1898, str.156 in 1900, str.197; Hribarjev splošni naslovnik (odslej: Naslovnik) 1907, str.129. — 96. ZAL, Prosti obrti, Cod.XX–?, Nr.45; LbZ 1883, št.154, str.1344. — 97. ZAL, Prosti obrti, Cod.XX–?, Nr.24. — 98. ZAL, isti, Nr.35. — 99. LbZ 1993, št. 115, str.1000/1; Adressbuch 1898, str.156. — 100. ZAL, Prosti obrti, Cod.XX–9, str.123; Adressbuch 1898, str.156 in 1900, str.197. — 101. ZAL, Prosti obrti, Cod.XX–9, str.151; Adressbuch 1898, str.156 in 1900, str.197; Naslovnik 1907, str.129 in 1912, str.151. — 102. ZAL, Prosti obrti, Cod.XX–9, str.92; Adressbuch 1898, str.1900, str.197, 1907, str.129, 1912, str.151; LbZ 1892, št.41, str.349; isto, 1893, št.115, str.1000/1; isti, 7.VIII.1897. —

102a. V Narodnem muzeju je sobni barometer s sign. N. Rudholzer Erb. — 103. ZAL, Prosti obrti, Cod.XX-9, str.126 in 192. — 104. Isti, str.158. — 105. Isti, str.415; Adressbuch 1898, str.156, 1900, str.197; Naslovnik 1907, str.129; Naslovna knjiga in zaznamek trgovin in obratov za Ljubljano, 1912 (odslej: Naslovna knjiga 1912) str.151. — 106. ZAL, Cod.XX-9, str.300; LbZ 23.V.1890, isti 1897, št.166, str.1514; Adressbuch 1898 in 1900. — 107. Narodni muzej, inv. št.17373 in 21159; visoka stoječa ura v privatni lasti je iz zapuščine ljubljanskega župana I.Hribarja. — 108. ZAL, Prosti obrti, Cod.XX-9, str.91; Adressbuch 1898, str.156 in 1900, str.197; Naslovnik 1907 in 1912. — 109. ZAL, Prosti obrti, Cod.XX-9, str.187. — 110. Isti, str.192. — 111. Isti, str.211; Adressbuch 1900, str.197. — 112. ZAL, Prosti obrti, Cod.XX-9, str.288; Naslovnik 1907 in 1912. — 113. ZAL, Prosti obrt, Cod.XX-9, str.233; Naslovnik 1907, str.129 in 130; Naslovna knjiga 1912. — 114. ZAL, Prosti obrt, Cod.XX-9, str.241; Naslovnik 1907,

str.129; Naslovna knjiga 1912. — 115. ZAL, Prosti obrti, Cod.XX-9, str.261. — 116. Isti, str.307. — 117. Isti, str.337. — 118. Isti, str.338. — 119. Isti, str.342. — 120. ZAL, Prosti obrti, Cod.XX-9, str.343; Naslovnik 1907, str.129. — 121. ZAL, Prosti obrti, Cod.XX-9, str.349. — 122. Isti, str.353. — 123. Isti, str.354. — 124. Isti, str.395; Naslovnik 1907, str.129. — 125. ZAL, Prosti obrti, Cod.XX-9, str.408. — 126. Isti, str.416. — 127. Isti, str.437. — 128. Vesna Bučič, Ljubljanski urarji v 16. in 17. stoletju, Kronika 30, št.1, Ljubljana 1982, str.12-22. — 129. J.Vrhovec, Mali zapiski, IMK, 1893, str.116 in 117. — 130. LbZ 1816, št.2, Nr.20 (iz kartoteke umetnikov na Inštitutu Franceca Steleta, SAZU, odslej: kartoteka SAZU). — 131. I.Slokar, str.70. — 132. Novice, 26.nov.1853, str.380 in 24.dec.1860, str.415 (kartoteka SAZU). — 133. M.Povesti iz Ljubljane, Kmetijske in rokodelske novice 1843, Nr.3, str.12 (kartoteka SAZU). — 134. Narodni muzej, inv.št.20594. — 135. Novice, 18.jan.1865; Zg. Danica, 1.1905, str.283 (kartoteka SAZU). — 136. LbZ 1907, št.102, str.930.

VOJAŠKI ZAPOR NA LJUBLJANSKEM GRADU OD 15. 8. 1914 DO VSTOPA ITALIJE V 1. SVETOVNO VOJNO DRAGAN MATIĆ

Obnovitev zopora

Ko govorimo o ljubljanskem gradu med 1. svetovno vojno, moramo priznati, da je bil to čas, ki je zgradbi vdihnil življenje za naprej. Grad je v 19. stoletju s krajšimi predsledki služil kot jetnišnica vse do potresa leta 1895. Po potresu so zapore na gradu opustili in stavba je v naslednjih dvajsetih letih počasi propadala. Mestna občina, ki je grad leta 1905 kupila, ni vedela, kaj z njim. Sicer je ob raznih priložnostih izjavljala, da ga mesto namerava ohraniti kot zgodovinski spomenik, vendar je bil del gradu takoj preurejen v zasebna stanovanja, namenjena siromašnim meščanom.¹ Vsekakor mestna občina vse do 1. svetovne vojne z gradom ni imela posebnih načrtov. Za grad je namenjala zgolj 3000 K, kar seveda še zdaleč ni bilo dovolj za zaustavitev nadaljnje propadanja. 15.8.1914 se je vloga ljubljanskega gradu spremenila. Odrejen je bil namreč za nastanitev političnih zapornikov, ki so spadali pod evakuirano divizijsko sodišče iz Trsta, kot tudi za nastanitev »vseh ostalih poslanih vojaškemu sodišču.«² V tem času je bil grad v takem stanju kot po potresu leta 1895, bil je torej zelo poškodovan in predvsem s stališča higijene zelo neprimeren. Tako so zapornike naselili v posameznih prostorih, utrjenih z deskami. Ostale prostore so obnavljali zidar-

ji in posamezniki, ki so se znašli med jetniki.³ Poročilo mestnega magistrata s tem v zvezi se je glasilo takole: »... mestni magistrat je moral dati vojaški upravi večje število prostorov na ljubljanskem gradu za namestitev političnih ujetnikov, katerih je dne 15. 8. 1914 tja došlo 507 oseb, katero število se je od tega sem že znatno zvišalo. Poleg na razpolago danih prostorov za jetnišnico moral se je tudi že izprazniti srednji trakt grajskega poslopja, ki se je priredil za vojaške pisarne (avditoriat), za bolnišnico itd. V tem traktu stanujoče stranke morale so se preseliti v druge bolj primitivne prostore grajskega poslopja in sta se ob pomanjkanju takih prostorov morale izseliti dve stranki. Nastanitev političnih ujetnikov in za iste določene vojaške straže povzročila mestni občini občutne stroške, zlasti dovajanje vode, odvažanje fekalij, dobava slame, kuriva itd. Istotako se je morala usled odredbe vojaške oblasti bolnica za silo prirediti za vojaško bolnišnico za infekcijske bolezni. Iz priloženih izkazov je razvidno, da znašajo tozadevni stroški v kolikor so že položeni računi do sedaj: a) za Grad 2883 K 53 h; b) za bolnico za silo 669 K 85 h.

Mestni magistrat bo prosil pri c. in kr. vojaški upravi za povračilo teh stroškov, v kolikor to določa zakon.«⁴

Grajski zaporniki pred vstopom Italije v vojno

O tem, kdo so bili zaporniki na gradu in kakšni so bili njihovi zločini, ni ohranjene sistematične evidence. Ohranjeni so samo trije sezname – popisi. Dva sta bila narejena ob inšpekcijah dne 8.10.1914 in 21.2.1915, tretji pa je seznam zapornikov, ki so jih 23.5.1915 zaradi nevarnosti vdora Italijanov evakuirali v Graz in Maribor. Razen tega je ohranjenih še nekaj pritožb in prošenj zapornikov, zdravniških poročil in obvestil o deportacijah v razna taborišča.

Če gremo po kronološkem redu, imamo najprej nekaj prošenj in pritožb, ki nekoliko osvetljujejo strukturo zapornikov, dajejo pa tudi lep primer poslovanja avstrijskih vojaških sodnih organov.

Milan Cimerman iz Ljubljane je bil zaplen kot solicatorator pri advokatu Francu Novaku v Ljubljani. Bil je prijet 28.8.1914 in interniran na grad. Razloga za interniranje mu niso povedali. Internacija je odredil kapetan 20. lovskega bataljona V. Hartlieb, le-ta pa je bila izvedena, ko se je Cimerman oglasil na poveljstvu bataljona s potrebnimi dokumenti, da bi se prijavil kot nadomestni rezervist (odpuščen je bil namreč zaradi bolezni srca in še nekaterih drugih bolezni). V zvezi z internacijo mu je kapetan Hartlieb le od zunaj pokazal pismo, ki naj bi ga bremenilo, rekoč, da mu bodo njegovo vsebino razložili ob obravnavi na vojaškem sodišču. V zadnji prošnji za izpuščitev z dne 9.10.1914 žena interniranega navaja, da je že šest tednov na gradu in da ni bil še niti enkrat zaslišan. Ona in njegov odvetnik sta poizvedovala pri vseh vojaških oblasteh, katera oblast je naročila njegovo internacijo, saj se ni vedelo, za katero je veljal kot nezanesljiv. Rezultat je bil zanimiv: nikjer ni veljal za nezanesljivega in nihče ni naročil, naj ga primejo. Pri divizijskem sodišču v Ljubljani so izjavili, da proti njemu ni bil vložen noben postopek in naj se obrnejo na komando v Grazu. Tam pa sta odvetnik in Cimermanova žena izvedela, da proti njemu ni bil vložen ne sodni ne advokatski postopek.

V njegovem dosjeju se navaja, da je bil član občinskega sveta v Šiški in kreditnega društva, vedno lojalen državi, vendar da je zaradi svojega delovanja imel sovražnike, od katerih je eden gotovo podpisal obremenilno pismo. Poudarjajo se zdravstvene in finančne posledice aretacije. Slednje je zelo težko občutila njegova družina.⁵

Zelo zanimiv je tudi slučaj delavca Johanna Trelca iz Rakeka, ki je v pijanosti v gostilni vzklikal Srbiji in zasmehoval Avstrijo, povrh pa je govoril, da je vojna nesmisel. Te njegove izjave, ki so bile namenjene predvsem nabornikom, so pri nekaterih naletele na neodobranje. Sledil je splošen pretep, v katerem je

Trelc nekoga ubil. Deželno sodišče ga je zaradi uboja obsodilo na kazen težke ječe v trajanju treh let in pol, poostrene z enim dnevom posta na mesec in trdim ležiščem. Divizijsko sodišče v Ljubljani pa ga je 31.10.1914 zaradi »zločina motitve javnega reda« obsodilo na šest mesecev težke ječe poostrene z enim dnevom posta na mesec in trdo posteljo. Prvo kazen je prestajal v kaznilnici Gradiška, drugo pa naj bi prišel odslužit na ljubljanski grad.⁶

Svojevrsten je tudi slučaj Lorenza Muhe, zaslišanega dne 6.7.1915 v Grazu na etapni postajni komandi. Zapisnik je bil poslan komandi ljubljanskega garnizijskega zopora in ga podajam v skrajšani obliki. Preiskovalni sodnik je bil dr. Siegfried Janeschitz, ki je bil obenem tudi tolmač slovenskega jezika, kar verjetno pomeni, da je zaslišanje potekalo v slovenščini.

Podatki zaslišanega: Lorenz Muha z Zaplane pri Vrhniki, občina Horjul. Rojen leta 1874 v Horjulu, katoličan, samski, po poklicu poljedelski delavec, brez premoženja, vojsko odslužil 1896, rezervist pehotnega regimenta št. 17 v Ljubljani. Prejšnje kazni: desetkrat zaprt zaradi pretepa, pijanosti, kraje in to na različne zaporne kazni – 24 ur, 8 dni, 14 dni...; vse kazni je izreklo deželno sodišče v Ljubljani. Lorenz Muha je bil vpoklican v vojsko in se je javil v kasarni v Ljubljani 31.7.1914, kjer so ga popisali in odpustili do naslednjega dne. Šel je v neko gostilno in se nemarno opil. Neki vojak ga je obdolžil, da je vpil: »Živijo Srbija«, zato so ga aretirali in odpeljali na policijo. Tam je bil zaslišan, nato pa odpeljan na deželno sodišče, kjer ga je po osmih dneh zaslišal neki stotnik. 29.8.1914 so ga od tam odpeljali na grajski hrib v garnizijski arest. Tam je ostal do 23.1.1915 v priporu, ne da bi bil zaslišan in ne da bi proti njemu vpeljali postopek. 23.1.1915 mu je štabni »profos« dal nek listek za njegovega župana in mu rekel, da je prost. Nepopravljivi Muha je bil že naslednji dan zopet pijan in je sprožil pretep na Viču. Obsodili so ga na desettedensko kazen, ki jo je takoj odsedel. Iztekla se mu je 5.4.1915. Nato se je potikal okoli Planine in Postojne ter se preživljal z dinarstvom. 21.5. so ga spet aretirali, ko je – kot je sam rekel – bil na poti domov in ga spet spravili na grad. Od tam je bil z ostalimi zaporniki 23.5. prepeljan v Graz. Pripominja, da je na vseh zaslišanjih poudarjal, da bi moral biti vojak, da pa temu sploh niso dajali pomena in so ga pošiljali domov. Poudarja, da se je vpoklicu takoj odzval in da ni kriv za nemarnosti. Štabprofos na gradu mu je bil rekel, da je popolnoma prost in tudi policija ga je tri mesece za tem, 6.4.1915, poslala domov. Zaradi tega se ne čuti krivega in je takoj pripravljen nastopiti svojo dolžnost vojaka.

Sodišče v Grazu je z dopisom 8.7.1915 zahtevalo, naj garnizijski zapor v Ljubljani ko-

mentira izjave Lorenza Muhe in sporoči ime štabprofosa.

Komandant zapora Kern 10.8. odgovarja, da so Muho spustili in ga zaradi njegove vojaške obveznosti s sporočilom napotili domov k županu. To je bilo naročeno s strani inšpekcije, ki je opravila pregled zapora 16.12.1914 (inšpekcijo je poslala komanda iz Graza!) in 20.1.1915 poslala naročilo, naj Muho spustijo. Štabni profos Kremsner je zanesljiv človek, je zaključil svoje poročilo komandant Kern.

Razen teh dokumentov so ohranjeni še trije primeri iz tega časa: Anich Antonio, povratnik iz Amerike, zaprt zaradi brezposelnega klateštva, ki prosi za nabor, katerega je bil »zanemaril«; Tanković Josip, zidar iz Pule, ki prosi za čimprejšnjo razrešitev svojega slučaja in Rastan Alois, vojak 27. regimenta, v civilu krojač, ki prosi za premestitev v delavnice v Grazu. Pri zadnjih dveh razlogu pripora ni znan.⁷

Na gradu so bili internirani tudi vidnejši predstavniki inteligence, ki niso preveč ugajali oblastem stare Avstrije. V Jutru je bil objavljen članek, ki je obujal spomine na razmere na gradu v času, ko je bil tam interniran Ivan Cankar. Omenjajo se naslednji, ki so bili tam v času avgust – oktober 1914.⁸

1. Gregor Žerjav – kandidat za advokaturu v Trstu, Slovenec, svojčas bil eden glavnih urednikov iz Beograda subvencioniranega slovenskega časnika Jutro. Zaradi veleizdaje je bil ob začetku vojne v preiskavi, le-ta pa je bila ustavljena zaradi pomanjkanja dokazov (tajnik jugoslovanskega kluba, z A. Korošcem sodeloval pri Ženevski deklaraciji leta 1918, po vojni dvakratni minister, liberalec, član demokratske stranke – op.a.).

2. Nadučitelj Ignac Križman iz Dornberga, politični okraj Gorica. Ob ukrepih v zvezi z izbruhom vojne aretiran kot politično sumljiv.

3. Luka Kirac – župnik iz Medulina pri Puli, deželni poslanec, predstojnik hrvaškega Sokola, ob izbruhu vojne zaradi suma »srbskega prepričanja« aretiran in poslan vojaškemu divizijskemu sodišču v Ljubljani. Ker mu niso mogli dokazati kaznivih dejanj, je bil nato spet konfiniran v Medulinu.

4. dr. Andrejčić – upokojeni župnik iz okolice Poreča, aretiran ob začetku vojne zaradi suma, da je srbofil. Pri oblasteh nepriljubljen zaradi nacionalne propagande.

5. Ferdo Vesel – akademski slikar, 6.8.1914 aretiran v Št. Vidu pri Stični, ker je bil osumljen špijonaže. V mirnem času je večkrat potoval v Srbijo – tudi na povabila srbskega kralja. Na svojem gradu je sprejemal razne »sumljive elemente«. Ob aretaciji je bil pri hišni preiskavi najden sledeč material: kuverta s srbsko znamko in račun znašajoč 933 K 10 V, ki ga je izstavilo ministrstvo v Beogradu. Vojaško sodišče je preiskavo ustavilo

10.10.1914.

6. Jakil Andreas – tovarnar iz Mirna, okraj Gorica (lastnik tovarne usnja, slovenski žid); bil je prijet kot politično sumljiv v zvezi z ukrepi ob izbruhu vojne.

7. Kušar – upravitelj tržaške Edinosti

8. prof.dr. Karel Oswald – profesor slavistike in klasične filologije, kasneje profesor na Ljubljanski univerzi

9. dr. Orlič iz Voloskega

10. dr. Červar – advokat iz Voloskega

11. Toman

12. Krapež – študent

13. Trošt – študent

14. Milko Brezigar – kasneje tajnik Narodnega sveta

15. Oče Milka Brezigarja Josip

16. Luznik iz Vipave

17. dr. Dabinovič

18. Miha Čop – prostovoljec iz balkanskih vojn na črnogorski strani

19. Franci Doberlet

20. dr. Medveš

21. Milan Plut – izdajatelj in urednik Jutra, ki je izhajalo v l. 1910–1912 v Trstu in Ljubljani

22. dr. Gliša Stojšič iz Pančeva

23. dr. Vlado Knaflič

24. dr. Irgolič

25. dr. Lojze Kraigher – zdravnik in slovenski pisatelj

26. Ivan Cankar – interniran na gradu zaradi tega, ker ga je neka kmetica ovadila, češ da je dajal srbofilske izjave. Interniran od 23.8.1914 do 9.10.1914. Ministrski komisiji je Cankar predložil zahtevo po denarni odškodnini, ker da je internacija škodila njegovemu zdravju in je nezmožen za vsako delo.

Precej več podatkov je o interniranih tujcih. Le-ti so bili vojaško sposobni državljani sovražnih držav in so jih obravnavali kot vojne ujetnike. Večina jih je že leta živela v Avstro-Ogrski, nekateri v svoji »domovini« celo nikoli niso živeli. Včasih so bili ti interniranci presenetljive narodnosti. Tako imamo ohranjeno potrdilo z dne 22.9.1914, da je vojaška jetnišnica na gradu prevzela od komande nadomestnega bataljona št. 97 deset »vojnih ujetnikov« (iz kasnejših dokumentov je jasno, da gre vsaj v štirih primerih za civiliste) in sicer so to bili:

1. Ali bazi des Abdulah

2. Osman Cirkoj sel. Malus

3. Osman Adem sel. Nasufaga

4. Beschiel Idris aga des Idris

5. Holub Adolf

6. De Korsak Maurizius

7. Bateille Andreas

8. Chazelon Aurelio

9. Buttiegieg Josef

10. Spiteri Carmelius

Na gradu so bili internirani tudi Hindujci – to je Indijci. Tako je vojni nadzorni urad (Kriegsübersorgungsamt) sporočil vojaški po-

stajni komandi, da je bilo po poročilu vojaške inšpekcije na gradu 8.10.1914 29 angleških državljanov – Hindujcev in štirje Francozi. Naročil je, naj angleške državljane zadržijo do nadaljnjega. Francoze pa pošljejo v Waidhofen na Thaya.⁹ V popisu interniranih sovražnih državljanov z dne 8.10.1914 29 Indijcev ni popisanih. Ni povsem jasno, zakaj – morda zato, ker je bilo spričo oddaljenosti njihove domovine popisovanje njihovih rojstnih krajev, krajev stalnega bivanja in poklicev nesmiselno. Morda jih zato niso šteli za prave »sovražnike« ali pa je celo obstajal problem spoznavanja.^{9a}

Vsega skupaj je bilo 33 »sovražnikov«, katerih sestava je glede na njihov izvor zelo različna. Kar se tiče poklicev, prevladujejo predvsem trgovsko obrtne storitve, nekaj pa je tudi delavcev in intelektualcev. Posebej so označeni tisti, ki so bili že dlje časa v Avstriji ali ki že dolgo niso bili v domovini in so bili zaradi tega verjetno manj nevarni. Kar se tiče starosti, je presenetljivo to, da so internirali tudi komaj 15-letnega ruskega državljana Tittelmana Fischla, katerega morebitno vojaško udejstvovanje verjetno ne bi prišlo v poštev. Na tem seznamu tudi ni petih Albancev, za katere pa bi seveda težko rekli, da so Avstriji sovražni državljani.

O tem, da so bili zaprti na gradu, vemo iz njihove prošnje za izpustitev, ki so jo naslovili na komando v Grazu. Internirani so bili od 8.8.1914. Vseh pet jih je bilo iz Albanije. Ko navajajo točen kraj, pravijo: »Scutari bzw.... Hoti« ter zatrjujejo, da so državljani Avstriji prijateljske države. Vsi so bili do 1.8.1914 zaposleni pri vodovodu v Ibbisu, ko pa so zaradi začetka vojne izgubili delo, so se hoteli vrniti v Albanijo. Z njimi je potovalo dosti Črnogorcev; na poti so jih vse prijeli in odpeljali v Trst, potem pa v Ljubljano. Poudarjajo, da so bili le naključno s Črnogorci. Prosijo, da se jim vrnejo odvzete delovne knjižice in povrne škoda, ker so si kupili karte za vlak, potovanje pa so jim prekinili. Prosijo tudi, da jih izpustijo, ker ne obstaja noben razlog za njihovo zadrževanje, in da se jih odpelje do albanske ali italijanske meje. Pisati je znal le Peter Luci, ostali so pri svojem imenu naredili križ.¹⁰ Teh pet Albancev je bilo zaprtih vsaj do konca marca (do takrat so se namreč občasno pojavljali v dopisih).

Inšpekcija, ki je bila izvedena 16.12.1914 s strani graške vojaške komande, je prinesla določene spremembe v zvezi z jetnišnico na ljubljanskem gradu. Odpravljen je bil naziv »K.K. Militärgefängenhauseberaufsicht« in ukazano je bilo, da se mora uporabljati izključno naziv »K.K. Landwehr-Garnisonsarrest«. Dva zapornika (Lorenz Muha, ki smo ga že srečali in Franc Sulic) so morali takoj izpustiti, tri pa so morali prestaviti na policijsko direkcijo. Določeno je bilo, da se bo preosta-

lim interniranim političnim zapornikom po končanih procesih dostavila pismena odločitev. Najpomembnejši pa je bil sklep, da je vojaški »arest« pristojen za prevzem le tistih interniranih sodnih obsojencev in pripornikov, ki so v preiskavi in tistih obsojencev, ki so obsojeni na manj kot eno leto. Če so na gradu bili kakšni drugi obsojenci – predvsem tujci, so morali o tem obvestiti policijsko direkcijo in vojaško predstavništvo.¹¹

Seznam zapornikov z dne 21.2.1915 govori o 136-ih preiskovalnih zapornikih, 18-ih politično sumljivih internirancih in 24-ih tujih državljanih. Zaporniki, podvrženi preiskavi, so bili v glavnem Slovenci, nekaj je bilo italijanskih in le malo nemških imen. Kakšna preiskava je potekala v zvezi z njimi, ni omenjeno in tudi njihovi osebni podatki ne.

Politično sumljivi zaporniki so, sodeč po imenih, pripadali več narodnostim. Slovencev je bilo le 4 do 5. Zanimivo je tudi to, da se kot politično sumljive omenja tudi pet Albancev, o katerih sem že prej govoril. Struktura tujih državljanov je bila sledeča: šest Srbov, šestnajst Rusov in dva Francoza. V primerjavi z inšpekcijskim stanjem z dne 8.10.1914 so ostala imena nespremenjena pri Srbih, prispel pa je še eden. Med Rusi je bilo devet istih in sedem novih, dva Francoza pa sta bila na gradu – kot bomo videli kasneje – iz objektivnih okoliščin. Ostalih »sovražnih« državljanov na gradu ni več najti, sploh pa se je od 16.12.1914 dalje težilo, da se državljani sovražnih držav prestavljajo drugam. Tako vojaška komanda iz Graza z dopisom z dne 6.2.1915 naroča, naj z gradu pošljejo pet Srbov v Kufstein in s tem v zvezi prilaga ukaz vojnega nadzornega urada z Dunaja z dne 27.1.1915. Istočasno komanda iz Graza zahteva, naj jih obvestijo, koliko tujih državljanov glede na inšpekcijsko stanje z dne 16.12.1914 še imajo in da naj jih prestavijo na določene kraje.

Reakcija je sledila – komandant jetnišnice kapetan Kern sporoča 11.2.1915 okrajnemu glavarstvu v Kufsteinu, da jim bodo poslali štiri Srbe s poštnim vlakom ob 11.00 dopoldne. Istega dne Kern zahteva od postajne komande v Ljubljani spremstvo enega podoficirja in dveh vojakov za prevoz jetnikov v Kufstein. V zvezi s tem Kern sporoča 17.2.1915 komandi v Graz, da je poslal v Kufstein Milanovića Petra, Popovića Vlastimira, Milutinovića Milana in Aćimovića Dragutina. Agent Gjukić Vlastimira so po mnenju glavnega zdravnika (Chefarzt) zadržali zaradi bolezni. Ohranjeno je poročilo dr. Kubelke o tem, da ima V. Gjukić bronhitis (poročilo z dne 12. 2. 1915) in da ni sposoben za potovanje. V istem sporočilu Kern sporoča komandi v Grazu, katere pripadnike tujih držav, ki niso nikakor kaznovani, še ima na gradu. To so: Albanci, za katere pripominja, da ne ve, če jih lahko izpusti, Karl Preka, Luk Mate, Luci Peter, Sera-

fino Josef, Prima Georg; Turek Kerestazi Marius (navaja, da so vprašali deželno vlado, kaj naj naredijo z njim); Srb Simić Miloje,¹² zadržan iz zdravstvenih razlogov; Srb Gjukić Vlastimir, zadržan iz zdravstvenih razlogov; Trajko Mitko in Milenko Stanislav: oba srbska državljana, zanju ni naveden noben oprijemljiv razlog za to, da jih še niso prestavili, navaja se le, da nobeden od njiju ni imel nikoli opravkov v Srbiji, za prvega se poudarja, da je iz okupiranega dela Makedonije; Holub Adolf, Chazelon Aureluis – Francoza: oba sta invalida in se ju ne da transportirati; zadnji od rojstva živi v Trstu.

Zdi se, da je bila deportacija tujih državljanov z ljubljanskega gradu v pristojnejša taborišča po mnenju komande iz Graza izvajana prepočasi. Ta komanda 8.3. opozarja komandanta ljubljanskega vojaškega zaporu na Gradu kapetana Kerna, da njegova »ustanova« ni pristojna za tuje in da se morajo ti takoj prestaviti na določen kraj, ko jim to dopušča zdravstveno stanje.

Kapetan Kern takoj istega dne odgovarja vojaški komandi v Graz, zakaj še niso predstavili štirih državljanov sovražnih držav. Dva sta sifilitika visoke stopnje in sicer sta to Francoza Holub in Chazelon. Srba Milenko Stanislav in Trajko Mitko imata bronhitis, zadnji od obeh je trenutno v bolnišnici.

»Težka invalida, ki ju ni mogoče transportirati« in »sifilitika visoke stopnje« so vendarle predstavili 30.3.1915 s poštanim vlakom, ki je iz Ljubljane odpeljal ob 15.11 v Waidhofen na Thayu.¹³

7.4.1915 so srbska državljana T. Mitka in M. Stanislava predstavili v Kufstein. Spremljali so ju podoficir in dva vojaka.¹⁴ Kako je bilo treba brezpogojno ubogati ukaze nadrejenih, govori dopis vojaškega nadzornega urada z dne 25.4.1915 komandi v Grazu. V njem se naroča, naj nehajo pošiljati internirance v Kufstein. Temu dopisu pa je priloženo še poročilo župana iz Kufsteina z dne 11.4.1915. Župan pravi, da sta Mitko in Stanislav prišla z zdravniškim spričevalom, izdanim v vojaškem zaporu v Ljubljani, ki potrjuje, da sta zdrava. V resnici je bil T. Mitko resno bolan, imel je hudo mrzlico in so ga takoj poslali v bolnišnico. Ob tej priložnosti je župan zopet prosil, naj nehajo pošiljati ljudi v Kufstein, ker je bilo tamkajšnje taborišče s sanitarnega stališča zelo vprašljivo.

Tako od 7.4.1915 na gradu ni bilo več interniranih državljanov sovražnih držav, deportirali so tudi invalide in hudo bolne.

Zaključimo lahko, da je nacionalni in socialni izvor internirancev na gradu v tem prvem obdobju (do vstopa Italije v vojno) izredno heterogen. Zaporniki – interniranci so bili Slovenci, Hrvati, Italijani, Nemci, Francozi, Albanci, Arabci, Indijci, Rusi, Srbi, Črnogorci, Turki, Maltežani, Židje in verjetno še kake

druge nacionalnosti. Gotovo lahko označimo stanje, ko predstavniki tolikih narodov živijo dlje časa drug ob drugem, kot nekaj nenavadnega, celo za vojne razmere, da o ljubljanskih niti ne govorimo. Kar se tiče socialno-družbenega izvora internirancev, velja vsaj za južne Slovane, da je ta na moč različen. Morda je to še en dokaz za paranoično – paničen strah avstrijskih oblastnikov pred svojimi državljani – južnimi Slovani.

Na grad zapirajo tako pijance, ki v gostilnah vzklikajo Srbiji, kot brezposelne dninarje, ki se klatijo naokoli, pa tudi poslušne in neoporečne uradnike, ki so nacionalno-politično brezbarvni. Toda tam so tudi vidni predstavniki umetnosti (I. Cankar, F. Vesel) in politiki (Žerjav, Brezigar, Plut). Nevaren je vsak, ki je imel stike s Srbi, Črnogorci ali pa je le osumljen, da se mu zdijo simpatični (M. Čop, F. Vesel, I. Cankar...). Med interniranimi najdemo tovarnarje, študente, doktorje prava, srednješolske profesorje, duhovnike...

Za internirance iz Avstrije lahko rečemo, da jih razen s Kranjske, veliko prihaja s Primorske in iz Istre, tudi iz Vojvodine, gotovo pa so bili interniranci tudi iz drugih delov monarhije.

Življenjske razmere jetnikov na gradu pred vstopom Italije v vojno

Članek v Jutru, ki je bil posvečen I. Cankarju in njegovi internaciji, nekoliko opiše razmere na gradu.¹⁵ Pisec govori o prostoru, v katerem je I. Cankar bival in v katerem je bilo 75 do 100 jetnikov. Gre za viteško dvorano v drugem nadstropju zahodnega krila gradu. Poleg dvorane se je nahajala še čumnata in ta dva prostora sta tvorila zaporniško sobo št. 4 (Arrestantenzimmer n 4).

V oba prostora se je prišlo skozi velika hrastova vrata, ki so se zapirala od zunaj. Ljudje so spali na slamnjačah, razporejenih ob stenah. Pri vzglavju so imeli kovčke, na slamnjačah so bili vojaški »kobrci«, »perila« ni bilo. Opoldne je bil apel k menaži, zvečer apel in preštevanje.

Dvorana je imela površino 120,17 m², čumnata pa 68,32 m², oba prostora torej 188,49 m². Višina zidov je bila 3,5 m, torej je bila prostornina 654 m³. Tako je na vsakega jetnika prišlo od 1,2 do 1,6 m² in od 6,54 do 8,72 m³ prostornine. Prostori so bili relativno svetli (v prvem prostoru 8 oken in v drugem 4), tudi zato, ker gre za drugo nadstropje in ker stavba leži na hribu.¹⁶ Vodovoda in kanalizacije ni bilo. Zgrajena sta bila šele leta 1916. Jetniki so morali za opravljanje fizioloških potreb uporabljati »kible«, za pitje pa so jim služili »ajmarji«.¹⁷

Nekoliko boljše razmere glede hrane in predvsem pijače so bile za tiste internirance,

ki so imeli denar, ker: »... tik nad lesenimi stopnicami je ozka čumnata. V njej je nadstržar korporal 17. pešpolka Franc Vogrič iz Prelekije, ki prodaja vsem zapornikom klobase, mleko, vino, pivo, tropinovec, slivovko, čokolado, cigarete, razglednice, svinčnike, papir, tinto, peresa...«.¹⁸ Očitno si je velik del internirancev krajšal čas s popivanjem »... Franc Doberlet in dr. Medveš in cela njih kompanija pije, pije, pije ... Za sobo št. 4 je čumnata, ki spada k njej. Tam so pivski bratci.« Avtor prav tako nekoliko cinično opisuje, kako se je tudi I. Cankar na gradu prekomerno opijal: »... Predpoldne je bil I. Cankar navadno slabe volje. Po obedu se raztaja. Okoli sebe v polkrogu zbira častilce z aliro literatov, bohemov... Čop, Trošt. Poseda na slamnjači, se razgovarja, potem ukaže – »Fantje, mojo!« in zapojejo »Je pa davi slanica pala ...« Kadar mu to zapojejo, ima značilno grajsko masko – oči razširi, zobe stisne, usne zareži ... Večinoma je bil takrat že vinjen. Zvečer sledi v zadnji sobici surovo krokanje, kjer on in 5–6 pivcev na večer izprazni cel zaboj piva. Drugo jutro je bil genijalni naš prevrednotitelj vseh vrednot še bolj podoben razvalini in popoldan je spet pričel rasti sentimentalni bršljan... Fizično je životarjenje na gradu I. Cankarja ubijalo – zlasti alkohol, moralnega nepokolebljivega prepričanja v našo stvar ni delil z ono živo vero, ki edina zveliča...«

Na ta članek so odgovorili v časopisu Jugoslavija in vnela se je polemika – bolje rečeno blatenje.¹⁹ Pisca v Jutru so v Jugoslaviji obtožili, da se je v času internacije prilizoval avstrijskim oblastem in na gradu hodil na zahvalne cesarske maše. To naj bi potrdil tudi sam I. Cankar, ki naj bi po prihodu iz internacije tudi njega omenjal med tistimi, ki so se obnašali avstrijakantsko. Po njihovem mnenju (ljudi iz Jugoslavije) V.K. ne bi smel tako nesramno pisati o Cankarju in si jemati pravico, da ocenjuje njegovo moralno in trdnost njegovega prepričanja. V.K. seveda temu ni ostal dolžan in je prešel v protinapad. Tako eni kot drugi se sklicujejo na priče – Miho Čopa, Trošta, dr. Brezigarja, dr. Krapeža – t.j. bivše internirance.

V zvezi z razmerami internirancev na gradu obstaja tudi nek članek v Slovenskem narodu z dne 31.12.1938, ki pa je očitna izmišljotina. Zanimiv je le s stališča, kako so si ljudje predstavljali internacijo. Tako neki Fran Jurečič razlaga, kako mu je Cankar takoj po vrnitvi pravil: »... da jih je bilo mnogo stlačenih v temni kleti, da je po steni curljala umazana voda, da so jih čez dan zasliševali in strašili z vislicami, ki so stale na grajskem dvorišču...« V resnici je bil Cankar interniran v drugem nadstropju zahodnega dela gradu. Cankar je lahko sprejemal obiske, saj so ga oboževalke pogosto obiskovale, pač pa ga niso pustili na očetov pogreb (oče mu je umrl 30.8.1914), če-

prav se je Izidor Cankar ponudil za talca.²⁰

I. Cankar je avstrijski vladni komisiji leta 1918 predložil zahtevek po materialni odškodnini, ker naj bi bilo njegovo zdravje v času internacije tako načeto, da je postal nesposoben za delo.²¹

9.12.1914 je kapitan Kern, poveljnik garnizonskega aresta, izdal direktive za ječarje na gradu – to je nekak interni pravilnik, ki se glasi:

Direktive za ječarje na gradu:

1. Dostop k gradu je dovoljen le onim civilistom, ki imajo potrdila o dovoljenem dostopu, izdana s strani višje inšpekcije jetnišnice.
2. Dostop v notranji prostor gradu je dovoljen le gospodom predstojnikom divizijskega sodišča.
3. Vojni ujetniki spadajo le pod vrhovno nadzorstvo jetnišnice in ne smejo brez vednosti komandanta komunicirati z nikomer, niti sprejemati obiskov.
4. Oficirji uslužbenci morajo brezpogojno imeti dokumente od zgornje inšpekcije.
5. Divizijsko sodišče ali vojaško pravdnništvo izdaja vprašalnike za preiskavo nahajajočih se zapornikov.
6. Za obsojence izdaja vprašalnike le vrhovno nadzorstvo vojaškega zapora.
7. Obisk gradu je praviloma dovoljen le v prisotnosti komandanta med 10. in 11. uro dopoldne, drugače pa le, ko je komandant navzoč.
8. Kdor se ne more legitimirati, mora biti brezpogojno priveden.
9. Privajanje pripornikov k divizijskemu sodišču se lahko izvaja le naenkrat, ne pa da se vsake pol ure telefonično zahteva drugega.
10. Službujejo vsi pod vodstvom gospoda štabnega profosa.

Kot lahko vidimo iz točk 3,5 in 6, so bile na gradu tri vrste zapornikov: vojni ujetniki (le-ti so po vsej verjetnosti delijo na prave – t.j. uje-te vojake in internirane vojaško sposobne državljane sovražnih držav), obsojenci in zaporniki, podvrženi preiskavi. Prvi dve kategoriji sta bili v pristojnosti uprave vojaške jetnišnice, tretja pa v pristojnosti divizijskega sodišča. Ostale točke zadevajo varnostne ukrepe in pa deportacijo jetnikov na divizijsko sodišče, ki je bilo na Poljanski cesti 28.²²

Kar se zdravstvenih razmer jetnikov tiče, so omembe vredna še naslednja poročila: 2. 2. 1915 divizijsko sodišče sporoča upravi grajske jetnišnice, naj se pripravijo na akcijo očiščevanja uši, komandant Kern pa 3.2. ugovarja, da je to že davno – 20.8.1914 opravljeno.

12.2.1915 kapetan Kern pošilja dopis na divizijsko sodišče, v katerem pravi, da mu je nek »avditor« v privatnem pogovoru povedal, da med uslužbenci divizijskega sodišča obstaja mnenje, da je med jetniki v povezavi z ušmi

izbruhnil tudi pegasti tifus. Zaradi tega je tudi prihajalo do zavračanja preiskav – zasliševanja na gradu. Za podkrepitev svojih izjav o neobstojanju kužnih bolezni pošilja kapetan Kern potrdila treh zdravnikov, ki so do takrat službovali na gradu. Omenja tudi, da je divizijskemu sodišču že sporočil, da je bilo vse urejeno tako, da bi se tej nevarnosti (uši in pegasti tifus) izognili. 19.2.1915 zastopnik vojaške advokature pri komandi v Grazu, eksponiran pri divizijskem sodišču v Ljubljani, sporoča poveljstvu gradu, da med oficirji njihove ustanove nikoli ni bilo mnenja, da bi med jetniki na gradu razsajal tifus in da takih izjav nikoli niso dajali. Istočasno so bila vrnjena tri potrdila oz. izjave:

– dr. Zornlieb August potrjuje, da v času njegovega službovanja od 15.8.1914 do oktobra 1914 ni bilo infekcijskih bolezni na gradu

– oberarzt dr. Mann sporoča, da med njegovim službovanjem na gradu v času od oktobra 1914 do januarja 1915 ni bilo nobene infekcijske bolezni, z izjemo spolnih bolezni in tuberkuloze

– dr. Kubelka, ki opravlja službo od 13.1.1915, priča, da ni nobenega slučaja kate-rekoli nalezljive bolezni.

Kljub zdravniškimi potrdilom in izjavi zastopnika divizijskega sodišča ostaja verjetnost, da na gradu vseeno ni bilo vse v redu kar se tiče higijene, uši, verjetnosti bolezni itd.

Če se je med uslezbenci divizijskega sodišča širila govorica, je gotovo morala imeti svojo osnovo, saj so bili zasliševalci vsak dan v stiku z zaporniki. Sicer pa so že omenjeni pogoji bivanja – velikost življenjskega prostora posameznika, neobstojanje vodovoda in kanalizacije, dovolj zgovorni. Zanimivo je tudi, da uprave jetnišnice pijančevanje internirancev ni motilo, ampak jo je celo omogočala in podpirala.

Z vstopom Italije v vojno so se razmere na gradu bistveno spremenile, njegovi neprosto-voljni prebivalci so postali italijanski vojni ujetniki, življenjski pogoji pa so se nekoliko izboljšali.

OPOMBE:

1. Ljubljanski grad – zgodovinski oris; spisal B. Reisp; Kulturni in naravni spomeniki Slovenije – zbirka vodnikov — 2. Zgodovinski arhiv Ljubljane (dalje ZAL); VARIA V., Vojaški urad fascikel 140 (neurejeno gradivo); Poročilo karantenske postaje za vojne ujetnike v Ljubljani komandi 5. armade v Grazu z dne 10.12.1916 — 3. ZAL; ibidem; isti dokument kot zgoraj. — 4. ZAL: regl., Poročilo ljubljanskega magistrata povodom mobilizacije leta 1914, fasc. 2062. — 5. ZAL; ibidem; prošnje M. Cimermana za hitro razrešitev ali izpustitev poslana na divizijsko sodišče (19.9.1914) in komando v Grazu (1.10.1914); prošnja njegove soproge Franciske Surtman na divizijsko sodišče v Ljubljani z dne 9.10.1914. — 6. ZAL; ibidem, obsodba divizijskega sodišča v Trstu eksponiranega v Ljubljani, Poljan-

ska cesta 28, z dne 31.10.1914 in naročilo, z dne 25.12.1914, da mora I.Trelc kazni divizijskega sodišča prestajati na ljubljanskem gradu. — 7. ZAL; ibidem; prošnja na divizijsko sodišče v Ljubljani. Anich Antonio – z dne 6.10.1914. Tanković Josp – z dne 11.10.1914. Rastan Alois – z dne 11.10.1914. — 8. Komentarje k imenom od 1 do 6 sem izbral iz zbirke virov J. Pleterskega: Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917 (Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana, 1980); za primera Ferda Vesela in Ivana Cankarja sem povzema komentarje iz Poročila vladne komisije za Kranjsko, za ostale pa iz Zbirke prilog k poročilom vladne komisije o preganjanju Slovencev št. 4 – Primorska št. 65; pripombe v oklepajih so moje, črpal sem jih iz ustnih virov, nekaj pa tudi iz Male splošne enciklopedije DZS – Ljubljana, 1975. — 9. ZAL; VARIA V., Vojaški urad, fascikel 140 – Dopis vojnega nadzornega urada Vojni postajni komandi, z dne 17.10.1914, prisotnost »Indov« na gradu se omenja tudi v spominih V. Knafliča v Jutru, dne 14.12.1921. — 9a. Popis interniranih so-vražnih državljanov – 8.10.1914

Ime	sta-rost	poklic	roj.kraj, op.
Rusi			
1. Zimmermna Andreas	54	zasebnik	Petersbrug
2. Kuchta Paul	18	veleposestnik	Medurdasska
3. Matusovich Alekander	28	tovar. delavec	Szamyareska
4. Stellmann Lazar	28	mizar	Selisorgrad
5. Tittelman Fischel	15	torbar	Briezany
6. Katzman Riden	23	trgovec	Maszeuro
7. Charlaub Georg	24	uradnik	Odessa
8. Schwiaodoze Jacob	25	študent medic.	Wilna
9. Mojszejewicz Sigmund	24	mehanic	Odessa
10. Dickstein Stanislav	25	uradnik	Varšava
11. Pisarsky Selip	42	trgovec	Poltava
12. Schiedmna Adam	33	uradnik	Varšava
Francozi			
1. dr. Holub Adolf	37	zobozdravnik	Pariz
2. Moris de Korsak	34	arhitekt	Nizza-Mentone op. -že 13 let v Trstu, interniran zaradi voj. sposobnosti
3. Chaselon Aurelius	46	trgovec	Mons de Ferant- Trst
4. Bataille Felix	32	artist	Chanes op.- nezanesljiv
Srbi			
1. Milutinović Milan	27	nadglednik kopa- lišča	Rujišnjik
2. Popović Vlastimir	25	frizer	Šabac
3. Ačimović Dragomir	26	mizar	Valjevo
4. Stanič Milenko	39	delavec	Agute-Palanka
5. Trajko Mitko	45	delavec	Kratovo
Črnogorci			
1. Vučinić Adolf	28	natakar	Rubeža-Nikšić; že 19 let iz Črne gore
2. Komlenović Paul	24	mornar	Velestovo
3. Vujošević Peter	26	mornar	Čeklički
4. Petrović Mihajlo	26	natakar	Plevlje; že 12 let v Avstriji
5. Lacmanović Vukola	28	mizar	Plevlje; že 4 leta v Trstu
6. Jeranović Jovan	38	potnik	Drobnjaci – Nikšić
7. Popović Teodor	22	delavec	Grahovo
8. Mekić Sačir	28	delavec	Berane; bil v turški vojski, islam. vere, že 8 let v Avstriji

Ime	starost	poklic	roj.kraj, op.
Britanci			
1. Pitteri Carmel	21	mornar	otok Naduz-Malta
2. Seichel Spiridon	25	premog. delavec	otok Gozo-Malta
3. Buttgieg Josef	20	mornar	Cospicus-Malta
4. Lerges Mohamed	21	pečar	Malta Kala-Malta
Milanović Jakob	Sviligoj Josef	Milanović Ilir	
Markošič Anton	Saksida Johann	Muha Lorenz	
Osak Josef	Saksida Franz	Kirac Anton	
Ocepek Johann	Sinković Josef	Sulič Franz	
Odan Anton	Schreitzl Johannes	Zupar Maximilian	
Perman Mathias	Sablonnig Franz	Rerestazi Marco	
Poldrugac Viktor	Sgubin Johannes	Amer Jacob	
Pfeifer Viktor	Sedej Anton	Amer Gassan	
Pokazan Oskar	Sangubin Josef	Ali Brachim	
Pokor Johann	Schrell Bortolomeus	Haschim Gellatim	
Puspan Johann	Taurer Tesiena	Mustafa Jakob	
Prima Georg	Luci Peter	Seimer Hubsches	
Preka Karl	Luk Johann	Serafino Josef	

10. ZAL; ibidem; Prošnja Petra Lacija, Serafino Josefa, Prima Georga, Karla Preke in Luka Matije na komando v Graz, z 15.2.1915. — 11. ZAL; ibidem, Poročilo vojne komande iz Graza o sklepih inšpekcije garnizonskega zopora v Ljubljani, poslato vojno-garnizijskem zoporu v Ljubljani z datumom 20.1.1915. ZAL; ibidem, seznam zapornikov, z dne 21.2.1915: Akčin Franz, Asman Paul, Cudor Viktor, Cerovšek Rudolf, Gerbec Josef, Gregorčič Franz. — 12. ZAL; ibid. V zvezi z Simič Milojem je

ohranjena njegova prošnja z dne 15.2.1915, v kateri prosi, naj ga konfirirajo v Trstu, ker da ima tam družino in vse »interese«. Simič je bil namreč od začetke vojne srbski trgovski konzul v Trstu. V prošnji tudi obljublja, da bi se v Trstu vedel lojalno in da ne bi imel stikov, ki bi bili sovražni Avstriji. Prošnja je bila odbita. — 13. ZAL; VARIA V., Vojni urad, fascikel 140 – telegram kapetana Kerna okrajnemu načelstvu v Waidhofen na Thayu, z dne 29. 3. 1915. — 14. ZAL; ibid. – sporočilo kapetana Kerna voj. nadzornemu uradu na Dunaju o transportu Mitka in Stanislava, 7.4.1915 v Kufstein. Zahteva se kom. etapne ostaje Ljubljana o dodelitvi spremstva; oba dokumenta, z dne 6.4.1915. — 15. Jutro, 11.12.1921; članek z naslovom »Soba št.4«, podpisan s kraticami V.K. (Viktor Knaflič). — 16. To je ocena arh. Krambergerja z zavoda za spomeniško varstvo in tak vtis sem dobil tudi jaz ob ogledu danega prostora. — 17. To stanje je sicer navedeno v zdravniškem poročilu z dne 19.11.1915 a je gotovo bilo tako tudi prej – vse do leta 1916. — 18. Vsi citati v tem poglavju iz Jutra, 11.12.1921 »Soba št. 4«. — 19. Članki, ki si izmenoma sledijo v Jutru in Jugoslaviji od 11.12.1921 do konca decembra tega leta. — 20. Franc Dobrovolje – Cankarjev album (Obzorja Maribor). — 21. J. Pleterski – Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917, Arhivsko društvo Slovenije, Viri 1. — 22. Divizijsko sodišče v Trstu eksponirano v Ljubljani, Poljanska cesta 28 – naslov naveden v raznih dokumentih npr. v obsodbi J. Trelca, z dne 25.12.1914 in tudi v več dopisih komandanta Kerna.

RAZVOJ INDUSTRIJE V SLOVENIJI V LETIH 1918–1941

FRANCE KRESAL

V 20-letnem obdobju industrijskega razvoja Slovenije v stari Jugoslaviji se je razvilo 856 industrijskih obratov tovarniškega pomena, v katere je bilo investirane 2,2 milijarde dinarjev osnovnega kapitala. Po številu obratov so sicer prevladovala manjša podjetja, večina kapitala pa je bilo investirane v nekaj res velikih podjetij, in prav ta podjetja je obvladoval tuj kapital. 68 odstotkov vsega kapitala je bilo investirane v tista podjetja, ki so bila sicer ustanovljena še pred letom 1918, v okviru stare Jugoslavije pa so izrabila ugodne razmere in zelo razširila svoje obrate v Jugoslaviji. V mnogih primerih gre za podružnice tujih firm.

Razvoj industrije je omogočila akumulacija kapitala v domačih denarnih zavodih, ki se je v prvi polovici dobe stare Jugoslavije podvojil na vsake štiri leta in je leta 1930 znašal 4,5 milijarde dinarjev, nato se je med gospodarsko krizo zmanjšal in je leta 1936 znašal le še 3,5 milijard. Gospodarsko dejavnost, zlasti gradbeno, so v veliki meri omogočali tudi razni fond (državni in bankovinski cestni fond, melioracijski fond in sklad za javna dela; tudi rezervni fond) ustanov pokojninskega zavarova-

nja in zavarovalnic). Tuji kapital je bil najpogosteje udeležen v osnovnih glavnica delniških družb, največji del kapitala pa je bil vložen v obliki kreditov.

Prometne razmere so bile v Sloveniji razmeroma ugodne za razvoj industrije. Železniško omrežje je bilo že zgrajeno in je v glavnem zadovoljevalo prometne potrebe. Nove proge so bile zgrajene samo tri (Ormož–Murska Sobotna, Rogatec–Krapina in Trebnje–Sevnica) v dolžini 60 km (v Jugoslaviji 1416 km). Vse železnice so bile državne, odkar je leta 1923 Jugoslavija odkupila naš del Južnih železnic, od domačih železniških družb pa Dolenjske železnice in lokalke Velenje–Dravograd, Ljutomer–Radgona ter progi za Tržič in Vrhniko. Cestno omrežje je bilo za takratne razmere dovolj gosto, ni pa bilo zadovoljivo stanje cest. PTT promet je bil v Sloveniji razmeroma dobro razvit, najbolj pošta in telegraf, telefonija se je bolj razvila šele v tridesetih letih, ko sta Ljubljana in Maribor dobila avtomatski telefonski centrali. Od leta 1928 se je razvijala tudi radiofonija.

Razvoj industrije je omogočila tudi elektrifikacija Slovenije, ki se je začela že pred prvo

svetovno vojno, intenzivno pa se je izvajala po njej. Do let pred drugo svetovno vojno so bila elektrificirana vsa industrijska središča in velik del podeželja. Večji del elektrifikacije so izvedle KDE in Fala; izvajale so jo tudi številne lokalne elektrarne, tudi mnoga večja industrijska podjetja so imela svoje kalorične in vodne elektrarne. Leta 1929 je bila na račun nemških reparacij zgrajena nova velika termoelektrarna pri državnem rudniku Velenje, čez nekaj let je TPD zgradila v Trbovljah elektrarno s trikrat večjo zmogljivostjo. Za razvoj industrije v Sloveniji je bilo elektrike dovolj ob zadostnih količinah domačega premoga. Leta 1918 so slovenski premogovniki zaposlovali 8.382 rudarjev, ki so nakopali okrog 1 milijon ton premoga. Do leta 1924 je premogovništvo hitro napredovalo, količina nakopanega premoga se je podvojila, število rudarjev pa povečalo na 12.773. Sledila je kriza v zaposlovanju, ki pa ni bila posledica manjšega povpraševanja, pač pa modernizacije in večjega izkoriščanja rudarjev. Leta 1924 je prišlo na enega rudarja 147 ton nakopanega premoga, leta 1929 pa 220 ton. Zmanjšanje produkcije premoga zaradi manjšega povpraševanja je sledilo šele po letu 1929, kar je povzročilo novo brezposelnost rudarjev. Glavna potrošnika premoga sta bila železnica in industrija. Pred I. svetovno vojno in prva leta po njej so železnice konsumirale skoraj 2/3 na kopanega premoga, po letu 1929 pa le še 1/3. Ostale količine premoga je porabila industrija, precejšen del pa tudi termoelektrarne v Trbovljah in Velenju.

Premogovnik Trbovlje je bil odkrit že v začetku 19. stoletja, na pomenu pa je pridobil šele po izgradnji Južne železnice, kar velja tudi za Zagorje in Hrastnik. Leta 1925 je bilo v Trbovljah zaposlenih 5.100 rudarjev, nato je sledilo odpuščanje in polovica rudarjev je izgubila delo. V dobi najhujše krize je bilo zaposlenih le 2.400 do 2.500 rudarjev, pa še ti niso bili polno zaposleni, delali so le po 3 do 4 dni v tednu. Tudi po krizi se kljub povečani proizvodnji število zaposlenih rudarjev ni bistveno dvignilo in je doseglo največ 2.600 rudarjev. Rudnik Zagorje je še starejši, največji razvoj pa je dosegel šele po I. svetovni vojni. Največja produkcija je znašala okrog 280.000 ton premoga, zaposlenih je bilo okrog 750 rudarjev. Enako število rudarjev je zaposloval tudi premogovnik Hrastnik, premogovnik v Brestanici je na dnevnem kopu zaposloval okrog 320 rudarjev, Brezno – Huda jama okrog 400, premogovnik v Kočevju pa prva leta po vojni okrog 1.200, po letu 1930 pa le še okrog 100 rudarjev. Državni rudnik Velenje se je razvil po I. svetovni vojni, zlasti še, ko je bila leta 1928 zgrajena termoelektrarna. Njegova največja produkcija je znašala 200 tisoč ton premoga. Tudi premogovniki Laško, Zabukovica, Šentjanž in Kanižarica so se prav

razvili šele po I. svetovni vojni. Najvišja produkcija vsakega od teh rudnikov se je gibala od 60 do 70 tisoč ton premoga letno.

Vsi pomembnejši premogovniki so bili združeni v Trboveljski premogokopni družbi (TPD), ki je bila ustanovljena 1873. leta na Dunaju. Ustanovila jo je Dunajska banka (Wiener Bankverein). Kapital je bil avstrijski, do leta 1918 pa ga je zamenjal francoski. Trboveljska premogokopna družba je imela rudnike v Trbovljah, Zagorju, Hrastniku, Brestanici, Libojah, Hudi jami, Kočevju in Krapini. Razen tega je imela moderno opremljeno cementarno in kamnolom v Trbovljah, opekarne v Trbovljah in Brestanici in termoelektrarne v Trbovljah, Zagorju in Brestanici.

Razen pridobivanja premoga je bilo v rudarstvu pomembno še pridobivanje svinca. Podjetje v Mežici je bilo eno največjih tovrstnih rudarsko metalurških podjetij v Jugoslaviji in je zaposlovalo okrog 1000 delavcev, rudarjev in metalurgov. Rudnik in topilnica svinca v Litiji pa sta že v dvajsetih letih prenehala obratovati. Po I. svetovni vojni je podjetje v Mežici kupila angleška družba The Central European Mines Limited s sedežem v Londonu. Ta družba je obrat obnovila in modernizirala, zgradila je 6 novih elektrarn s skupno močjo 2055 kW. Letna proizvodnja je znašala do 90.000 ton svinčene rude in okrog 10 tisoč ton svinca, ki ga je 80 % izvažala. Podjetje je zaposlovalo 800 do 1.000 delavcev, za rudarje je bilo v Mežici zgrajenih 149 stanovanjskih hiš s 500 stanovanji.

Železarska industrija je ena najstarejših na Slovenskem. Velik del te industrije je združevala Kranjska industrijska družba, ki je bila ustanovljena leta 1869 v Ljubljani, in je do konca 19. stoletja združila skoraj vse železarstvo na Gorenjskem (razen Kroke in Kamne gorice) in leta 1897 začela graditi velike plavže v Škednju pri Trstu. V letih stare Jugoslavije je imela KID na Jesenicah 5 visokih peči za pridobivanje surovega jekla in livarno za sivo in jekleno litino, na Javorniku valjarno in v Dobravi tovarno elektrod. Kapaciteta podjetja je znašala okrog 70.000 ton surovega jekla, ki ga je v svojih obratih predelala v končne izdelke in polizdelke. Zaposlenih je bilo 2.500 do 3.500 delavcev. Podjetje KID je ustanovil domač kapital, pozneje je v njem prevladal nemški, po I. svetovni vojni pa italijanski. Leta 1929, tik pred ekonomsko krizo, so delnice Kranjske industrijske družbe prišle v posest domačega konzorcija s celjskim industrijalcem Westnom na čelu.

Druga velika železarna v Sloveniji je bila Jeklarna grofa Thurnskega na Ravnah. Podjetje je bilo ustanovljeno leta 1747. Leta 1927 je bilo preosnovano v delniško družbo. Podjetje je imelo 8 visokih peči s kapaciteto okrog 15.000 ton jekla in jeklenih izdelkov. Podjetje je zaposlovalo 600 do 1.000 delavcev.

Železarna Štore pri Celju je bila ustanovljena leta 1877 kot Rudnik in železarna Štore d.d. Pozneje je bil rudnik opuščen. Železarno so razširili in modernizirali. Kapaciteta železarne je bila okrog 20 tisoč ton železa in jekla ter končnih izdelkov. Železarna je ob polnem obratovanju zaposlovala okrog 500 delavcev.

Kovinska industrija ni bila tako koncentrirana. V Sloveniji je bilo 43 večjih obratov kovinske industrije. Omenili bomo samo pomembnejše. A. Westen, tovarna emajlirane posode v Celju, je bila ena največjih. Ustanovljena je bila leta 1894, leta 1924 se je preosnovala v delniško družbo z 20 milijoni dinarjev osnovne glavnice. Letna kapaciteta tovarne je znašala 450 do 500 vagonov emajlirane posode in drugih kovinskih izdelkov. Zaposlovala je 1.200 do 1.600 delavcev. Saturnus d.d., tovarna pločevinaste embalaže v Ljubljani, je bila ustanovljena leta 1921. Zaposlovala je okrog 150 delavcev. Strojne tovarne in livarne d.d. v Ljubljani so bile ustanovljene leta 1919 z združitvijo podjetij Tönies, Sammassa in Žabkar. Tovarna je izdelovala stroje za obdelavo lesa, vodne turbine, transmisije, armature in zvonove, zaposlovala je okrog 450 do 500 delavcev. Štajerska železno industrijska družba s tovarno orodja v Zrečah je bila ustanovljena leta 1920. Zaposlovala je 150 do 180 delavcev. Železarna Muta, ki je izdelovala orodje, je zaposlovala okrog 180 delavcev. Titan, d.d. Kamnik je bilo podjetje ključavničarskih in kovinskih izdelkov. Ustanovljen je bil leta 1896. Tovarna je zaposlovala okrog 300 delavcev.

To so bila samo pomembnejša podjetja. V glavnem je bila kovaška industrija razvita v Kropi, Kamni gorici, Trziču, Lovrencu na Pohorju, Slovenj Gradcu in na Muti. Od tovarn kmetijskega in drugega orodja je treba omeniti še tovarno bakrenih izdelkov, sedanji Impol.

Tekstilna industrija je naredila v Sloveniji največji razvoj v letih 1918 so 1941. Ob nastanku stare Jugoslavije so bile v Sloveniji pomembnejše le tekstilne tovarne v Trziču, Litiji in Preboldu z okrog 1.350 zaposlenimi delavci. Leta 1939 jih je bilo 1.067, tekstilnih delavcev pa okrog 17.000. Nastali so novi tekstilni centri v Kranju, Mariboru in Celju. Pomembnejše tovarne so bile naslednje: bombažna predilnica v Trziču je bila osnovana leta 1885 kot last avstrijskega in švicarskega kapitala. Zaposlovala je okrog 1.000 delavcev. Tkalnica v Preboldu in predilnica v Litiji sta bili združeni v koncernu Mautner. Prva je bila ustanovljena leta 1842, druga pa leta 1886. Družba je bila last nemškega kapitala. Obe tovarni sta zaposlovali v letih stare Jugoslavije okrog 1.000 delavcev.

V Kranju je bilo po nastanku stare Jugoslavije zgrajeno 8 pomembnejših tekstilnih tovarn, ki so leta 1939 zaposlovale nekaj čez

4.000 delavcev. Največje so bile Jugobruna, Jugočeška in Intex, vse last tujega kapitala, prvi dve češkega, zadnja pa poljskega. Jugočeška d.d. Kranj je bila ustanovljena leta 1923. Osnovni kapital je znašal 60 milijonov dinarjev. Kapaciteta tovarne je znašala letno po 9,5 milijonov metrov tkanin v vrednosti 85 milijonov din. Leta 1939 je zaposlovala 990 delavcev Intex je bilo podjetje poljskega kapitala. Ustanovljeno je bilo leta 1926. Osnovni kapital je znašal 13 milijonov din. Tovarna je leta 1939 zaposlovala 715 delavcev. Največja tekstilna tovarna v Kranju je bila Jugobruna. Ustanovljena je bila leta 1928, osnovni kapital je znašal 36 milijonov din, vrednost letne proizvodnje pa preko 100 milijonov din. Tovarna je leta 1939 zaposlovala 1650 delavcev.

V Mariboru pred I. svetovno vojno ni bilo tekstilne industrije. Po nastanku stare Jugoslavije pa je bilo zgrajenih 15 pomembnejših tekstilnih tovarn, ki so leta 1939 zaposlovale nekaj čez 7.000 delavcev. Največje so bile Doctor in drug, Hutter, Rossner in Ehrlich. Tekstilno podjetje Doctor in drug, je bilo ustanovljeno leta 1922. Osnovni kapital je znašal 52,7 milijonov dinarjev, bil je češki. V tovarni je leta 1939 1.600 delavcev izdelalo za okrog 100 milijonov din tekstilnega blaga. Podjetje Hutter in drug je bilo ustanovljeno leta 1926. Osnovni kapital je znašal 52 milijonov dinarjev, bil je domač in deloma avstrijski. Vrednost letne proizvodnje tovarne je znašala okrog 100 milijonov din. Leta 1939 je bilo zaposlenih 1500 delavcev. Tekstilno podjetje Marko Rossner je bilo ustanovljeno leta 1932. Leta 1939 je okrog 1.000 delavcev proizvedlo za 35 milijonov blaga. Pomembnejši tekstilni tovarnarji v Mariboru so bili še Ehrlich, Zelenka in Mautner.

V Ljubljani in njeni okolici se je razvilo 7 večjih tekstilnih tovarn (Stora 1919, Eifler 1929, Induplati Jarše 1923, Kocjančič Domžale 1923, Beer, Hribernik Šentvid 1930), v Laškem, Kočevju in v Novem mestu po dve tovarni in v Medvodah, Žalcu, Majšperku, Ptuj, Mežici in Šenpetru po ena tekstilna tovarna.

Usnjarska in čevljarska industrija je bila razvita v Ljubljani, Mariboru, Šoštanj, Slovenskih Konjicah, Kranju, Trziču, na Vrhniki, v Kamniku, v Šmartnem pri Litiji, Mokronogu, Ptuj, Ljutomeru in Slovenj Gradcu. Pomembnejša podjetja so bila naslednja: Tovarno čevljev Peko je v Trziču leta 1903 ustanovil slovenski podjetnik iz Ribnice Peter Kozina. Razen tovarne je imelo podjetje še 50 raznih prodajalnih čevljev. Tovarna je leta 1938 zaposlovala 300 delavcev. Tovarna usnja Franc Woschnagg in sinovi d.d. v Šoštanju je bila največja usnjarna v Jugoslaviji. Tovarna je bila ustanovljena leta 1788. Leta 1938 je zaposlovala 400 delavcev. Tovarna usnja v Slovenskih Konjicah je bila ustanovljena leta

1750. Izdelovala je kvalitetno kromovo usnje. Leta 1938 je zaposlovala 150 delavcev. Mokronoška tovarna usnja je bila ustanovljena leta 1828. Lastnik je bil Franc Penca. Tovarna je leta 1911 pogorela in je bila nato obnovljena. Leta 1930 jo je kupil Savelj Kalin. Tovarna je izdelovala podplate, gornje usnje in fino galanterijsko usnje. Zaposlenih je bilo okrog 200 delavcev.

Tovarne za izdelovanje papirja in celuloze so bile v Vevčah, Radečah, Goričanah, na Količevem, v Sladkem vrhu in v Vidmu pri Krškem. Kartonažna industrija se je razvila v Ljubljani, Mariboru, Sladkem vrhu in v Tržiču. Največje papirniško podjetje so bile Združene papirnice Vevče, Goričane in Medvode d.d. s sedežem v Ljubljani. Delniška družba je bila ustanovljena leta 1870. Osnovni kapital je znašal 25 milijonov din in večina delnic je bila v domačih rokah. Leta 1938 je podjetje v svojih tovarnah zaposlovalo 700 delavcev. Bonačeva kartonažna tovarna v Ljubljani je bila ustanovljena leta 1920. Podjetje je imelo kartonažno tovarno v Ljubljani in tovarno za papir in lepenko v Količevem pri Ljubljani. Tovarna je bila moderno opremljena in je leta 1938 zaposlovala 240 delavcev. Sladkogorska tovarna lepenke in papirja je bila ustanovljena že leta 1882, vendar je večkrat menjala lastnike in vsak je tovarno po svoje reorganiziral. Temeljita modernizacija je bila izvedena leta 1926 in potem je tovarna zaposlovala okrog 250 delavcev.

Kemična industrija se je razvila predvsem po I. svetovni vojni. Umetna gnojila so izdelovali v Rušah in Hrastniku. Tovarne strojil so bile v Majšperku, Medvodah in v Sevnici. Industrija mila in pralnih sredstev se je razvila v Mariboru. V Kranju se je razvila tovarna gumijastih izdelkov. V Ljubljani sta bili pomembni Kemična tovarna in Tovarna kleja. Omeniti velja še mestni plinarni v Ljubljani in Mariboru.

V razvoju gradbene industrije so bile najpomembnejše opekarne, cementarne in apnenice. Proizvodnja glinaste opeke se ni uspešno razvijala zaradi konkurence opeke iz Kikinde. Lepo pa sta se razvili tovarni šamotne opeke na Štorah in na Jesenicah. Moderna in velika cementarna je obratovala v Trbovljah. V Zidanem mostu in v Dovjem na Gorenjskem pa sta cementarni prenehali obratovati. Apnenice industrijskega značaja so bile v Kresnicah, Zagorju, Trbovljah in Celju. Keramična industrija je bila razvita v Petrovčah pri Celju in Bršljinu pri Novem mestu. Tovarne stekla so bile v Hrastniku, Rogaški Slatini in Zagorju. Veliko delavcev je bilo zaposlenih v kamnolomih, posebej velja omeniti granitolome na Pohorju. H gradbeni dejavnosti moramo prištevati tudi večja gradbena podjetja, kot so bila na primer Tönies, Dukič, Josip Dedek, Slograd in Stavbna družba v Ljubljani in Splošna

stavbna družba v Mariboru.

Živilska industrija se je razvila predvsem v smeri končnih izdelkov. Mlinska industrija je nazadovala. S prehodnimi težavami se je borila tudi pivovarniška industrija; pivovarne so bile v Ljubljani, Mariboru in Laškem. Omeniti je treba še Kolinsko v Ljubljani, oljarne v Kranju in Slovenski Bistrici ter luščilnico riža v Ljubljani. Pivovarno Union v Ljubljani so leta 1867 ustanovili bratje Kozler; leta 1909 se je preosnovala v delniško družbo. Osnovna delniška glavnicca je znašala 20 milijonov din. Leta 1932 je vse pivovarne hudo prizadelo povišanje trošarinskega davka na pivo. Zaradi višjih cen se je potrošnja zmanjšala za 3/4. Letna kapaciteta pivovarne je bila 200.000 hl piva. Mariborska pivovarna je bila ustanovljena leta 1780. Bila je last družine Tscheligi iz Beljaka na Koroškem. Kolinska tovarna hranil v Ljubljani je bila ustanovljena leta 1909, ko je češka firma iz Kolina kupila ljubljansko tovarno cikoriije od Ivana Jelačina. Izdelovala je cikoriijo, razne žitne in sladke kave ter kavine nadomestke. Zaposlovala je okrog 50 delavcev.

V letih 1919–1923 je bilo ustanovljenih največ novih podjetij. To so bila leta inflacije in valutno zelo nestabilna. Za ekonomski položaj delavstva so bila to najhujša leta. Zaradi inflacije se je vrednost dinarja zmanjšala vsako leto za okrog 30 odstotkov, še bolj pa je naraščala druginja osnovnih življenjskih potrebščin. Zato so bila v teh letih številna mezdna gibanja za zvišanje plač; stavke so bile množične in ostre ter večinoma tudi uspešne. Gmotni položaj delavstva pa se kljub doseženemu zvišanju mezd za 20 do 30 odstotkov ni izboljšal zaradi rastoče druginje. Število zaposlenih delavcev je v teh letih hitro naraščalo.

V naslednjem obdobju je prišla krajša deflacijska kriza, ki pa za razvoj industrije ni imela hujših posledic. Leta od 1925 do 1930 so bila konjunkturna za razvoj skoraj vsega gospodarstva. Premogovništvo pa je leta 1925 zašlo v hujšo krizo, ki je mnoge rudarje pognala v izseljenstvo. Gmotni položaj večine ostalega delavstva pa se je v teh letih nekoliko izboljšal. Mezdni sistem je bil v tem obdobju dokaj ustaljen, mezdnih gibanj in stavk je bilo manj v stabilnih gospodarskih razmerah. Na splošne politične razmere v rudarskih revirjih in na razvoj delavskega gibanja v njih pa ni mogla ostati brez vpliva zmanjšana zaposlenost rudarjev in njihovo izseljevanje sredi dvajsetih let.

Posledice velike svetovne gospodarske krize leta 1929 so se v naši industriji pokazale šele leta 1931. Najhujša kriza, ki sta jo spremljala tudi velika brezposelnost in poslabšanje gmotnega položaja delavstva, je bila v letih 1932 do 1934. Gospodarstvo se je začelo obnavljati šele v letih 1935 in 1936. Sledila je nova konjunktura, ki je sicer trajala do druge sve-

tovne vojne, ni pa bila tako izrazita kot v letih pred gospodarsko krizo in se je končala z novo inflacijo in gospodarsko nestabilnostjo v razmerah v začetku druge svetovne vojne. Ekonomski položaj delavstva, ki je med krizo zdrsnil na najnižjo raven, se v letih nove konjunkturi ni ustrezno izboljšal. Tudi zaposlenost je naraščala počasneje, kot bi bilo pričakovati glede na naraščanje proizvodnje. To je bilo deloma posledica racionalizacije in modernizacije proizvodnje, začetih že v letih gospodarske krize, deloma pa posledica večje delovne obremenitve delavca oziroma večjega izkoriščanja. V teh letih je bilo mezdno in stavkovno gibanje zopet zelo številno in množično. Bilo je tudi uspešno. Delovne razmere so bile večinoma sistematsko urejene s kolektivnimi pogodbami, ki so navadno veljale za več podjetij ali vso stranko.

Gospodarska kriza je povzročala tudi večjo

koncentracijo industrijskega delavstva. Medtem ko je bilo pred krizo 57 % delavstva v industrijskih centrih okrog Ljubljane, Maribora, Celja, Kranja in v rudarskih revirjih, jih je bilo po krizi skoncentriranih v teh centrih 87,5 %. Od druge polovice 1939. leta do okupacije aprila 1941 je bilo slovensko gospodarstvo pod močnim vplivom zunanje-političnih in gospodarskih razmer druge svetovne vojne. Vsa proizvodnja je bila usmerjena na vojaške dobave in polnjenje vojaških skladišč. Zelo občutno je bilo pomanjkanje surovin iz uvoza. Jeseni leta 1940 je bila uvedena racionalizacija prehrane (enotna krušna moka, brezmesni dnevi), februarja 1941 pa vpeljane nakaznice za kruh in moko. S tem je bil izveden popoln prehod na sistem vojnega gospodarstva. Na gospodarski razvoj podjetij, zlasti pa na ekonomski položaj delavstva, so vplivali množični vpoklici na orožne vaje v teh letih.

BRATSTVO, izobraževalna društva narodnih socialistov v dvajsetih letih

ERVIN DOLENC

Uspešen razvoj socialnodemokratskih organizacij v devetdesetih letih, okrepitev katoliške stranke s krščanskosocialnim gibanjem, ter nov hud udarec, ki so ga doživeli liberalci na državnozbornskih volitvah leta 1907, so narodne socialiste prisilili, da so začeli tudi sami akcijo za pridobitev delavstva. Delavske organizacije so začeli snovati po zgledu češke narodnosocialne stranke, ki se je formirala že leta 1897 proti češki socialnodemokratski stranki zlasti zaradi njenih napačnih stališč do narodnega vprašanja. Ker je znaten del češkega delavstva odklanjal vsakršno sodelovanje z Nemci, tudi s socialnimi demokrati, je imela češka narodnosocialna stranka uspehe.¹

Češki zgled narodnega socializma je pri nas našel najugodnejša tla v narodnostno mešanem Trstu. Takoj po volitvah je bila v pripravi liberalnega društva Edinost tam ustanovljena Narodna delavska organizacija NDO. Že ob ustanovitvi 18. avgusta 1907 so sklenili njeno delovno območje razširiti na vse slovensko ozemlje in Istro. Njen organizator dr. Josip Mandić je na shodih poudarjal, da je NDO le strokovna organizacija, ki se ne bo vtikala v politiko, od socialnih demokratov pa se je ločila zato, ker ne varujejo dovolj narodnosti slovenskega delavstva in preveč povzdigujejo internacionalizem.²

Kot deželna organizacija za Kranjsko je bila NDO januarja 1909 ustanovljena tudi v Ljubljani, a je bila zaradi demonstracij njene vajske mladine ob cesarjevem rojstnem dnevu poleti 1910 razpuščena. Močno je NDO osla-

bila osamosvojitve železniških uradnikov in delavcev, ki so leta 1909 ustanovili lastni organizaciji.

Iz zelo kritičnega stanja jo je v ponovno organizacijsko rast potegnili šele ustanovitev strokovnega tajništva marca 1912. Ob pripravah za ustanovitev nove narodne delavske organizacije v Ljubljani so se v tem času pojavile težnje, da bi si delavstvo poleg strokovne organizacije ustanovilo tudi lastno politično stranko, čemur pa je zlasti nasprotovalo vodstvo liberalne Narodno napredne stranke. Vprašanje o značaju organizacije so razčistili na shodu 10. avgusta 1912 v ljubljanskem Narodnem domu, kjer so se zavzeli za osnovanje stanovske organizacije slovenskega delavstva narodno naprednega mišljenja. Ustanovni občni zbor Narodno socialne zveze, NSZ, je sledil 6. oktobra 1912. Med drugim so si zadali nalogo, da poleg skrbi za izboljšanje delovnih razmer, gojenja narodne, stanovske in družabne zavesti ter moralnih in gmotnih podpor skrbijo tudi za strokovno in splošno izobrazbo delavcev. Različne liberalne oziroma narodne strokovne organizacije so med seboj sicer sodelovale, zaman pa so bili poskusi tržaške NDO, da postane centrala za vse strokovno gibanje te usmeritve. Sklep I. kongresa narodnih strokovnih organizacij 15. avgusta 1913 v Ljubljani, o ustanovitvi zveze vseh jugoslovanskih narodnih strokovnih organizacij je potem preprečila prva svetovna vojna.³

Liberalci so se torej v boj za delavstvo spustili tretji in tako se je tudi med delavci kazala

tedanja razdelitev na tri politične tabore, socialnodemokratskega, katoliškega in liberalnega. Pri organiziranju delavcev so se liberalci sicer zgledovali pri čeških narodnih socialcih, toda njihovih socialnih nazorov niso sprejeli. Liberalni prvaki, ki so bili organizatorji in nato tudi funkcionarji teh organizacij, so pazili, da se narodno delavsko gibanje ne bi politično osamosvojilo in si oblikovalo lastno stranko. Preko svojih strokovnih organizacij so si liberalci pač prizadevali za volilce tudi med delavci, hkrati pa so se na ta način borili proti političnim konkurentom, socialni demokraciji in SLS.⁴

Navzven so imeli narodni socialci že ves čas bolj ali manj tesne stike s češkimi narodnosocialnimi organizacijami, toda šele po svetovni vojni so se jim tudi v socialnem pogledu programsko približali. K temu je veliko pripomogla tudi njihova končna politična osamosvojitve. Kljub poudarjanju svojega nepolitičnega značaja takoj po vojni so sredi leta 1919 stekle pospešene priprave na ustanovitev Narodno socialne stranke (NSS). Akcijo za njeno ustanovitev naj bi vodili številni organizatorji NDO iz Trsta, ki so po vojni prišli v Ljubljano. Poleg njihovih osebnih ambicij je bil pomemben vzrok njene ustanovitve tudi sovražstvo delavstva »do takratnih reprezentantov demokratske stranke stare magnatarske struje«.⁵ Stranka, ustanovljena 10. avgusta 1919, si je za temelj svojega delovanja postavila narodnost v nasprotju z internacionalizmom, zavzemala naj bi se za popolno demokratizacijo ter za mirno in zakonito socializacijo. NSS naj bi torej bila stranka malega jugoslovanskega človeka, delavca, malega kmeta, malega obrtnika, uradnika. NSS in NSZ sta bili tako personalno kot organizacijsko tesno povezani, lahko bi celo rekli, da je bila jedro gibanja strokovna organizacija NSZ, saj je pomenila tudi njegove organizacijske začetke. Če torej sledimo njenemu razvoju, pridemo sredi leta 1920 do znatnega upada njene aktivnosti. Prenehalo je delovati več njenih podružnic in občutno je nazadovala glede članstva, s čimer so bili pogojeni tudi njeni finančni viri. Krizo so začeli premagovati v začetku leta 1921 z agitiranjem med viničarji, zlasti pa z aktivnejšim udeleževanjem v mezdnih gibanjih in z ustanavljanjem novih podružnic po delegatskem zborovanju julija 1921. Poglavito oviro za vzpon ji je predstavljala nova liberalna strokovna organizacija Samostojna strokovna delavska Unija, SSDU, ki ji je, glede na precejšno sorodnost politične usmeritve, začela odvzemati članstvo zlasti z veliko akcijo spomladi 1922.⁶

V ta čas pade tudi ustanavljanje narodnosocialističnega izobraževalnega društva Bratstvo. Pred tem in tudi še ves čas pozneje so se narodni socialisti brez zadržkov vključevali v Sokol in ga s propagando v svojem tisku sma-

trali tudi za svojo organizacijo. Pri ustanavljanju povsem svoje kulturne organizacije pa lahko zasledimo v glavnem dva močnejša interesa, ki jih Sokol ni mogel zadovoljiti. Nova pravda je že aprila 1920 poudarjala nujno potrebo po mladinski organizaciji, še posebej v Mariboru, torej na obmejnem ozemlju. Glasilo narodnosocialistične stranke, ki je začelo izhajati dvakrat tedensko v začetku aprila 1920, naj bi bilo namreč v prvi vrsti obrabna straža za od treh strani ogroženo obmejno ozemlje, a se je seveda priporočalo tudi od tega ozemlja bolj oddaljenim. Do ustanovitve Bratstva je bila mladina organizirana v mladinskih skupinah NSZ, z ustanovitvijo mladinskega društva pa naj bi imeli k njemu pristop tudi starejši člani.⁷ Drugo sestavino je opredeljeval že polni naslov Izobraževalno društvo Bratstvo. To nalogo naj bi si Bratstvo delilo s strankinim časnikom Novo pravdo, »ki bo posvečala politični in splošni izobrazbi našega delavstva kar največjo pozornost.« Eden izmed voditeljev stranke Anton Brandner je na zborovanju njenega izvršnega odbora decembra 1920 zato priporočal, da se društvene podružnice takoj ustanove povsod, kjer že obstajajo politične organizacije NSS, naloga teh krajevnih organizacij pa je bila tudi, da se vsi njeni člani naročijo na Novo pravdo. Do takrat je stranka štela več krajevnih organizacij v Ljubljani, ter organizacije v Kranju, Litiji, Novem mestu, Zagorju, Mariboru, Celju, Ptujju in Sevnici.⁸

Pravila za narodno socialistično izobraževalno društvo so bila pri pristojnih oblasteh vložena pred 17. aprilom, potrjena pa 15. maja 1920.⁹ O ustanovnem občnem zboru nimamo poročil. Sedež je Bratstvo imelo v Ljubljani, na Kersnikovi 6, od leta 1922 dalje na Rimski 19, svoj delokrog so omejili na ozemlje Slovenije, svoj glavni namen, izobraževanje, pa naj bi dosegali s predavanji, ustanavljanjem knjižnic in čitalnic, prirejanjem poljubnih zabav in izletov, gojenjem glasbe, pevtja, dramatike, športa itd. Pripomniti velja, če pravila vzamemo kot začetni program društva, da so vse to in še več tudi dejansko uresničevali. V primeru razpusta je bilo društveno premoženje namenjeno NSZ.¹⁰

Nekoliko dejavnejše društveno življenje je zaslediti šele v začetku leta 1921. Začeli so s predavanji o zadružništvu, o različnih smereh socializma ipd., oblikoval pa se je tudi tamburaški odsek in dramska skupina. Podobno dejavnost lahko zasledimo v prvi in v tem letu tudi še edini podružnici Bratstva, ki je bila 4. februarja ustanovljena v Celju.¹¹ Konec leta so začeli Celjani zbirati sredstva tudi za delavsko knjižnico.¹² V tem prvem obdobju je mogoče bolj kot delavska občutna nacionalna usmerjenost društva, avgusta 1921 so npr. na izletu v Žireh igrali na meji slovanske koračnice.¹³

Največji razmah je organizacija doživela v letu 1922, ko je bilo ustanovljenih 8 novih podružnic. Bratstva so se večinoma pojavljala v krajih, kjer so že delovale krajevne organizacije NSS ali NSZ. Že januarja 1922 so ustanovili podružnico v Laškem in Mariboru, sledile so v Trbovljah, Šoštanj, Velenju, Žireh. Oktobra so po vzoru Bratstva ustanovili izobraževalno društvo Mladost v Trnovem v Ljubljani, ki je takoj pristopilo v formalno še ne osnovano zvezo narodno socialističnih mladinskih društev in v njenem okviru delovalo enakopravno z Bratstvi. Že od samega začetka je Mladost prirejala redna tedenska predavanja, družabne večere, debate, imela je tamburaški, dramski in šahovski odsek, omenja pa se tudi oktet. Znotraj narodno socialističnih prosvetnih društev je Mladost edina poskusila s športnim odsekom, a po pomanjkanju poročil o tej dejavnosti sodeč, brez uspeha.¹⁴ Novembra je bil menda v Beogradu ustanovljen Akademski klub narodnosocialistične omladine.¹⁵ Temelje jugoslovanski narodno socialistični mladini kot organizaciji je postavil njen zbor 26. novembra 1922 v Trbovljah. Tu so se opredelili kot »avtonomni del jugoslovanskega narodnosocialističnega pokreta«, katerega član je lahko le tisti, ki soglašajo s programom NSS iz leta 1919 oz. 1920. Pravilnik organizacije se je naslanjal na češkega in je obvezoval medsebojno nazivanje članov z brat in sestra.¹⁶ Pred tem so se narodni socialisti ogovarjali s tovariši in tovarišica, kot so ta naziv vseskozi uporabljali tudi krščanski socialisti. Težave so se pojavile pri ustanavljanju Bratstva v Zagorju ob Savi. 53 članov se je vanj vpisalo že ob ustanovitvi 11. oktobra 1922, a tem naj bi nasprotovala inteligenca, tri četrtine teh je menda delovalo tudi v takojšnjem Sokolu. Kakorkoli že, Bratstvo v Zagorju so morali ponovno ustanoviti januarja 1923.¹⁷ V tem letu se je ekspanzija Bratstva nekoliko ustavila. Ustanovili so le novi podružnici v Šiški in Litiji. Začeli so se tako imenovani procesi čiščenja. Januarja 1923 so iz ljubljanske podružnice izključili 6 članov, ker so skrivaj stopili v Mladinsko zvezo, konkurenčno organizacijo Jugoslovanske demokratske stranke in s tem »zahrbtno delali proti društvu«. ¹⁸ Sledila je izključitev 7 članov in članic iz Bratstva v Zagorju, verjetno iz podobnih vzrokov, oktobra pa je bil izključen eden najbolj aktivnih, Rudolf Šimnovec, predsednik trnoveke Mladosti in tajnik osrednjega vodstva Jugoslovanske narodnosocialistične mladine češ, da se je izneveril ideji gibanja.¹⁹

Na ljubljanskem sedežu JDS so sredi leta 1922 ustanovili Mladinsko Zvezo kot mladinsko politično organizacijo. Liberalna kulturna društva so bila organizirana v Zvezo kulturnih društev v Ljubljani in Mariboru. Mladinska Zveza pa je že v prvem letu zamrla zaradi po-

manjkanja članov, zato je bilo potrebno sredi leta 1923 ustanoviti novo organizacijo, Enakost, ki pa, kot kaže, tudi ni imela večjega uspeha.²⁰ Podoben program NSS in JDS ter nekoliko agresivnejši nastop slednje v tem času sta verjetno glavna vzroka tudi za spore in izključitve v Bratstvu.

Po drugi strani pa pomeni leto 1923 kljub »čiščenju članstva« v narodno socialističnem gibanju, zlasti med njegovo mladino, torej v Bratstvu, eno najaktivnejših let. Že leto prej so poleg strokovnih predavanj začeli z brezplačnim tečajem srbohrvaščine, ki je imel izreden uspeh, tako da so morali na drugem tečaju januarja 1923 tečajnike razdeliti že v dve paralelki, saj se jih je vpisalo preko 130. Ističasno so prav tako brezplačno začeli tudi s tečajem češčine.²¹ Februarja se je v okviru ljubljanskega Bratstva začela »politična šola«, ki jo je otvorilo predavanje o francoski revoluciji.²²

Naslednjo sezono, jeseni 1923, so začeli v ženskih odsekih prakticirati ročna dela, odprli so plesno šolo, izobraževalno delo pa je kronala Akademija Bratstva, ciklus predavanj, ki je trajal od konca oktobra 1923 do maja 1924 vsak sredin večer na ljubljanski realki. Tematika predavanj je bila najširše zasnovana, od aktualno politično gospodarske problematike v okviru strankarskega programa, preko naravoslovja, medicine, celo jezikoslovja, do predstavitev Masaryka, Marksa ipd. Predavali so strokovnjaki iz vseh političnih taborov, Izidor Cankar, Fran Erjavec, Dragotin Lončar idr.²³

Kulturno prosvetni program narodnih socialistov ni bil nikjer posebej in eksplicitno oblikovan. Nerazdelanega je najti v programih in resolucijah stranke, posebej njenega mladinskega dela.

Nova pravda je avgusta 1921 ugotavljala potrebo ljudske izobrazbe zlasti za delavce in kmete. Uvesti bi se morala obvezna ljudska šola za ljudi srednje starosti po načelu Komenskega: 8 ur dela, 8 ur izobrazbe in zabave in 8 ur počitka. Vendar v skladu z narodnosocialističnim poudarjenim pacifizmom in nenasiljem tega nikomur niso vsiljevali.²⁴ Na prvem pokrajinskem zboru narodno socialistične mladine aprila 1922 v Celju so pripravljajoči organizaciji namenili, da se bo konstituirala po vzorcu češke, njen namen pa naj bi bil vzgajati narodnosocialistično mladino kulturno in politično. Od takrat so Bratstva smatrali kot narodnosocialistične mladinske organizacije, medtem ko so nastala pravzaprav v okviru sindikata NSZ, kot nasledek njegovih mladinskih skupin.²⁵

V skladu s svojim pacifizmom so leta 1923 najprej odločno odbili Orjuno. »Narodni socialist ne more biti orjunaš, ako ni zatajil pošterne preteklosti in vzvišenega programa.« Že dober mesec in pol kasneje pa je bilo treba stališča bolj kristalizirati, ker je bilo baje že

precej njihove mladine v Orjuni. Strinjali so se s tremi glavnimi točkami Orjune o enotni državi, dinastiji in boju z zunanjim ter notranjim sovražnikom. »Vendar odbijamo teror, pa naj bo levi ali desni, zato mi ne spadamo v organizacijo, ki pa nam ni nesimpatična. S palicami in revolverji se ljudstvo ne vzgaja, treba je med narod z ljubeznijo in – knjigami.«²⁶

Jugoslovanska narodno socialistična mladina (JNSM) je imela v letu 1923 svoj I. in II. kongres. Tik pred prvim, ki je bil 20. maja v ljubljanskem Unionu, je izšlo posebno mladinsko glasilo Kladivar, kot priloga Novi pravdi. Ta je zapisal: »Naša mladina je na vrhuncu svojega notranjega razmaha. Tesno strnjena v organizacijah, v svoji disciplini močna, je postala narodno socialistična mladina sposobna, da si poišče nova torišča, kjer bi se močneje udejstvovala in našla smisel svojim idejam, ki so zmožne preobraziti socialno stanje vsega jugoslovanskega naroda. Njeno notranje oblikovanje je danes na taki višini, da samo po sebi sili k iskanju možnosti pozitivnega javnega dela v prid celotni mladini in jugoslovanskemu ljudstvu. To bi bila nova faza njenega kulturnega in socialnega delovanja, s katerim pa bi morala nehote naleteti na zunanje ovire. Te pa so dejansko stanje, zaradi katerih naši mladini ni mogoče korakati ravno in dosledno za svojimi smotri. To, zdaj javno delo, je zaobseženo v točkah kongresnega dnevnega reda: Socialna zaščita delavske mladine, nje kulturna vzgoja, strokovno šolstvo, alkoholizem in mladina, stiki z drugimi slovenskimi socialisti (tu so poleg jugoslovanskih mišljeni le še češki somišljeniki, op. E.D.). Vsa ta pereča vprašanja se tičejo izključno mladine, zlasti delavske, so pa življenjskega pomena za ves narod in predpogoj vsakega napredka, obenem pa tudi ključ do zmage socializma. Najvišji smoter Kladivarja je revolucija – ne dejanska, ampak duševna revolucija, prerojenje vsega naroda, ki bo edini dovolj močan, da ustvari novo, pošteno družbo.«²⁷ Tretja in četrta izmed sedmih resolucij kongresa sta se zavzemali za reorganizacijo šolstva, ki naj bo dostopno vsem, se pravi za brezplačno šolstvo, stroge omejitve otroškega dela in še vedno zelo abstraktno svobodo in enako možnost izobraževanja, umetniškega ustvarjanja in veroizpovedi.²⁸

Na drugem kongresu JNSM 8. decembra 1923 v Zagorju so delegati sedmih Bratstev in trnovske Mladosti sklenili spremeniti društvena pravila, odločili so se za akcijo abstinenčnih krožkov in kljub že od leta 1922 obstoječemu liberalnemu Zmajevemu stegu jugoslovanske Zveze izvidnikov in planink²⁹, ali pa mogoče prav zato, sklenili osnovati lastno skavtsko organizacijo po vzoru čeških narodno socialističnih skavtov. Pripravo in načrt so prevzeli Ivan Tavčar, Stane Vidmar in novi

predsednik JNSM Anton Brandner.³⁰ V začetku leta 1924 so povabili Črtomirja Zorca, ki je ob tej priliki iz skavtskega Zmajevega stega izstopil, da na podlagi svojih izkušenj pripravi pravilnik, ki bo strokovno podkovan in bo ustrezal narodnosocialistični ideologiji. Zorec je poleti 1924 v Kladivarju objavil prvi poziv za ustanovitev take organizacije, a jo je utemeljeval že po načelih gozdovništva Ernesta Thompsona Setona v nasprotju z militarističnimi tendencami skavtov.³¹ Zorec ni počival. Julija 1924 so na že sedmem sestanku »tabornikov Bratstva« članom določili uniforme, znake in oblikovali prve družine. Hkrati so hodili tudi na prva krajša taborjenja, kot je bilo npr. dvodnevno za konec tedna pri Turjaku ipd.³²

Na III. kongresu JNSM 7. septembra 1924 v Mariboru so sklenili svoje taborništvu tudi formalno organizirati in ga raztegniti na celo državo s tem, da bi ustanovili Zvezo jugoslovanskih tabornikov. Ob tej priliki je Nova pravda objavila tudi osnovna Setonova načela gozdovništva v štirih točkah:

1. Sila duha: bodi odločen, skromen, poslušen...

2. Lepota telesa: bodi čist, spoštuj svoje telo, ohranjaj naravo ...

3. Mišljenje – resnica: govori resnico, bodi pošten, veren ...

4. Udejstvovanje z ljubeznijo: bodi ljubezniv, raduj se življenja, bodi brat, sledi načrt organizacije ...

Podpisalo se je Združenje slovenskih tabornikov v Ljubljani.³³

Kmalu pa je začel Črtomir Zorec tabornike odtegovati narodnosocialističnemu gibanju. To je bil tudi pogoj, da je pristal na sodelovanje še en izkušen gozdovnik in ustanovitelj skavtstva na Slovenskem, s katerim se je ideološko razšel prav zaradi njegovega strankarskega značaja, Baden Powellovega militarizma (angleški general, ustanovitelj skavtstva, op. E.D.) in enotnega centraliziranega pravilnika iz Beograda, ing. Hinko Pajer. Pajer je prišel že na prvi tabor narodno socialističnih tabornikov julija 1925 v Kamniški Bistrici, ki sta ga vodila Zorec in Vladimir Kravos, sicer tajnik JNSM. Že nekaj mesecev po taboru je dosegel, da se je t.i. Združenje slovenskih tabornikov reorganiziralo in sprejelo nov pravilnik na povsem gozdovniški podlagi, medtem ko je bila prej to nekakšna mešanica gozdovništva in skavtizma. Ta pravila so bila sprejeta na ustanovnem občnem zboru Združenja slovenskih tabornikov 8. decembra 1925, katerega prvi starešina je postal Kravos.³⁴ Kljub odtegnitvi tabornikov izpod strankarskega vpliva NSS oziroma JNSM najdemo še dolgo na vodilnih položajih Jugoslovanske gozdovniške lige, kot se je leta 1929 preimenovala, ljudi iz tega gibanja. Konec tridesetih let je organizacijo vodil Branimir Kozinc, prvi predsednik JNSM

in Bratstva leta 1922/1923 in potem tudi 1925/26, izredno zaslužen tudi za postavitev gozdovniškega doma v Iškem Vintgarju.³⁵

Medtem ko je v letu 1924 število Bratstev še vedno naraščalo, ustanovili so 6 novih, pomembnejši sta bili podružnici v Kranju in na Jesenicah, se je razvoj in polet v naslednjih letih ustavil. Avgusta 1925 je začelo v Ljubljani delati izobraževalno društvo narodnosocialističnih deklet Pomlad, ustanovljena pa je bila še nova podružnica Bratstva v Hrušici na Gorenjskem.³⁶ A razpuščeno je bilo že prej tako delavno društvo Mladost v Trnovem, aprila 1926 tudi Bratstvo Trbovelj, najverjetneje zaradi pomankanja članov.³⁷ Zastoj ali celo upad društvenega življenja je za besedami nekako prikrival tudi predsednik Kozinc ob prehodu v leto 1926. »Do lanskega novega leta smo bili že močna organizacija in med nami že moške vzgojeni iz naše srede, ki so bili sposobni zasesti vodilna mesta, a bilo jih je premalo. Organizacija se je prehitro razširila, učencev preveč, učiteljev premalo. Inteligenca je ostajala ob strani.« Čiščenje navznoter naj bi organizacijo samo okrepilo, ker so razrešili medsebojne spore in tako prešli do enotne, močne bojne fronte JNSM. Zdaj naj bi več pozornosti posvetili idejni vzgoji delavske mladine in še ne rešenemu problemu zaščite vajencev in mladih delavcev. Omejili naj bi prireditve z alkoholom, ki je zaradi financ nujno zlo. Le trezna mladina je sposobna izvesti revolucijo in preobrat v lastni notranjosti, ki je predpogoj za vzgojo človeka po narodnosocialističnem programu.³⁸

Poročil o delu Bratstev je v narodnosocialističnem časopisu z letom 1926 čedalje manj, povsem prenehajo v letu 1927. Januarja 1926 je verjetno še pod okriljem Bratstva Nova pravda napovedovala politično šolo »Pulpanovega klubak«, poleti so govorili o gozdovniškem taboru v Vratih, pod Peričnikom, decembra 1926 pa imamo zadnje poročilo o ustanovitvi kake podružnice Bratstva, ki so jo takrat ustanovili na Tezemu pri Mariboru.³⁹

Izobraževanje in kultura znotraj narodnosocialističnega gibanja se je vedno bolj prenašala neposredno na njihove najštevilnejše in organizacijsko najmočnejše krajevne sindikalne organizacije Narodno socialne strokovne zveze, kakor se je Narodno socialna zveza leta 1923 preimenovala. Marca 1926 pa sta se Narodno socialna strokovna zveza in liberalna Samostojna strokovna delavska Unija, ki jo je leta 1923 posebej ustanovila JDS, spet združili v Narodno strokovno zvezo (NSZ).⁴⁰ Ob njihovi dokončni združitvi čez slabo leto je Nova pravda zapisala, da je prva preporoditev duš in src, druga pa poglobitev znanja, pridobitev usposobljenosti za solastništvo in sodelavnost. »To šolo in predpriprave nam nudi strokovna organizacija, ki jo je smatrati kot šolo, ne kot podporno društvo. To je podreje-

nega pomena in potrebno le v toliko, kolikor se s tem vzdržuje pouk in boj. Zahtevamo svobodno šolo in svobodno koaliranje strokovnih organizacij.«⁴¹

V drugi polovici leta 1927 praktično ne razlikujejo več med kulturno izobraževalnim, sindikalnim in političnim delom gibanja, temveč govorijo le še o »naših organizacijah«, ki morajo povsod, kjer je mogoče, ustanoviti lastno knjižnico s primerno čitalnico. Za jesenske in zimske mesece so imeli vnaprej izdelan program predavanj in tečajev. Zlasti so se v tem pogledu naslonili na usluge, ki jih je nudil prosvetni odsek Delavske zbornice. Tu so imele vse tri politične delavske smeri na voljo združeno delavsko knjižnico in bogat program skioptičnih (z diapozitivi) predavanj. Poleg teh je NSZ svojim organizacijam nudila še svoj lasten program predavanj, ki ga je izvajalo 8 strankinih ljudi (Bohinjec, Juvan, Tavčar, Rupnik, Kravos...) in je obsegal široko področje, od družboslovja, ideologije, organizacije, preko turizma do praktičnih znanj in spretnosti. NSZ je pomagala pri nakupih tamburic, notnega materiala, knjig in je sploh posvečala izobrazbi največ pozornosti, kot se je sama hvalila. Maja 1929 so imele lastne knjižnice njene podružnice v Logatcu, Litiji, na Viču, Jesenicah, v Zagorju in še kje.⁴²

Bratstva ko posebne kulturno prosvetne organizacije narodno socialistične stranke so bila leta 1928 nedvomno že v zatonu, o čemer priča tudi takratni zapis Franca Erjavca o kulturnih organizacijah: »Končno so se ohranili še ostanki prosvetne organizacije bivše Narodno socialistične stranke, to so Bratstva. Vseh aktivnih Bratstev je 8 z okroglo 600 člani.«⁴³ Po združitvi strokovnih organizacij NSS in Samostojne demokratske stranke, slednja je vodila drugo najmočnejšo prosvetno organizacijo v Sloveniji Zvezo kulturnih društev, sta tudi politični stranki od oblastnih volitev 1927 naprej nastopali skupno kot Napredni in Narodni blok.⁴⁴ Zato tudi Erjavec govori o biviši NSS. Vzdrževanje posebnih kulturno prosvetnih društev za delavce liberalne politične usmeritve bi, ob Zvezi kulturnih društev in spričo tega, da je imela ta politika med sicer že tako sorazmerno maloštevilnimi slovenskimi delavci tudi najmanjši vpliv, pomenilo nekakšen luksuz tako z materialnega kot organizacijskega vidika.

Izobraževalna društva narodnosocialistične mladine Bratstva so bila oblastno razpuščena po vzpostavitvi kraljeve diktature 8. aprila 1929 po zakonu o zaščiti države, ker jih je oblast, zaradi neposredne povezave s politično organizacijo Narodno socialistične mladine, pojmovala kot politična društva.⁴⁵

Izobraževalno društvo delavske mladine Bratstvo je bilo v Ljubljani ponovno ustanovljeno februarja 1923, zveza teh Bratstev za Kraljevino Jugoslavijo, kot naslednica narod-

nosocialističnih Bratstev izpred let 1929, pa oktobra 1935.⁴⁶

Poleg socialnodemokratske kulturno prosvetne organizacije Svobode, ki je imela še predvojne tradicije, so po prvi vojni med slovenskimi industrijskimi delavci na tem področju dejavneje nastopili bivši liberalci in katoličani, katerih stara Slovenska krščansko socialna zveza je dobila splošni katoliški pomen in s tem zanemarila posebne kulturne interese katoliško čutečega proletariata. Zato je katoliški sindikat Jugoslovanska strokovna zveza v skrbi za vzgojo lastnega organizacijskega kadra ustanovil v jeseni 1922 svojo izobraževalno in mladinsko društveno zvezo Krekovo mladino. Spomladi 1920 osamosvojenim komunistom pa se je ustanavljanja lastnih tozadevnih organizacij pokazalo oportuno šele po njihovi zakonski prepovedi z letom 1921, ko so za legalno kulturno prosvetno dejavnost najlažje skrivali svoje prepovedano politično delo.

Med štirimi glavnimi političnimi smermi slovenskega delavstva so s kulturno prosvetnim delovanjem začeli bivši liberalci, naprednjaki ali tudi »narodnjaki« pritegovati ljudi časovno drugi po vrsti, za socialdemokrati, ki so svojo največjo moč doživeli v času nezadovoljstva in razočaranja takoj po vojni. Vzporedno s komunisti so narodni socialisti v tem pogledu najhitreje napredovali v času, ki je za socialno demokracijo pomenil globok padec v množičnosti in stagnacijo v kakovosti, za krščanske socialiste pa obdobje porajanja in uveljavljanja znotraj katolištva, torej v prvi polovici dvajsetih let.

Najpomembnejša projekta narodnih socialistov sta bila gotovo Akademija Bratstva, ki je prva med delavci dvignila izobraževalno delo na zavidljivo strokovno in organizacijsko raven, iz Jugoslovanske narodno socialistične mladine pa izhajajo tudi začetki slovenskega gozdovništva oziroma Zveza jugoslovanskih tabornikov. Bratstvo je več ali manj izgubilo svoj zagon in pomen s ponovnim zblizanjem s Samostojno demokratsko stranko in z začetkom delovanja prosvetnega odseka Delavske zbornice leta 1926.

Po približnih ocenah stanja leta 1927 lahko razmerje moči med socialnimi demokrati, krščanskimi socialisti in narodnimi socialisti, (komunisti so se takrat že povsem vključevali v Svobode) glede članstva v kulturno prosvetnih organizacijah izrazimo s 55 % za prve, 28 % je bilo med kulturno delujočimi delavci krščanskih socialistov, 16 % pa narodnih socialistov. To se skoraj povsem ujema tudi z razmerjem volilcev v Delavsko zbornico leto prej.

BRATSTVO

Približna kronološka preglednica podružnic

po času ustanovitve in prisotnosti ostalih dveh delavskih društev. S – Svoboda, KM – Krekova mladina.

1. Ljubljana 1920 S, KM
2. Celje 1921 S, KM
3. Laško 1922
4. Maribor 1922 S, KM
5. Trbovlje 1922 – 1926 S, KM
6. Trnovo Ljubljana 1922 – 1925
7. Šoštanj 1922 S
8. Velenje 1922 S, KM
9. Žiri 1922 S, KM
10. Krka na Dolenjskem 1922
11. Litija 1923 S, KM
12. Zagorje 1923 S, KM
13. Šiška 1923 S
14. Vič 1923 S, KM
15. Dravlje 1924
16. Kranj 1924 S
17. Jesenice 1924 S, KM
18. Loke pri Zagorju 1924
19. Kotredež pri Zagorju 1924
20. Hrušica pri Jesenicah 1925
21. Duplje 1925
22. Tezno pri Mariboru 1926
23. Sevnica 1926

OPOMBE:

1. Dr. Miroslav Stiplovšek, Razmah strokovnega-sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918–1922, Ljubljana 1979, str. 63. — 2. Prav tam, citira Rdeči prapor 5.II.1910 — 3. Isti, str. 64–68 — 4. Isti, str. 70. — 5. Isti, str. 334, citira Delavski list 1.XII.1922. — 6. Isti, str. 333–337. — 7. Nova pravda 17.IV. 1920. — 8. Nova pravda 11.XII.1920. — 9. Nova pravda 17.IV.1920; ASRS, Društvena pravila 2778. — 10. A SRS, Društvena pravila 2778; Nova pravda 26.XI.1921. — 11. Nova pravda, letnik 1921, za Celje glej 19.II.1921. — 12. Nova pravda 12.XI.1921. — 13. Nova pravda 13.VIII.1921. — 14. Nova pravda 23.IX., 28.X.1922, 10.III.1923. — 15. Nova pravda 25.XI.1922. — 16. Nova pravda 16.XII.1922. — 17. Nova pravda 21.X., 16.XII.1922, 20.I., 3.II.1923. — 18. Nova pravda 13.I.1923. — 19. Nova pravda 2.VIII., 19.X.1923. — 20. Nova pravda 5.VII.1923. — 21. Nova pravda 25.II.1922, 16.XII.1922, 27.I.1923. — 22. Nova pravda 10.II.1923. — 23. Nova pravda 2.XI.1923. — 24. Nova pravda 27.VIII.1921. — 25. Nova pravda 8.IV.1922, 17.IV.1920. — 26. Nova pravda 17.II., 31.III.1923. — 27. Kladivar I./1923, št. 1, 19.V.1923. — 28. Kladivar I./1923, št. 2, 20.VI.1923. — 29. Črtomir Zorec, Gozdovništvo na Slovenskem, Gozdovništvo na Slovenskem 1925–1941, zbornik prispevkov s posvetovanja v Mariboru 10.5.1985, Maribor 1986, str. 15. — 30. Nova pravda 13.XII.1923. — 31. Dušan Vodeb, Gozdovništvo v Mariboru in njegova usmerjenost v NOB, Gozdovništvo na Slovenskem 1925–1941, str. 38–39. — 32. Nova pravda 26.VII.1924. — 33. Nova pravda 13.IX.1924. — 34. Dušan Vodeb, Gozdovništvo v Mariboru in njegova usmerjenost v NOB, str. 38–39. — 35. Črtomir Zorec, Gozdovništvo na Slovenskem, str. 19. — 36. Nova pravda 15.VIII. in 14.III.1925. — 37. A SRS, Veliko žu-

panstvo v Ljubljani, Oddelek za notranje zadeve IV., 16-2, 6564/2/1925, 5609/1926. — 38. Nova pravda 23.I.1926. — 39. Nova pravda 16.I., 24.VII., 4.XII.1926. — 40. Miroslav Stiplovšek, Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja na Slovenskem, Maribor 1989, str. 40, 52-53. — 41. Nova pravda 12.III.1927. — 42. Nova pravda 20.VIII., 24.IX.1927, Delo 18.V.1929. — 43. Fran Erjavec, Naše društveno življenje, Slovenci v dese-

tletju 1918-1928, Ljubljana 1928, str. 749. — 44. Dr. Melita Pivec, Programi političnih strank in statistika volitev, Slovenci v desetletju 1918-1928, str. 367. — 45. A SRS, Veliko županstvo v Ljubljani, Oddelek za notranje zadeve IV., 16-2, 2470-2475/1929. — 46. A SRS, Kraljevska banska uprava Dravske banovine, Oddelek za notranje zadeve IV., 16-2, 24882/1932, 27080/1935.

EKONOMSKA ORJUNA

Poskus gospodarske organizacije jugoslovanskih
nacionalistov v 20-ih letih tega stoletja
BRANKO ŠUŠTAR

Po prvi svetovni vojni je iz težnje po močni, narodnostno enotni jugoslovanski državi zrasla Organizacija jugoslovanskih nacionalistov (Orjuna).¹ Ta je nasprotovala vsakemu »plemenskemu separatizmu«, internacionalnim stališčem delavskih strank in bila nepomirjena z italijansko zasedbo krajev zahodno od rapske meje. V svojem nastopanju se ni odpovedala tudi fizični moči svojih članov, saj so menili, da je sila dobra in plemenita, če je uporabljena za visoke etične ideale.² Ta teroristični značaj pa je naletel na zavračanje in na enačenje s fašističnim gibanjem, tako pri SLS kot pri delavskih strankah, zlasti komunistih.³

V primerjavi z ostalimi deli Jugoslavije se je nacionalistično gibanje razširilo na Slovenskem najkasneje od pomladi 1922, ko so nastajale krajevne organizacije Orjune, največ v prvi polovici leta 1923. V začetku leta 1924 je bilo nad 60 krajevnih organizacij Orjune, v dobrih 20 krajih pa so tekle priprave za njeno osnovanje. Tako so bile organizacije Orjune v Ljubljani in okolici, posebej po večjih krajih Gorenjske, pa tudi ob meji z Italijo okoli Logatca in Rakeka, precej manj pa po Dolenjski. Orjuna je bila razširjena tudi v krajih ob Savi in po Štajerski, tudi po podeželju, nekoliko še po Prekmurju.⁴

Poleg nasilnih akcij z nacionalističnim (delno tudi protiklerikalnim) značajem na Štajerskem, posebej proti nemški manjšini v prvi polovici leta 1923 in s t.im. triglavsko akcijo poleti istega leta, je Orjuna prirejala tudi politične manifestacije proti brezposelnosti in draginji, od pomladi 1924 pa tudi ljudske shode⁵ na katerih so govorili o politični situaciji in o nacionalističnem gibanju.

Finančno vprašanje je smatrala sama Orjuna za »srce organizacije« in njenih potreb niso mogli kriti le »članarina in skromni doprinosi članstva«. Na povezave med Slavensko banko ter demokrati in orjunaši z »Jutrom« in »Orjuno« in francoskim kapitalom Trboveljske premogokopne družbe so opozarjali že v letu 1925, pa tudi kasneje.⁸ Nadstrankarska orga-

nizacija, za kakšno se je Orjuna razglašala, sicer ni hotela »jemati podpor ne od vlade, ne od strank, ne od koga izven organizacije«, kakor je pisal orjunaški tednik. Pač pa so se nameravali na finančnem področju osloniti na lastne sile, posebej naj bi gospodarska podjetja Orjune omogočila finančno kritje organizacije.⁹

Svoje gospodarsko podjetje so slovenske Orjune načrtovale vsaj od jeseni 1923.¹⁰ Spomladi naslednjega leta je ljubljanski oblastni odbor Orjune osnoval Ekonomsko Orjuno, osrednjo registrirano zadrugo z o.j. s sedežem v Ljubljani.¹¹ Pravila zadruge iz konca marca 1924 so določala za njen delokrog celotno državno ozemlje ter predvidevala ustanavljanje produkcijskih, trgovskih in kreditnih organizacij in podružnic. Zadruga je bila zastavljena kar široko. Njen namen je bil »z uspešnim delom na gospodarskem polju pospeševati gospodarske koristi in nacionalno in državljansko zavestnost svojih članov.« To pa naj bi uresničevala s prodajo izdelkov svojih članov, preskrbovanjem potrebščin in industrijskim predelovanjem pridelkov ter s sprejemanjem hranilnih vlog. Zadrudni delež je znašal 100 din, jamstvo je bilo enkratno, pravila so predvidela tudi lokalne podružnice, zadruga pa je postala članica revizijske zveze Zveze slovenskih zadrug v Ljubljani.

Tako obsežno zastavljena gospodarska dejavnost zadruge (kreditni denarni zavod, nabavno prodajna zadruga in industrijsko udeleževanje) bi potrebovala močno finančno podlago »na katero se je z ozirom na takratni razmah O.J.N. moglo vsaj deloma računati.«¹² Prvo načelstvo je začelo poslovati s kreditom do 1.000.000 din, kar je zadruzi odobrila Kmetiska posojilnica ljubljanske okolice v Ljubljani in njeni zastopniki so bili tudi člani nadzornega odbora zadruge.

Kakšne posebne dejavnosti zadruga ni razvila, saj je revizija leta 1927 ugotovila: »Vse poslovanje se je raztegalo le na slabo organizirano pridobivanje članov, na izplačevanje najemnine in uradniških plač, na opremo lokalov in v minimalni meri na vložne in kreditne

posle.« Tako ni zadruga uspela rešiti niti začetnih težav kljub spremembam v načelstvu in zmanjšanju uradništva, »zlasti, ker je vzporedno s temi spremembami nastopala deflacija in s tem zmanjšana možnost pridobivanja deležev ter upadanje vpliva politične Orjune.«¹³

Težave v poslovanju zadruge kažejo tudi hitre spremembe članov načelstva, saj je do sprememb prišlo že dva meseca po ustanovnem občnem zboru, še dva meseca zatem pa je izredni občni zbor izvolil tretje načelstvo, v katerem ni bilo nikogar od prejšnjega vodstva zadruge.¹⁴ Zadruga je zašla namreč v finančne težave in tretje načelstvo je želelo tako stanje sanirati.¹⁵

A kaj več kot zadrugo tiho likvidirati jim ni uspelo, saj je bila Ekonomska Orjuna ob reviziji leta 1927 s končno izgubo okoli 144.000 din zrela za konkurz. Izgubo bi lahko pokrilo enkratno jamstvo članov, a le kakšno tretjino, saj je del deležev odpadel »na razpuščene OJN, drugi del pa na osebe, ki so brez premoženja.«¹⁶

Zadruga je imela tudi nadzorstvo, ki so ga sestavljali – ne čisto po združnih pravilih – »gospodje (ki so) preskrbeli in prorokovali za združni kredit.«¹⁷ Res so za kredit, ki ga je zadruga uživala pri Kmetski posojilnici ljubljanske okolice jamčili kot poroki in plačniki dva veletrgovca in industrialec.¹⁸ Tako posojilnica ni uveljavljala svoje terjatve napram zadrugi.¹⁹

Šele po opominu in pretnji kazni s strani sodišča je že več let nedelujoča zadruga sklicala januarja 1933 občni zbor (udeležili so se ga trije člani), ki je sklenil likvidirati zadrugo. Kmetska posojilnica je sicer prijavila svojo terjatev, pa je ni uveljavljala.²⁰ A šele po vojni, aprila 1948, je likvidator predlagal izbris firme iz združnega registra. Tako je – formalno – Ekonomska Orjuna obstajala še v času po vojni, čeprav že od leta 1925 ni več delovala.

Ce delovanje zadruge kaže le sliko »neuspeha poskusa ekonomske organizacije jugoslovanskih nacionalistov«²¹, pa so bolj zgovorni podatki o članstvu, saj posredno govorijo o razširjenosti politične Orjune. Imenik članov Ekonomske Orjune²² ima zabeleženih nekaj nad 300 članov, med njimi največ fizičnih oseb, par denarnih zadrug in nekaj krajevnih organizacij Orjune.

Največ članov je bilo iz Ljubljane (ena petina), precej jih je bilo tudi z Notranjskega (z Rakeka 19, iz Logatca 8, pa tudi iz Kalc, Vrhnike in Cerknice) in iz Loškega (predvsem iz Škofje Loke: 12 in iz Poljsanske doline: 8.) Na Gorenjskem je bilo njaveč članov iz Kamnika (10), nekaj manj iz Kranja, Bleda, Radovljice, Tržiča in Domžal ter Lesc (4–6), nekaj pa tudi iz Jeseniškega kota. V krajih ob Savi so bili od 2 do 4 člani (Litija, Trbovlje, Zagorje, Laško, Sevnica), v Celju pa jih je bilo 16, nekaj pa

EKONOMSKA ORJUNA

osrednja reg. zadruga
3 0. L.

Ljubljana
Gledališka ulica št. 8
palači Pokojniškega sodišča

Tel. št. 920

Post. šte. rač. št. 13.741

Poziv na subskripcijo.

Nacionalna Ekonomska Orjuna, zadruga s sedežem v Ljubljani, Gledališka ulica št. 8, poziva vas, da se vpišete v plačilo deležev

1.000.000 dinarjev;

ta izdelek je treba izpolniti najkasneje do 25. aprila 1924. Če se ne vpišete, se bo delo nadaljevalo po zakonodaji, ki velja v tistem času. Če se vpišete, se bo delo nadaljevalo po zakonodaji, ki velja v tistem času. Če se vpišete, se bo delo nadaljevalo po zakonodaji, ki velja v tistem času.

Kar je Ekonomska Orjuna, zadruga s sedežem v Ljubljani, Gledališka ulica št. 8, poziva vas, da se vpišete v plačilo deležev 1.000.000 dinarjev. Če se vpišete, se bo delo nadaljevalo po zakonodaji, ki velja v tistem času. Če se vpišete, se bo delo nadaljevalo po zakonodaji, ki velja v tistem času.

Kdo izi upravičen nacionalnega dela na gospodarskem polju, se bo lahko varno in dobro seznanil s svojimi pravicami in dolžnostmi.

Ekonomska Orjuna

sem ali putem krajnje organizacije Orjune na način:

Ekonomska Orjuna, osrednja reg. zadruga s sedežem v Ljubljani, Gledališka ulica št. 8.

V Ljubljani, 25. aprila 1924.

Načelstvo Ekonomske Orjune.

Poziv na vpisovanje deležev Ekonomske Orjune. Celostranski oglas v glasilu Orjuna, 19.4.1924.

tudi na Koroškem. Kraji v Slovenskih goricah (z Ormožem vred) so imeli 13 članov, Maribor 11 in Murska Sobota 9. Precej manj članov pa je bilo z Dolenjskega. Kakega posebnega odmeva v jugoslovanskem prostoru Ekonomska Orjuna ni imela, saj je bilo več članov le iz Dalmacije (Makarska 10, Omiš 6, Kaštel Sućurac 4 in Split) in po eden s Krka in iz Beograda. Dva člana pa sta živela v tujini (Trst, Holandija).

Združni delež je znašal 100 din, kar je bilo kar precej, saj ta znesek pomeni štirikratno dnevno zavarovano mezdo delavca²³ (povprečni mesečni dohodek delavca je bil v letih 1924–25 okoli 100 din).²⁴ Glede na uradniške plače je vsota 100 din pomenila od 1/12 do 1/40 mesečnega zaslužka.²⁵

Vpisovanje deležev zadruge je v Ljubljani od aprila 1924 teklo enakomerno (4–6 mesečno), z izjemo julija, ko članstvo – razen na Loškem – sploh ne raste. Posebej avgusta so pristopali člani iz Notranjske, koncem leta pa tudi Štajerci in Korošci. Tudi januar 1925 je bil še kar živahen v vpisovanju združnih deležev (posebej v Ljubljani, Škofji Loki, Zasuvalu in Celju), nakar se ni članstvo več kaj bistveno povečevalo, tudi »radi nesoglasja med Ekonomsko Orjuno in organizacijo OJN.«²⁶ Zadnji vpisi so bili v juniju 1925.

Najprej so v zadrugo stopali le posamezniki, od decembra 1924 naprej pa so s pristo-

pom oblastnega odbora Orjune Ljubljana vplačevale deleže (od 1 do 7) tudi posamezne krajevne organizacije Orjune (Vič–Glince, Rajhenburg, Novo mesto, Kranj, Škofja Loka, Moste, Rakek, Vrhnika, Omiš, Sv. Peter–Vodmat, Javornik in Ljubljana).

Večina članov, skoraj 2/3, je vplačala le po en delež (100 din). Od dobre tretjine članov zadruga z večjimi deleži pa so bili najštevilnejši tisti z dvema (dobra 1/3), tremi (1/10), petimi ali desetimi deleži (obakrat slaba 1/4). Članov z 20, 25 ali 30 deleži je bilo le nekaj (po 3–5), povsem izjemno pa je bilo članstvo s 50 deleži.

Največ članov z vplačanimi 10 deleži je bilo iz Ljubljane (6), le nekaj manj iz Škofje Loke in Notranjske (Rakek, Logatec) ter iz Celja. Premožni člani so bili tudi iz Kamnika (eden z 20, drugi s 30 deleži), Trziča in Bleda, pa tudi člani iz Škofje Loke zopet izstopajo med tistimi z visokim številom vplačanih deležev.

Za slabo četrtino združnikov Ekonomske Orjune nimamo vpisanih podatkov o poklicu (stanu) v imeniku članstva, a iz ostalih vpisov si lahko izoblikujemo sliko poklicne strukture združnikov. Med njimi prednjačijo uradniki (skoraj 1/6 vseh vpisanih članov) in trgovci (skoraj 1/7), močno pa sta zastopani tudi kategoriji obrtnikov in državnih uslužbenecv (prvih nekaj nad 8%, drugih nekaj manj). Število (drugih) intelektualnih poklicev je tudi visoko: nad 5% odvetnikov in notarjev (več prvih), nekaj manj zdravnikov in učiteljev. Manj je posestnikov (3,5%) in za poldrugi procent tovarnarjev, 6% pa je drugih poklicev. Med pravnimi osebami (4,8%) prednjači 13 organizacij Orjune pred dvema kreditnima združenjema.

Slika, ki jo nudi članski imenik o razširjenosti vpliva Orjune, je podobna razprostranjenosti krajevnih organizacij Orjune, kakor jo kažejo poročila v nacionalističnem tedniku »Orjuna«. Struktura članstva politične Orjune pa se od Ekonomske Orjune seveda razlikuje, saj so bila za včlanjenje v zadrugo pač potrebna finančna sredstva. Tako so bili člani zadruge tisti, ki so Orjuno lahko finančno podprli: v članskem seznamu zadruge ni najti mladine, zlasti študentov, malo je tudi posestnikov, pa tudi delavci niso močneje zastopani.

OPOMBE

1. Osnovne podatke o Orjuni nudita dva prispevka B. Gligorijevića: – Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna), v: Istorija XX veka, Zbornik radova V, Beograd 1963 in – Profašistička organizacija »Orjuna« i revolucionarni radnički pokret Jugoslavije, v: Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji v letih 1921–1924, Ljubljana 1975. Prim. še literaturo v članku v op. 4. — 2. Orjuna, tednik organizacije jugoslovenskih nacionalistov (odslej:

Orjuna), 7.1.1923. Statut organizacije, ki ga je konec leta 1922 potrdila centralna vlada, je v 2 predvideval tudi uporabo fizične sile. — 3. Tudi vodstvo slovenske Pokrajinske uprave (Hribar, Lukan) je nasprotovalo takšnemu značaju organizacije. Prim.: Orjuna, 30.11.1923; Ivan Hribar, Moji spomini, II., Ljubljana 1928, str. 510–513. — 4. Tak pregled razširjenosti organizacije nudijo poročila v tedniku Orjuna. — Prim. B. Šuštar, O razširjenosti Organizacije Jugoslovenskih nacionalistov na Slovenskem do sredine leta 1924, v: Kronika 36/1988, št. 3, str. 242–246. — 5. Takšni ljudski shodi so bili v Brežicah, Trbovljah, Škofji Loki, Zagorju in Mirni od marca do maja 1924. — 6. Orjuna, 9.2. 1924. — 7. Orjuna, 16.9.1924. — 8. F. Klopčič, Trboveljska premogokopna družba, v: Zapis Delavsko–kmetске matice, Ljubljana 1925, št. 4. A. Nedog, Tone Tomšič, Ljubljana 1969, str. 26. — 9. Orjuna, 30.10.1923. — 10. Orjuna 30.10. in 4.11.1923. — 11. Zgodovinski arhiv Ljubljana, Okrožno gospodarsko sodišče v Ljubljani, Zdr. VIII/4 st. s spisom. — 12. Zadr. VIII/4 st., Revizijsko poročilo 29.7.1927. — 13. Kot op. 12. — 14. Na ustanovnem občnem zboru zadruge izvoljeno prvo načelstvo so sestavljali: ing. Matej Kosmač, predsednik, dr. Dimitrij Košiša, namestnik, Božo Borštnik, tajnik in Artur Jakše, blagajnik. Ko sta predsednik in blagajnik (ta je postal ravnatelj zadruge) po dveh mesecih odstopila, sta bila 30.5.1924 na skupni seji načelstva in nadzorstva na njuni mesti kooptirana dr. Drago Marušič, odvetnik kot predsednik in Franjo Peric, privatni uradnik kot član načelstva. Na izrednem občnem zboru 23.7.1924 je dotedanje načelstvo odstopilo, na predlog M. Kranjca pa so izvolili novo vodstvo zadruge. Predsednik načelstva je postal prokurist Franjo Zorčič, njegov namestnik trgovec Franc Medica, člani načelstva pa advokat dr. Vladimir Knaflič, kemik – inž. Orjuna – inž. Marko Kranjec in privatni uradnik Franc Kobentar, kasneje tudi likvidator le še formalno obstoječe zadruge. — 15. zadr. VIII/4 st. Izjava članov načelstva na Deželnem sodišču v Ljubljani 29.10.1927. — 16. Kot op. 12. — 17. Kot op. 12. Člani nadzorstva so bili dr. Janko Kersnik, odvetnik iz Ljubljane, Franc Dolenc, veletrgovec z lesom iz Škofje Loke, Matija Hedžet, veletrgovec iz Ljubljane in Peter Kozina, industrialec v Trziču. — 18. Zadr. VIII/4 st. Izjava porokov na Deželnem sodišču v Ljubljani 29.10.1927. — 19. Zadr. VIII/4 st. Zapisnik občnega zbora 30.1.1933. — 20. Zadr. VIII/4 st s spisom. — 21. Zadr. VIII/4 st. Revizijsko poročilo 31.12.1928. — 22. Zdr. VIII/4 st. Zapisnik spis vsebuje tudi imenik članov, ki ga je v zvezi z likvidacijskim postopkom zahtevalo sodišče. Zadr. VIII/4 st. s spisom. — 23. France Kresal, Zahteve za zakon o minimalnih mezdah, Prispevki 1967 1–2, str. 242 (uporablja statistiko Osrednjega urada za zavarovanje delavcev). — 24. F. Kresal, Tekstilna industrija v Sloveniji, Ljubljana 1976. (iz letnih poročil inšpekcije dela v Ljubljani). — 25. Mesečni prejemki magistratnega ravnatelja so bili okoli 4000 din, mag. svetnika ali srednješolskega profesorja okoli 2700 din, koncipista dobrih 2000 din in oficiantinje 1200 din. Zgodovinski arhiv Ljubljana, mesto Ljubljana, rokopisne knjige, Cod. IX/7, 1923/1924: Proračun mestne občine ljubljanske za leto 1924, Ljubljana 1924. — 26. Zadr. VIII/4 st. Revizijsko poročilo 29.7.1927.

FOTOGRAFIJE PREDVOJNIH GRAJSKIH INTERIERJEV, DRAGOCEN VIR ZA PROUČEVANJE NOTRANJE OPREME, ZLASTI POHIŠTVA

MAJA LOZAR ŠTAMCAR

Obžalovanja vredna lastnost, omalovaževanje tradicije in s tem tudi materialne dediščine, ki se je na Slovenskem okrepila v letih med drugo vojno in po njej, je vzrok za skromno ohranjenost »premične dediščine« – tudi notranje opreme nekmečkega prebivalstva v domovih premožnejših slojev po mestih in gradovih, pa tudi v cerkvah. Tako pomanjkanje občutka za vsakdanje predmete, požlahtnjene s starostjo, mnogokrat izvrstne obrtniške izdelke, ki kažejo tudi mojstrovo umetniško stremljenje, kljub razglašeno kulturni hrbtnici našega naroda izdaja našo neverjetno brezbriznost in splošno nevednost.

Le redki posamezniki so se od prejšnjega stoletja sem zavedali pomena ohranjanja starih, izrabljenih in odsluženih kosov pohištva in drobnih predmetov. Preprost človek, pripadajoč kateremukoli klinu družbene lestvice, pa je stvar raje vrgel v peč, da bo red pri hiši, ali pa jo je oddal zvito govorečemu preprodajalcu. In še tiste »umetnostne zbirke«, ki so nastale in se ohranile zlasti na naših gradovih, so postale žrtev obubožanja in so bile razprodane na dražbah, ali pa so podlegle največji katastrofi naše dobe, vojni in povojnim letom, ko so bile stavbe uničene, njihova še ohranjena oprema pa pokradena in raztresena na vse štiri strani neba. Majhen del te naše dediščine se je zbral v Federalnem zbirnem centru, od koder so potem (ne vsi) predmeti prišli v slovenske muzeje, brez znane provenience, prave reliquiae reliquiarum. Na srečo se je iz let med vojnama ohranilo nekaj fotografij notranjščin gradov, ki nam zmorejo pričarati vzdušje s tradicijo prežetih oprem grajskih prostorov.¹ Oprema, ki jo vidimo na teh fotografijah, docela ovrže dolgo časa negovano in ponavljano neresnico, da Slovenci kot reven narod nismo nikoli imeli bogato opremljenih hiš, gradov in cerkva. Ob upoštevanju dejstva, da je bilo precej lastnikov teh stavb res tujcev, je vendarle resnica, da jih nismo znali ali zmogli ohraniti, potem ko so ti odšli.

Fotografije, ki so ohranjene s steklenimi ploščami – negativni vred na Zavodu za varstvo naravne in kulturne dediščine republike Slovenije,² so predvsem delo utemeljitelja umetnostnozgodovinske in konservatorske stroke pri nas, dr. Franceta Steleta. Kot fotografija se omenjata tudi M.Klemenčič³ in Ante Kornič, nekaj pa je preslikav predvojnih razglednic.

Dr. Stele se je v članku Iz konservatorskih

tem dokumentiral stanje prenekaterega predmeta pred prihodom v muzej. Iz te zbirke se je namreč prav tako posrečilo za muzej pridobiti precej kosov opreme, medtem ko je bil velik del likovnih umetnin pridobljen za Narodno galerijo. Dravska banovina je okrog leta 1930 kupila grad Novo Celje. Prejšnji lastnik je opremo delno odnesel v tujino, del pa je spet dobil Narodni muzej, med drugim tudi rokokoske Königerjeve kipe s stopnišča in pozlačeno kovano mrežo iznad vežnih vrat.⁹ Grad Ormož s svojim inventarjem je bil večkrat v nevarnosti, da se vse skupaj razproda in zato je imel dr. Stele kot konservator za potrebno, pomembnejše predmete fotografsko dokumentirati. Kratko poročilo o Ormožu je objavil v ZUZU.¹⁰ Žal pa poročila dr. Steleta še zdaleč ne kažejo celotne slike razbijanja in izpuhtevanja stoletja kopičenih umetnostnih in umetnoobrnih zakladov.

Dr. Ivan Komelj je v svojem obsežnem članku Grad kot spomeniški problem v času med obema vojnama¹¹ omenil okrog štiri-deset v arhivu Zavoda za spomeniško varstvo evidentiranih grajskih razprodaj.¹²

Na podlagi arhivskih dokumentov (dopisov, poročil ipd.) je dokazoval, da je večina slovenskih gradov izgubila svojo vsebino že med obema vojnama¹³ in da so leta med drugo svetovno vojno in po njej prinesla pogubo le še grajskim lupinam. Res je prva jugoslovanspominov v njemu posvečeni številki Varstva spomenikov leta 1965⁴ spominjal tragičnih usod gradov in opreme Pukštajna pri Dravogradu, Murske Sobote, Stare Loke, Turna pri Velenju, Novega Celja in drugih, ki jih je med obema vojnama po svojih močeh skušal reševati. Tako je mogoče v Zborniku za umetnostno zgodovino v poglavju Varstvo spomenikov slediti njegovim poročilom o prizadevanjih, da bi pomembnejši kosi opreme, predvideni za dražbe ali izvoz, ostali v slovenskih javnih zbirkah. Ta prizadevanja so bila zaradi skromnih finančnih zmognosti ustanov žal le delno uspešna. Pregledal in delno dokumentiral je opremo gradu Hrastovec, ki so ga Herbersteini oddali ruskim beguncem in večino predmetov odpeljali v svoj ptujski grad. Prodali pa so med drugim izredno bogato rezljano posteljo z baldahinom, za katero se je dr. Stele trudil, da bi ostala na naših tleh in v javni lasti, a mu ni uspelo.⁵ Zbirka pl. Gutmannsthalala z gradu Dvor pri Radečah je končala na dražbi. Po izjavi dr. Steleta pa je vendarle

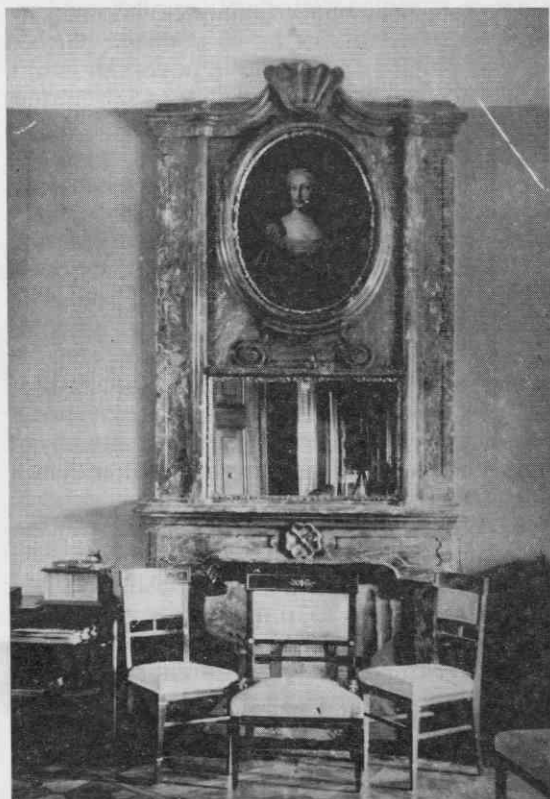
Grad Bizeljsko, bidermajerska soba

»vse boljše staro pohištvo, porcelan in steklo ... ostalo v Sloveniji«. ⁶ Ob veliki dražbi leta 1930 s tiskanim katalogom ⁷ na gradu Murska Sobota je nastala tudi vrsta Steletovih fotografij, na katerih spoznamo zlasti pohištvene kose, kupljene za Narodni muzej v Ljubljani. V istem času je razpadla še ena velika zbirka umetnin in starin, namreč Strahlova zbirka v Stari Loki. ⁸ Tudi to je dr. Stele fotografiral in s skla država z napačno davčno in kmetijsko politiko sama spodbujala opuščanje gradov, na trgu pa se je znašlo toliko grajske opreme, da javne zbirke niso zmogle kupiti večine izbranih kosov. Na prste ene roke lahko preštejemo gradove, katerih (novi) lastniki so imeli posluš za umetnost in starine in tudi sredstva zanje – Strmol je kupil tovarnar Hribar, Brdo pri Kranju knez Pavel Karadžordžević, Hmeljnik pa (že leta 1876) sudetski Nemeč baron Wamboldt, »ki je s seboj pripeljal tudi dragoceno opremo« ¹⁴ in se trudil grad obnoviti po vseh spomeniških in muzejskih principih. ¹⁵ Žal druga vojna hmeljniškemu gradu ni prizanesla. Vojna je svojo razdiralno senco metala še na mnoga leta, ki so ji sledila, ko so se Hmeljniku pridružili v žalostni vrsti »strateško požganih« in kasneje s pečatom »simboli nepravilnega družbenega sistema« zane-marjeni in uničeni gradovi Bogenšperk, Grad na Goričkem, Jablje, Križ, Krumperk, Mokrice, Soteska, Turjak in mnogi drugi. In mnogo teh gradov je leta 1945 gotovo še imelo svojo

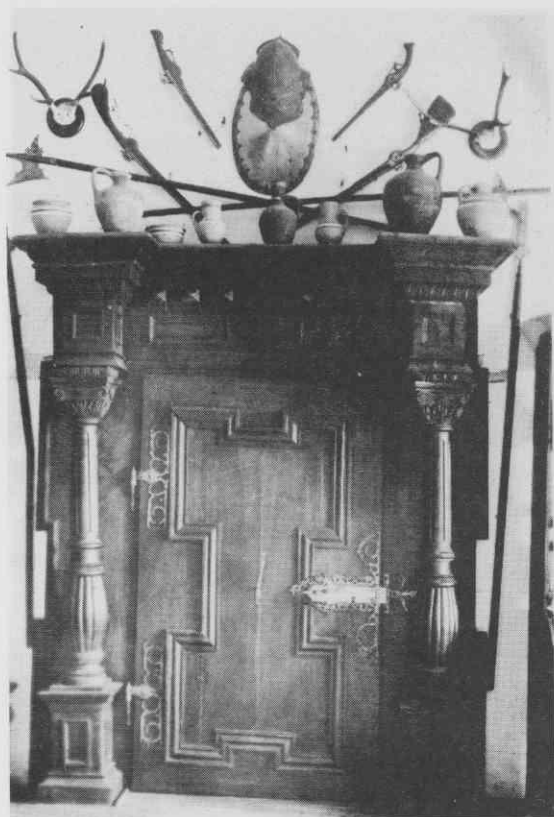
opremo. Dr. Komelj je imel le delno prav.

Na podlagi ohranjenih fotografij notranjščin teh in drugih gradov danes lahko rečemo, da resda niso vsebovali izobilja kosov prvotne opreme, morda renesančne in zgodnje baročne, zato pa lahko občudujemo raznovrstno opremo 19. stoletja z vso paleto slogov od klasicističnega empira in bidermajerja do historizirajočih oblik, med katerimi ni smel manjkati zlasti priljubljeni »altdeutsch«, staronemški slog. Med temi relativno mlajšimi kosi opreme se, izpostavljeni kot prva družinska dragocenost, pojavijo kosi pohištva in druge opreme iz 18. stoletja, redkeje zgodnejši. Zanimivo je, da zaman iščemo sodobno pohištvo secesijskih ali modernističnih oblik. Zelo verjetno je, da ga je vsaj nekaj sodilo v opremo praktično opremljenih nereprezentančnih prostorov (fotografirana ni na primer niti ena kuhinja), a jih je fotografski aparat ob strogi izbiri najzanimivejše opreme namenoma prezrl. Druga domneva je, da graščaki ob obilici starejšega pohištva pač niso imeli ne potrebe ne želje kupovati novega. Tretjič pa moramo razlog za odsotnost modernega pohištva gotovo iskati v padanju finančne moči, ki je mnogokrat pripeljala do skrajnosti – razprodaje premoženja.

Na fotografijah je občutiti udobno domačnost prostorov, v katerih se je živelo in po potrebi dopolnjevalo izrabljene kose z novejšimi. Tako so nastali pisani konglomerati pohi-

Grad Borl, eleganten marmornat kamin in neoempiriska sedežna garnitura, foto dr. Stele okr. 1930

Grad Borl, bogat neobaroččen portal z vrati, nad katerimi so razobešene lovske trofeje in orožje, foto dr. Stele, okr. 1930

štva, ki je bilo raznovrstno tako kot dobe, ki so se dotaknile grajskih zidov. Prostori so poleg premične opreme vsebovali še čudovite lesene kasetirane ali štukirane stropce z lestenci, tapiserije, poslikane stenske opne ali freske, lončene peči, kamine in druge kamnoseške izdelke, rezljana vrata s podboji, pisano sestavljene parkete, dragocene stare preproge in draperije, po stenah pa neštete slikarskih del in ogledal v bogato izrezljanih okvirjih. Vsa ta množica predmetov se je pač glede na okus in finančne možnosti lastnika bolj ali manj harmonično zlila v celoto.

Razbrati se da namenoma urejeno »grajsko vzdušje«, ki ga ustvarjajo zlasti izbira pristnih renesančnih ali novorenesančnih kosov pohištva z velikimi in težkimi mizami, z bogato rezljanimi stoli, s širokimi garderobnimi omarami in težkimi kredencami, vse iz masivnega hrastovega ali orehovega lesa, in podčrtujejo po stenah okrasno razobešeno orožje in lovske trofeje (Borl, Jelše, Ptuj). To vzdušje pomagajo dopolnjevati mnoge slike z značilno grajsko tematiko – galerije prednikov, krajinski motivi s posestmi graščakov, priljubljene lovske in mitološke scene. Nepogrešljiv del grajske opreme so bile na vidnih mestih, navadno v jedilnicah, razstavljene zbirke porcelana, keramike, kositrne, bakrene in srebrne posode (Bizeljsko, Jablje, Murska Sobota,

Novo Celje, Ormož, Ptuj, Rakovnik, Renče, Stara Loka, Turjak).

Podrobnosti so mnogokrat zaradi starosti steklenih fotografskih plošč precej zabrisane ali celo nepoznavne. Včasih pa je kak izjemen kos opreme pritegnil posebno pozornost in se nam ohranil skrbno zabeležen z vsemi detajli – na primer bogato rezljana skrinja z naslonjalom v Bizeljskem, zgodnjebaročna omara s struženimi polstebriči v Borlu, rezljana baročna omara z mestnimi vedutami iz Hmeljnika, bogato rezljana postelja z baldahinom iz Hrastovca, dunajska podna ura iz prve polovice 18. stoletja iz Jabelj, precej predmetov iz Murske Sobotne, ki jih zdaj občudujemo v ljubljanskem Mestnem muzeju, bidermajerski kanape in ura iz Ormoža, baročna tabernakeljska omara iz Pišec, baročni stol s struženimi nogami in prvotnim oblazinjenjem iz Podčetrčka, tabernakeljska omara z bogato markerijo in okovjem iz ptujskega gradu, bogato rezljan renesančni sekretter, viteški oklep in gotska skrinja iz Pukštajna, kabinetna omarica in rezljana vrata iz Rakovnika, intarzirana vrata in umivalnik iz Velenja, marsikje lončene peči, itd. Kako bi bili lahko veseli, če bi se nam ohranile vsaj te notranjščine, ki so že po sedanjih merilih karseda bogate. In arhivi nam sporočajo, da so bile neštete grajske sobane pred prvo svetovno vojno pri nas opravljene še dosti bogateje!

Grad Dornava, rokokojska peč in poslikane stenske opne

Grad Dvor pri Radečah, notranjščina s slikami iz Gutmansthalove zbirke

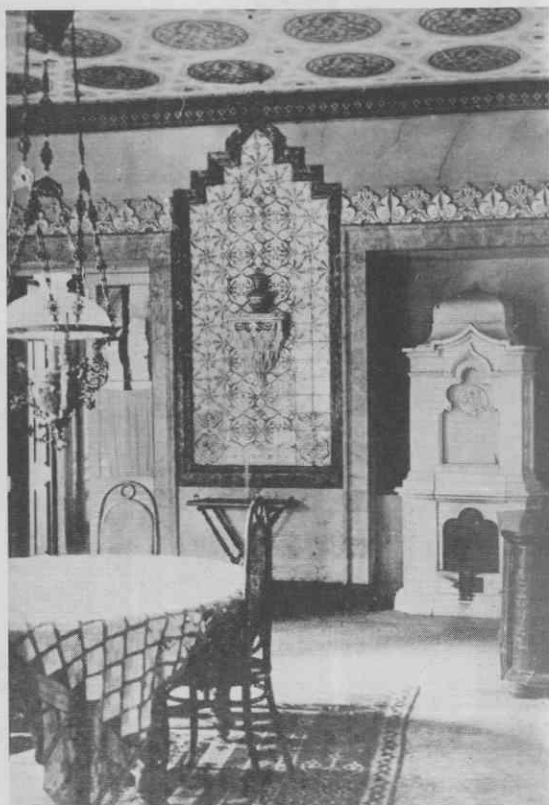
Grad Hmeljnik, ureditev enega izmed dnevnih prostorov lastnika Wamboldta, foto Kornič med 1930 in 1940

Grad Jablje pri Mengšu, poslikane tapete v kitajski sobi in bidermajerska sedežna garnitura

V gradovih kot centrih moči in blagostanja se je stoletja nabiralo premožno premoženje, ki je seveda utrpelo vse mogoče naravne in človeške katastrofe. Večkrat je tudi popolnoma izginilo, a s starodavno zgradbo se je iz generacije v generacijo dedovala tudi zavest o ohranjanju starega inventarja, neločljivo povezanega s koreninami graščakovega rodu in s tem s celotnim krajem, kajti na grad je bila vezana zgodovina vseh okoličanov. Od tod so prihajale nove pobude in po grajski modi se je z gledovala moda preprostejših ljudi – seveda se je takrat svet vrtel dosti počasneje kot danes. Hitreje kot grajskih se je spreminjala usoda hiš v mestih in usoda opreme z njimi. Mesta so bila bolj na prepihu, lastniki hiš so se menjali hitreje in oprema je šla iz rok v roke. Iz številnih ohranjenih zapuščinskih inventarjev 17. in 18. stoletja, pa tudi iz mlajših, vidimo, da se je reprezentančna mestna hiša plemiča ali premožnega meščana v bogati opremi vsekakor mogla meriti z grajsko in jo je v prilagajanju modnim tokovom časa celo prekašala. Žal pa se v naših krajih od teh oprem ni ohranilo dosti, zlasti ne in situ.

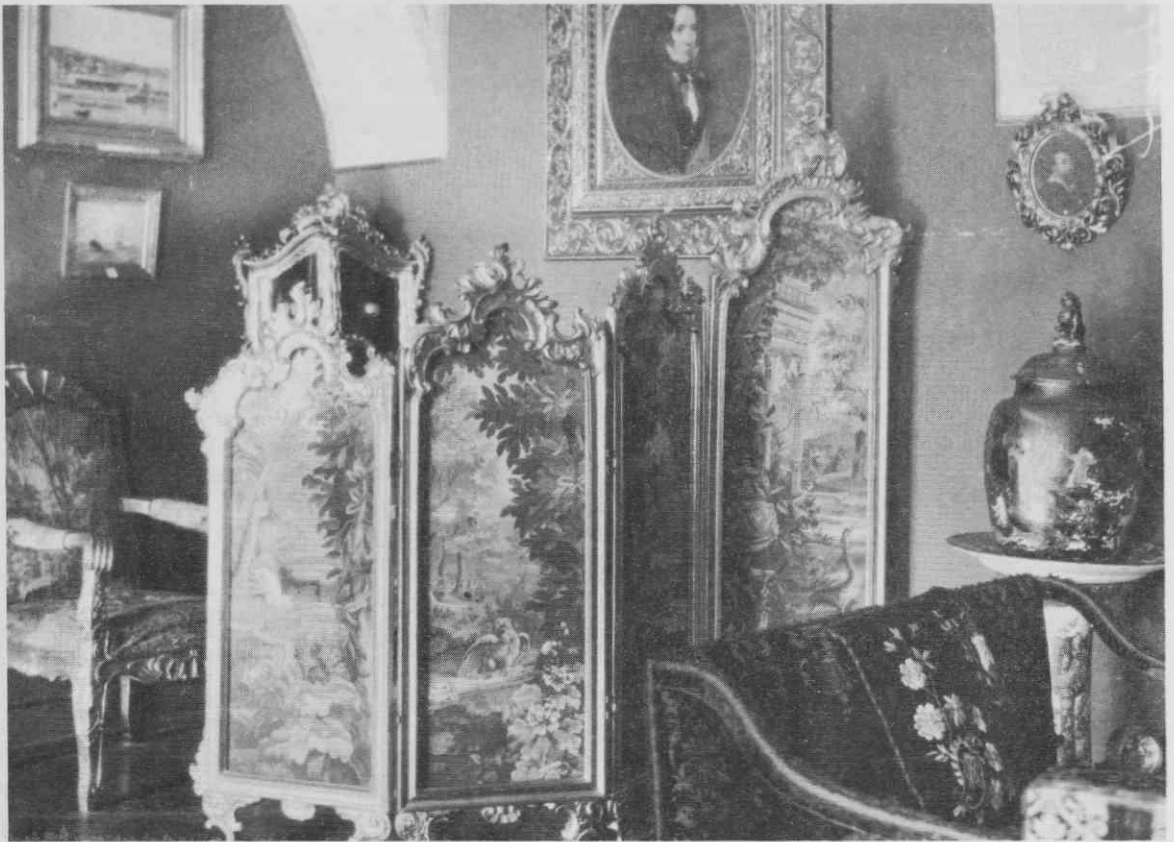
Druga stalnica, ki je poleg gradov najdlje obdržala svojo starejšo opremo – večinoma mislimo s tem baročne ensembles – je cerkev. Po naših cerkvah je še razmeroma dobro ohranjena umetnoobratna oprema, od svetil in cerkvenega posodja do pohištva. Tudi gradovi

Jelšinj grad, vzhodnjaško okrašene stene in strop, stola iz upognjenega lesa, foto dr. Stele

so praviloma imeli lasten bogoslužni prostor, ki je bil največkrat namenjen izključno le najozji družini, opremljen z oltarjem (likovno in z umetnoobratnimi izdelki bogat v grajskih kapelah v Murski Soboti in v Novem Celju), s klopmi, klečalniki in s spovednico (izredno lepo izrezljano v pišeški kapeli).

Dnevni grajski prostori – sprejemnice, jedilnice, viteške dvorane – so razkazovali najimennitnejše kose opreme v stavbi. Sedežne garniture v teh prostorih so na naših medvojnih fotografijah precej enotne – v neorenesančnem slogu z vključenimi pristnimi renesančnimi kosi, v klasicističnem (Ormož), v bidermajerskem (Bizeljsko, Jablje), v neobaročnem ali neorokokojskem (Bogenšperk, Mirna na Dolenjskem, Hrastovec) ali pa gre za pristne sedežne garniture 18. stoletja (Novo Celje, Murska Sobota, Gornja Radgona).¹⁶ V velenjskem gradu so si v enem izmed dnevnih prostorov omislili neogotsko sedežno garnituro z množico zavitih stebričev, ki je le en primer pri nas močno priljubljenega staronemškega sloga. Shrambno pohištvo je mnogokrat še baročno ali klasicistično, saj se v vsakdanji rabi ni moglo tako hitro izrabiti kot sedežno. V reprezentančnih prostorih so stali številni predalniki, kotne omarice, vitrine, skrinje, tabernakeljske omare, manj pogosto kabinetne omarice, vitrine in garderobne omare, priljubljene pa so bile tudi težke, z

Grad Murska Sobota, del opreme v »damski sobi«, zdaj delno na ogled v Mestnem muzeju, foto dr. Stele
okr. 1930

Grad Novo Celje, poslikane stenske opne, rokokoska peč in razstavljeni srebrnina, foto dr. Stele

Grad Ormož, eleganten bidermajerski kanape, foto dr. Stele ok. 1930

rezbarijo obložene etažere in kredence v staronemškem slogu. Opremo gradu Jelše je kot osamljen primer pri nas narekoval orientalski okus. Kakšnih izrazito za ta namen opremljenih knjižnic se iz fotografij ne da razbrati, čeprav jih srečamo v Pišecah, na Turjaku in zlasti na Bogenšperku.

Med fotografiranimi notranjščinami nekatere izstopajo po posebno bogati opremi, ki ni namenjena uporabi, saj je za to dosti preveč. Poleg tega pa ima skupne poteze, ki kažejo na to, da je bil graščak zbiralec in je kopicil na svojem gradu vsebinske sklope predmetov, ki so mu bili posebej pri srečanju, kupljenih tudi daleč prek naših meja. Pri tem imamo v mislih predvsem t.i. Strahlovo zbirko v Stari Loki ali zbirko na gradu Turn pri Velenju.

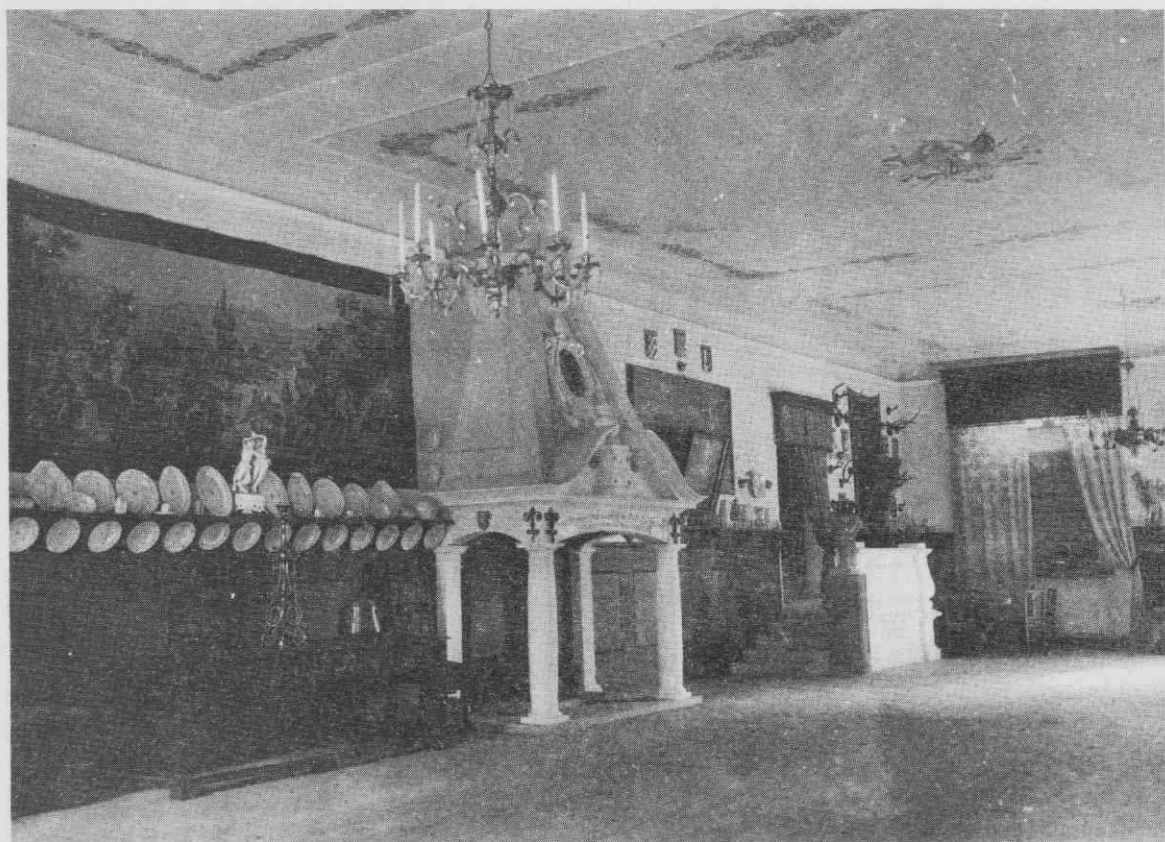
Fotografije okrog petindvajsetih grajskih notranjščin dajejo le slutiti, kaj vse so v obdobju širše do začetka našega stoletja, ožje pa do druge svetovne vojne, hranili debeli zidovi drugih naših gradov, ki niso bili fotografsko dokumentirani. Že na začetku 20. stoletja so lastniki zaradi neugodnih političnih in ekonomskih razmer začeli počasi odnašati ali razprodajati grajsko opremo. Druga svetovna vojna pa je ta nezaželeni proces dokončno sklenila. Pravih razsežnosti te izgube se zavemo šele, ko pogledamo preko meja. Če nam je dovoljeno seči malo dlje – v Anglijo in Francijo, kjer so vojne vihre enako kakor pri

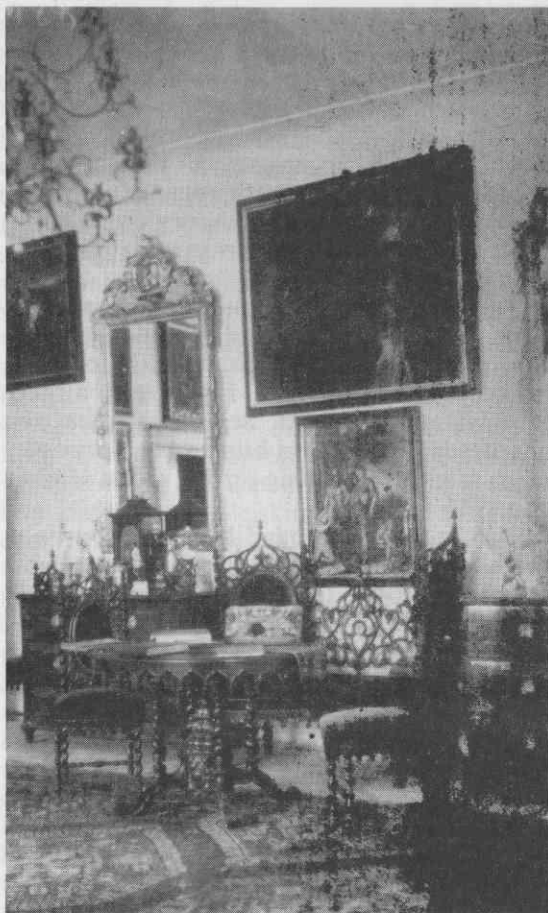
Grad Pišce, baročna tabernakeljska omara, foto dr. Stele, ok. 1930

Grad Rakovnik na Dolenjskem. klasiistično pohištvo

Grad Renče, dvorana z velikim kaminom, foto Gorjup 1980 po razglednici

Grad Velenje, altdeutsch sedežna garnitura in klasiistična predalnika

nas prizadele narodovo dediščino, so tam vendarle uspeli obdržati neprecenljive zaklade svojih podeželskih dvorcev in gradov, ker se večina zaveda pomembnosti kulturne dediščine tako v smislu zgodovinske pričevalnosti kakor v čisto komercialnem turističnem smislu. Lastnikom ni pod častjo ob določenem času popeljati obiskovalca skozi prostore s staro opremo, v katerih sicer sami stanujejo. Ob starodavnih stavbah so urejeni parki in vrtovi, praviloma se nekje na nevpadljivem mestu najde tudi trgovina z ličnimi doma narejenimi spominki in okrepčevalnica z domačim pecivom.

A vrnimo se k fotografijam naše nekdanje grajske opreme. V Zavodu za varstvo naravne in kulturne dediščine Republike Slovenije shranjene plošče in fotografije grajskih notranjščin so izredno dragocene že s prektičnega stališča, ker naši muzeji hranijo vrsto predmetov brez znane provenience, in – z obilo sreče seveda – kak tak premet spoznamo na eni izmed fotografij. Tako izvemo za njegovo zadnje nahajališče in takratno stanje ohranjenosti. Predvsem pa ti slikovni dokumenti služijo za formalno primerjavo z ohranjenim gradivom. Kljub mnogokrat tehnično slabim po-

snetkom se da izluščiti značilne ali pa za naš prostor izjemne forme posameznih pohištvenih kosov, vrste ornamentov, itd. Pri tem žal pogrešamo barvo, ki je pomemben element, prav tako je nemogoča natančna opredelitev vrste materiala in konstrukcije. Nasprotno pa sta na posnetkih lepo vidni prostorska razporeditev stanovanjske opreme in medsebojna funkcionalna in dekorativna povezanost posameznih kosov.

Gre seveda za interierje z osebnim pečatom, sestavljene iz večinoma podedovanih kosov opreme, pod močnim vplivom osebnega okusa in finančnih možnosti lastnika. Zato so ohranjene fotografije nedvomno zanimive tudi za družbenega zgodovinarja, predvsem za preučevalca vsakdanjega življenja.

V pričujočem sestavku smo na eni strani hoteli opozoriti na uporabnost ohranjenih fotografij in na drugi skušali strniti najosnovnejše skupne značilnosti opreme grajskih notranjščin med obema vojnama. V nadaljevanju bo treba izpeljati seveda poglobljeno analizo, ki bo še en dobrodošel kamenček pri sestavljanju mozaika zgodovine umetne obrti na Slovenskem.

OPOMBE

1. Nekaj teh fotografij je bilo objavljenih v okviru zgodovinskih predstavitev posameznih slovenskih gradov, na primer v Zbirki vodnikov po kulturnih in naravnih spomenikih Slovenije, v knjigi Ivana Stoparja *Gradovi na Slovenskem*, Ljubljana 1986, v posameznih člankih, ki jih omenjamo v opombah, itd. — 2. Na tem mestu se toplo zahvaljujem delavcem Zavoda, da so mi omogočili pregledati svojo fototeko. — 3. Ivan Komelj, *Grad kot spomeniškovarstveni problem v času med obema vojnama*, v: *Varstvo spomenikov* 25, Ljubljana 1983, str. 24. — 4. France Stele, *Iz konservatorskih spominov*, v: *Varstvo spomenikov* 10, Ljubljana 1965, str. 13–38, zlasti pa str. 25–26. — 5. Zbornik za umetnostno zgodovino (ZUZ)2, Ljubljana 1922, str. 151; ZUZ 3, 1923, str. 67–68 in str. 144; ZUZ 5, 1925, str. 109–110. — 6. ZUZ 6, 1926, str. 111–112. — 7. ZUZ 11, 1931, str. 87–88. — 8. ZUZ 11, 1931, str. 90–91. — 9. ZUZ 12, 1933, str. 93–94. — 10. ZUZ 14, 1936/37, str. 64. — 11. Ivan Komelj, *Grad kot spomeniškovarstveni problem v času med obema vojnama*, v: *Varstvo spomenikov* 25, Ljubljana 1983, str. 13–32. — 12. I. Komelj, n.d., str. 22. — 13. Ta proces se je moral začeti še pred prvo vojno. Tako na primer dr. Stopar v svoji knjigi *Gradovi na Slovenskem* na strani 46 pravi, da so Trautmansdorffji že pred prvo svetovno vojno opremo gradu Negova spravili na svoja druga posestva. — 14. I. Stopar, n.d., str. 265. — 15. I. Komelj, n.d., str. 24. — 16. Seveda je tvegano soditi o pristnosti pohištva s fotografij, a ker imamo v javnih zbirkah nekatere izmed fotografiranih predmetov, datiramo z večjo gotovostjo.

TURIZEM IN KULTURA NA BLEDU

BOŽO BENEDIK

Vsak turistični kraj je skušal že zgodaj s kulturnimi prireditvami, prikazom krajevnih znamenitosti, umetnostnih spomenikov in tradicionalnih oblik življenja poživiti turistično ponudbo in privabiti čimveč gostov. Tako je bilo – in je še vedno – tudi na Bledu, kjer poleg naravnih lepot in slikovitosti kraja posebno pozornost zbujeata blejski grad in otok, ki sodita danes med najboljše urejene kulturne objekte pri nas. Letno privlačita na deset tisoče obiskovalcev in le redko kateri tuji gost si ne ogleda teh dveh kulturno-zgodovinskih spomenikov. Vendar so gostje vedno želeli čim več kulturnih prireditev, umetniških razstav, koncertov in folklornih nastopov. Posledica tega je, da sta turistična dejavnost in kultura danes močno povezani.

Poglejmo, kako je bilo s tem na Bledu. Že v prvih začetkih turizma so si na Bledu prizadevali privabiti goste tudi s kulturnimi prireditvami. V starih zapiskih čitamo, da so na Bledu prirejali koncerte od prvih dni julija do srede septembra že od ustanovitve Zdraviliške komisije leta 1886. Koncerte so prirejali ob določenih dnevih v Zdraviliškem parku v glasbenem paviljonu – podobnega vidimo v tem parku še danes – dalje dopoldne na kopaljšču ali popoldne na obali jezera pred današnjim Park hotelom in pri nekdanjem hotelu Petran na Mlinem. Izvajalci so bili simfonični orkestri z Dunaja ali iz Ljubljane. Koncerte so izvajali tam, kjer so bili gostje, ki so poleg turistične plačevali tudi glasbeno takso. V večernih urah so občasno prirejali koncerte tudi v Zdraviliškem domu.

S takšnimi koncerti so nadaljevali v turističnih sezonah tudi v času med obema vojnama v istem paviljonu v Zdraviliškem parku; sodelovali so glasbeniki opernega ali vojaškega orkestra. Koncerte so prirejali v popoldanskih in obvezno tudi v večernih urah. Imeli so mnogo poslušalcev, ki so radi posedeli na klopeh ob poslušanju predvsem domače glasbe. Več iz kulturnega življenja blejski turistični delavci takrat svojim gostom niso pripravljali. Prirejanje teh koncertov je bil poglobitveni izdelek za kulturno zabavne prireditve in glavno breme takratnega proračuna Zdraviliške komisije, kamor so se stekali dinarji iz turistične takse.

Med obema vojnama moremo med turistično zabavne prireditve šteti poskus hotela Toplice. Takratna podjetna lastnica Jula Malnar se je domislila, da bi dala na lastne stroške izdelati deset parov narodnih noš za dekleta in fante. Ob raznih prilikah so nato domačini v njih nastopali na hotelskih prireditvah ter ob polkah in valčkih zabavali tuje goste. Poskus so takratni gostje z zadovoljstvom sprejeli. Iz

teh nastopov, ki so prikazovali del gorenjske folklorne tradicije, so zrasle organizirane skupine, ki so v povojnem času dosegle zadovoljivo raven in se vključevale v organizirane folklorne prireditve.

V prvih povojnih letih ni bilo pravega turističnega življenja, zato tudi ni bilo prizadevanj za razne kulturne prireditve. Ni bilo organizatorjev, niti tistih, ki bi nastopali ali bili pripravljeni sodelovati. Seveda je treba poudariti, da jih skoraj ni bilo za koga prirejati, saj so se prave turistične sezone začele šele po letu 1955.

Bled je verjetno pogrešil, ker je v mrtvilu prvih povojnih let zamudil priložnost, da bi, čeprav z lastnimi sredstvi, s kvalitetnimi kulturnimi in drugimi prireditvami zadržal značaj mondenega letovišča. To je znal npr. Dubrovnik. Bled sam verjetno kaj takega res ne bi zmožel, toda ni bilo niti prave širine niti spodbude pri turističnih delavcih. Povsem ob strani je tedaj stala tudi Ljubljana, naše glavno mesto in kulturno središče. Na Bledu tedaj tudi še ni bilo pravih prostorskih možnosti, ni bilo primerne dvorane (v Kazini so bili prostori premajhni) in tudi takšnih ambientov, kakor jih ima npr. Dubrovnik, Bled nima. Le na gradu in otoku je bilo nekaj poskusov v še ne obnovljenih prostorih, a tu je bila velika ovira nestalno vreme, s katerim je računati v alpskem svetu.

Prvi poskusi za oživitve kulturnih prireditev padejo v čas po letu 1955, ko se je turizem obnavljal in je začelo z delom novo ustanovljeno Turistično društvo Bled. Bili so to skromni začetki ob nezahtevnih gostih. Omejili so se predvsem na folklorne nastope, ki so jih izvajale ljubiteljske skupine z Bleda, Bohinja in Jesenic. Od njih tedaj seveda ni bilo pričakovati popolnosti, saj niso imele strokovnih vodij. Vendar so prikazale prvim tujim gostom – predvsem Holandcem in deloma Nemcem – naše plese, nošnje in pesmi, kakor so pač znale in zmogle. Pohvaliti moramo njihovo prizadevnost in vnemo. Nastopi so bili skoraj izključno v Kazini kot edinem še primernem prostoru, le izjemoma tudi v hali hotela Toplice. Tako je bilo vse do leta 1957.

Takrat so se začeli kazati sadovi prizadevanja zelo delovnega Turističnega društva Bled. Poleg rednega programa folklornih prireditev, ki so bile enkrat tedensko – ta navada se je ohranila vse do danes – so sledili tja do leta 1961 poskusi, da bi popestrili in zboljšali kvaliteto kulturnega programa: v turistični sezoni so nastopali mojster violinist Igor Ozim, že tedaj po svetu znani Slovenski oktet in domači operni pevci in pevke iz Ljubljane. Toda

pokazalo se je, da kazinska dvorana ni primerna za take nastope. Pohiteli so z obnovitvenimi deli na blejskem gradu. Po obnovi leta 1961 so prvič poskusili uporabiti zelo prijetna in vabljiva ambienta zgornjega in spodnjega grajskega dvorišča za kulturno prireditve. Tam so uprizorili Donizettijevo opero Don Pasquale v izvedbi ljubljanske opere, jeniško gledališče Tone Čufar pa je odigralo več komedij. Po vzoru drugih uglednih turističnih krajev so v tem času na Bledu poskušali organizirati stalno glasbeno prireditve. Leta 1960 je do tega res prišlo. I. jugoslovanski jazz festival, na katerem so sodelovali tudi zagrebški in beograjski jazz orkestri, je ob pomoči Ljubljane in neumornega Aleksandra Skaleta v vsakem pogledu uspel. Pri tem ne gre majhna zasluga tudi blejskim turističnim delavcem. Festivali, ki so sledili, so privabili vedno nove domače in tuje glasbenike, a tudi publika je bila zadovoljna. A ko se je že zdelo, da bo ta prireditev postala stalna, so jo leta 1967 prenesli v Ljubljano, ker so stroški prerasli blejske možnosti. Leta 1985 so sicer festival zopet prenesli na Bled, vendar ni imel več toliko odmeva kakor prej. Festival je nekako zamenjal koncerte v Zdraviliškem parku, ki so jih leta 1959 začasno, zopet zavoljo pomanjkanja sredstev, opustili. Pozneje so zopet dobili svoje mesto v kulturnem življenju turističnega Bleda in v zadnjih letih je na turističnem programu 18 – 20 koncertov domačih pihalnih orkestrrov iz Gorij, Lesc in Jesenic, včasih pa tudi vojaške godbe iz Ljubljane.

Važen mejnik za vse vrste prireditev na Bledu je bila postavitev Festivalne dvorane, ki so jo svečano odprli leta 1961 za veliki mednarodni šahovski turnir. V njej so nato pripravili prvi festival slovenske popevke, ki je potem gostoval na Bledu nekaj let. Od 1963. dalje pa so v njej začeli gostovati domači vrhunski folklorni ansambli, Lado, Kolo, Tanec in v naslednjih letih tudi že skupine iz Madžarske, Češkoslovaške, Lužic, Ceylona, dalje iz Sovjetske zveze, Brazilije in Cipra.

V času od 1961. leta naj omenim še dve pomembni novosti. Prizadevni turistični delavci so prešli tudi na organizacijo likovnih razstav, ki naj bi poživile kulturno dogajanje v času sezone. Prirejali so jih v okviru likovne komisije pri svetu Svobod in prosvetnih društev občine Radovljica. Primerne prostore so našli v avli Festivalne dvorane. Z razstavami so pričeli takoj po zgraditvi dvorane leta 1961 in jih redno prirejali vse do leta 1966, ko je prišlo do spora med organizatorji in upravljalcem dvorane. Vendar so se vrata dvorane za umetniške razstave začasno zaprla šele leta 1971. Temu je sledilo obdobje petih let, ko likovni umetniki niso dobili možnosti razstavljati na Bledu. V omenjenem času je bilo skupno 48 razstav; na njih so predstavili svoja umetniška dela vsi naši pomembni slikarji in grafiki ter

tudi posamezni kiparji. Naj jih nekaj naštejemo. V prvem letu so razstavljali France Goddec s kiparko Hafnarjevo, dalje Rudi Simčič, Olaf Globočnik in Lojze Spacal. V naslednjih letih so jim sledili Lojze Perko, Maksim Sedej, Stane Keršič, Ive Šubic, Vladimir Makuc, Stojan Batič, Janez Bernik, Rudi Kotnik, Ferdo Mayer, France Slana, Marij Pregelj, Drago Tršar, Gojmir Kos, Boris Kalin in kot gost Karlo Hegedušič. O kulturnem dogajanju v turistični sezoni v Festivalni dvorani govori še cela vrsta drugih prireditev, na primer številne razstave z zelo raznovrstno vsebino. Leta 1965 so bile razstave o gorenjskih kmečkih skrinjah, o domači slovenski obrti, spominska razstava o letu osvoboditve 1945, o spomenikih NOB ter otroška likovna razstava na to temo. Naslednje leto so bile na programu etnografska razstava o razvoju »loškega kruhaka«, dalje o slamninarstvu na domžalsko – kamniškem območju, iz tematike NOB pa so prikazali trpljenje naših ljudi v koncentracijskih taboriščih. Leta 1973 je bila še zanimiva razstava o razvoju blejskega turizma, naslednje leto pa razstava in kongres EX LIBRIS.

Te razstave so spremljale še nekatere pomembne prireditve in novosti, tako tudi kongres Pen klubov v prvih dneh julija 1965. Z njim se je začela dejavnost, ki ji sledimo do današnjih dni. Takrat se je na Bledu prvič zbral svetovni vrh pisateljev in pesnikov; predsedoval jim je Athur Miller, med našimi udeleženci pa je omeniti Iva Andriča, edinega našega Nobelovca in velikega občudovalca in prijatelja Bleda. Žal na Bledu nihče ni zbral tega, kar so udeleženci govorili, pa tudi ne tega, kar se je v zvezi s tem kongresom o Bledu po svetu pisalo. Vsega tega na Bledu in na Slovenskem nismo znali izkoristiti. V letih 1967/72 so se na Bledu zvrstili TV festivali, ki so jih nato prenesli v Portorož. Leta 1968 so poskusili tudi z organizacijo lutarskega festivala, na katerem so poleg domačinov sodelovale izbrane lutarske gledališke skupine iz Bolgarije, Češkoslovaške in Romunije. Festival razen pri ljubiteljih tovrstne umetnosti ni zbudil pozornosti in večjega zanimanja pri gostih ter so ga zavoljo tega opustili. Pač pa so v tem času izredno odmevale uspešne glasbene prireditve: nastop slovenske vrhunske pianistke Dubravke Tomšič, dalje Lisztov in Chopinov večer ter nastopa Slovenskega oktetta in okteta Gallus.

Po zaključku del na otoku je v letu 1971 prišlo do še ene novosti v kulturnem programu blejskega turizma. Tedaj so priredili v otoški cerkvi prvi koncert: koncerti so še danes vsak teden skozi vso turistično sezono. V prvih letih jih je bilo 13 do 15, pozneje so jih skrčili na 8 do 9. Vzrok je bil zopet v denarju. Kakovost ni poceni, okolje na otoku pa samo zase zahteva dovršenost in virtuoznost. Tu je leta 1975 prvič nastopila domačinka Olga

Gracelj, solistka ljubljanske opere. V zadnjih letih so nastopali tudi pevski zbori A.T. Linhart, »LIP« iz Zasipa in zbor iz Kroke. V zelo akustični cerkvi je bilo tudi nekaj orgelskih koncertov mojstra Huberta Berganta. Otok je privabil tudi izvajalce stare glasbe Festivala Radovljica in poslušalcev tudi na njih ni nikdar manjkalo. Izkušnje v zvezi s prireditvami na otoku pa vendar kažejo, da je treba program stilno in tudi kakovostno uskladiti.

V šestdesetih letih se je na Bledu porodil še en zelo ambiciozen načrt. Zamislil si ga je tedanji direktor Moderne galerije Zoran Kržišnik. Ko so odprli za javnost Vilo Bled in v njej uredili hotel izven kategorije, so v tamkajšnjih prostorih namreč začeli prirejati reprezentativne grafične razstave z izbranimi vrhunskimi dosežki grafičnega bienala v Ljubljani. Poleg tega so program dopolnjevali še z drugimi prireditvami. Leta 1968 so pripravili razstavo »Sodobna umetnost Slovenije«, nekaj let pozneje so prikazali sodobno umetnost Kenije, vmes pa še vrsto drugega. Prireditelji so namravali v garažnih prostorih vile urediti več ateljejev, kamor naj bi privabili tuje in domače umetnike, slikarje in kiparje k ustvarjanju umetniških del in k izdelovanju tapiserij. Bled naj bi po takratnem načrtu postal središče likovnih umetnikov vedno širšega okolja. Vendar je zamisel že leta 1973 usahnila, saj je tudi Vila Bled dobila nazaj nekdanji status.

Festivalna dvorana je leta 1978 zopet postala razstavni prostor. Kulturna skupnost Radovljica je vključila v svoj program stalne poletne likovne razstave: svoj umetniški opus so predstavili Peter Adamič, Dušan Premrl, Jaka Torkar, Albin Polajnar, Melita Vovk, Ive Šubic, Boris Čeh, Herman Gvardjančič, Jože Ciuha, Kamilo Legat, Franc Novinc, Bogdan Borčič, Črtomir Frelih, Stane Kolman, Zmagor Pahor, Vinko Tušek, Pavel Florjančič, Anton Plemelj, Polde Oblak, Dora Plestenjak, slikarji »Dolika«, »Alpika«. Leta 1975 so tod razstavljali Janez Hafner, Polde Mihelič, Franc Bergant, slikar domačin, ki je mojster gorskih vedut in »portretist« Triglava, ter prof. Janez Ravnik, po svojih novejših delih modernist – futurist.

Poleg razstav v Festivalni dvorani je Mladinska knjiga v hotelu Park odprla posebno galerijo, Galerijo Bled. Razstavam so odprli tudi beli salon v hotelu Toplice, kjer so nastopali Bard Lucundus, Peter Adamič, Janez Bernik, Jože Ciuha, Andrej Jemec, Riko Debenjak, Zoran Mušič, Venceslav Richter, Vladimir Veliković, a sredi poletne sezone 1978 je tu razstavljal v New Yorku živeči črnogorski slikar Sava Radulović, avtor portreta Luisa Adamiča, ki ga hranijo v Ljubljani. Velik del teh razstav je ugodno ocenila tudi strokovna kritika. Tudi hotel Golf je dal na razpolago svojo veliko avlo, kjer so razstavljali Goran Horvat, Marjan Pančur, Karel Zelenko, Kos-

tja Gatnik in drugi.

Na pobudo pisatelja in kiparja domačina Toneta Svetine so leta 1982 prvič razstavljali tudi na otoku; svoja dela sta predstavila Anamarija Kovač in Svetina sam. Pozneje smo tod videli še Matevža Brojana, Janeza Kovačiča, Roberta in Davida Faganela, Sando Leskovic in še drugih. Nov razstavni prostor in hkrati atraktivne poslovne prostore je turistični Bled dobil, ko je »Almira« leta 1982 obnovila grad Grimšče. V lepo urejenem okolju dajejo poleg ročno izdelanim pleteninam prostor tudi drugim ustvarjalcem. Domačinka Ana Sfiligoj je prikazala svoje izdelke usnjene tapiserije, a od leta 1988 prireja tu likovne razstave »Galerija Mozaik«, ki je pripravila izbor del Božidarja Jakca, Milana Batiste, Staneta Žerka ter drugih. Pritegnile so tudi izvensezonske razstave v osnovni šoli Josipa Plemelja na Bledu, ki jih je prirejal slikarski krožek pod vodstvom prof. Janeza Ravnika.

Gostje so likovne razstave radi obiskovali in pokupili nemalo umetniških del. Leta 1958 so našteali na njih 17.555 gledalcev. Toda v zadnjih nekaj letih so likovne razstave v teh prostorih nekoliko zastale, vrata Festivalne dvorane so se zanj leta 1988 zopet zaprla in tudi Mladinska knjiga, v sodelovanju s hoteli, jih ne prireja več.

Prebudila pa se je privatna inciativa. Tako je kipar domačin Slavko Oblak, ki ustvarja in živi v Landshutu v ZRN in si je tam pridobil velik ugled kot umetnik, na prostem razstavil pet zelo zanimivih plastik, ki so bile lep okras osrednjemu blejskemu parku. Ponudil jih je v odkup, vendar so romale drugam. Tudi Tone Svetina že dolgo časa pred rojstno hišo na Mlinem razstavlja svoje kipe, ki jih oblikuje iz starega orožja in delov železa. Mnogi gostje si njegova dela z zanimanjem ogledujejo in jih tudi odkupujejo. Pred dobrim letom si je v vasi na ugodnejšem kraju postavil lastno galerijo. V hotelu Park pa je v najetem prostoru odprla manjši razstavni lokal tudi slikarka Marija Svetličeva in tudi ta je v turistični sezoni zelo obiskan. Prof. Ravnik pa je dal izvirno pobudo za ureditev parka miru na zelenici ob šoli. Urejajo ga učenci sami pod njegovim vodstvom. Izdelali in postavili so v njem razne skulpture v lesu: Josip Plemelj in učenci, Šport – znanje – kultura, Mir med narodi, Matična učiteljica otrok. Pri njihovi izdelavi je sodelovalo nad 70 učencev. Park bodo seveda še razširjali. Njihova tiha želja je, da bi opis Parka Turistično društvo vneslo v brošuro blejskih turističnih informacij.

V letih 1984/87 se je Bledu predstavil tudi Miha Pogačnik, doma iz Kranja. Mlad se je odločil za glasbo, postal mojstrski violinist, se izpopolnjeval najprej pri Igorju Ozimu v Kölnu in nato še v ZDA. Tam se je ob glasbi posvetil kulturnemu gibanju »Idriart«.

Vrsto let nazaj prirejajo orgelske in pevske

koncerte tudi v blejski župni cerkvi. Izvajalci kvalitetnih prireditev so znani mojstri orgel in izbrani pevci. Tudi obiskovalcev je zelo veliko, med njimi mnogo tujih turistov. Ko je leta 1988 »Almira« preuredila nekdanje garaže Vile Bled v trgovsko središče »Pristava«, so turistični delavci takoj izrabili lepo urejeni dvoriščni prostor za koncerte moderne glasbe.

Mimo Bleda niso mogli tudi »fantje« našega slavnega alpskega ansambla »Bratje Avsenik«. Leta 1983 so ob svoji 30-letnici pripravili v Športni dvorani pravo slavlje. Velike dvorane ni bilo težko napolniti z mnogimi, tudi odličnimi gosti. Na koncertu se je zbralo prek sto domačih in tujih zastopnikov sedme sile. Domneva se, da so bili »Bratje Avsenik« prvič predstavljeni publikii prav na kmečki ohceti na Bledu leta 1953. Za svoj jubilej je ansambel dobil visoko državno odlikovanje (red zaslug za narod s srebrno zvezdo), občinsko priznanje, priznanje Turistične zveze Slovenije in tudi krajanov Begunj ter ključ mesta Cleveland.

Ko že opisujem vse vrste kulturnih prireditev na Bledu, ne morem mimo blejske kmečke ohceti. Verjetno bo masikdo dvomil, ali lahko tudi to folklorno prireditev uvrstimo med kulturne. Glede na sedanjo stopnjo izvedbe sodim, da je to upravičeno. Blejska kmečka ohcet sloni na izvirnih zapiskih etnografinke Tončke Maroltove, ki je ob sodelovanju starih domačinov zbirala in zapisovala o tem »obred« vse podrobnosti. Prireditelji žele na osnovi teh zapisov prikazati izvornost narodnih noš, glasbe, vseh predmetov, ki so bili pri tem delu v uporabi, celo jedi in pijače, ter besedil in govornega jezika domačinov. Blejska kmečka ohcet se v svoji izvornosti in ambientu razlikuje od vseh drugih, ki jih prikazujejo pri nas.

Zamisel o kmečki ohceti se je rodila leta 1953 na takratni občini in v Turističnem društvu Bled. Naloge so se resno lotili in jo do leta 1955 izpeljali trikrat. Organizirali in pri-

pravili so jo Zdravko Rus, Zvonko Janežič, Nande Mohar in drugi. Takrat so blejskim turističnim delavcem svetovali, naj prenehajo s prireditvijo, češ da ni primerna za Bled kot mondeno letovišče. Res so jo za daljši čas opustili. Ponovno so jo pripravili leta 1977, predvsem za snemanje japonske televizije. Zanimanje zunanjega sveta je zopet spodbudilo organizatorje in že naslednjega leta je bila ponovno na sporedu kot osrednja blejska turistična prireditev. Od tedaj dalje jo vsako leto doživimo prav ob vrhuncu turistične sezone. Traja tri dni, ob njej pa je tudi obrtni sejem. Zanimanje zanjo je vedno večje, kar bi bilo možno izkoristiti v propagandne namene blejskega turizma.

Iz vsega povedanega moremo ugotoviti, da so na Bledu že davno spoznali pomen vseh vrst kulturnih prireditev za razvoj turizma. Kultura je podala roko turizmu, čeprav je bila mogoče kdaj kaka prilika zamujena. Največkrat je manjkalo velikopoteznosti, kar je pač značilno za blejski turizem in življenje na Bledu sploh. Zato ni bilo širših in dolgoročnejših programov, pa tudi ne pravega sodelovanja vsaj z republiškimi kulturnimi dejavniki, kar bo treba v bodoče popraviti v prid turizmu pa tudi Bledu in njegovim ljudem.

VIRI IN LITERATURA

Vire za to razpravo hrani arhiv Turističnega društva Bled; posebej opozarjam na poročila o turističnih sezonah v letih 1958, 1962 in nato od 1964 do 1987. Za pomoč pri izrabi tega gradiva se zahvaljujem Jožici Poljanec na Turističnem društvu Bled. Del virov za to problematiko hrani avtor sam. Zbral jih je ob sodelovanju pri turistično kulturnih prireditvah na Bledu in zajemajo čas 1938–1940 ter 1952–1988.

O. Janša – Zorn, Zgodovina blejskega turizma od začetka do leta 1941, Kronika 32, 1984.

B. Benedik, Zdraviliška komisija na Bledu, Kronika 35, 1987.

POLOŽAJ SLOVENSKE LJUDSKE ŠOLE V ISTRI OD ITALIJANSKE OKUPACIJE DO OSVOBODITVE (1918–1945)

AVGUST LEŠNIK

Po končani prvi svetovni vojni so v jeseni 1918 vse šole v Slovenski Istri nadaljevale z rednim šolskim delom v statusu, ki so si ga pridobile v Avstro-ogrski monarhiji.¹ Šolski viri za obdobje avstrijske oblasti v Istri nam dajejo naslednjo sliko:

– slovenske ljudske šole v Istri so nastajale v obdobju od 1819 do 1917; delovale so na ce-

lotnem ozemlju Slovenske Istre, razen v mestu Piranu;

– v predmetnikih ljudskih šol se italijanščina, slovenščina in nemščina pojavljajo tudi kot drugi jezik; drugi jezik se v predmetnikih šole pojavlja kot obvezen, neobvezen, fakultativen in pogojno obvezen;

– drugi jezik se pojavlja le na podeželskih šo-

lah, medtem ko so mestne šole bodisi čisto italijanske ali čisto slovenske;

– skoraj polovica slovenskih šol ima v predmetniku italijanščino kot drugi jezik; slovenščina kot drugi jezik je zastopana le v italijanskih šolah v Koštaboni in Božičih; slovenščina in italijanščina se enakopravno pojavljata na šolah v Bertokih in Pomjanu; nemščino kot drugi jezik imata šoli v Hrastovljah in na Tinjanu; učenci v Movražu imajo na voljo poleg italijanščine še nemščino;

– v Slovenski Istri je ob koncu avstrijske oblasti delovalo 29 slovenskih šol z 2 podružnicama ter 17 italijanskih šol.²

Položaj slovenskih šol po italijanski okupaciji leta 1918

Italijanska vojaška uprava je v jeseni 1918 prevzela tudi šolske zadeve, za katere je postavil vojaški guverner v Trstu svoj urad. Ta je imenoval tudi višje šolske nadzornike za dežele Pulj, Trst, Gorica in pozneje tudi za Reko. 17. junija 1919 je splošni civilni komisariat v Trstu sklical komisijo višjih šolskih nadzornikov. Na posvetu so zavrnilo možnost, da bi šolsko zakonodajo, ki je veljala za stare italijanske province, razširili na območje Julijske krajine, zato so sklenili postopoma uvesti italijanski jezik v slovenske šole in uvrstiti Slovane med »manjšino v državi«.³

Za italijanski okupacijski sistem sta bila organizacija šolstva in vzgoja mladine zelo pomembna elementa asimilacije drugorodnega prebivalstva. V nove province je bil tako že v začetku leta 1919 uveden italijanski šolski sistem. Vse pristojnosti ukinjenih pokrajinskih, okrožnih in občinskih šolskih svetov je prevzel generalni sekretar za civilne zadeve.⁴

Po uradnih statističnih podatkih je delovalo ob koncu šolskega leta 1918/19 v takratnem koprskem okraju (obsegal je občine: Koper, Izola, Marezige, Pomjan, Buzet, Piran, Dolina, Klanec in Dekani)⁵ 28 slovenskih šol s 53 razredi in učitelji ter 4855 učenci.⁶ Učitelji so po uredbi iz aprila 1919 lahko postali le diplomanti učiteljskega študija; letom; njihovo namestitev so oblasti potrdile šele po treh letih službe ali po 20 mesecih dela in opravljenem strokovnem izpitu. Poseben odnos so vojaške oblasti pokazale do italijanskih šol, ki so bile pod okriljem Lege Nazionale, in slovenskih Ciril-Methodovih šol, otroških vrtcev in zabavišč. V pouk so vnašale tudi vedno več elementov obrambne vzgoje in asimilacijskih teženj. Delovanje Ciril-Methodovih šol so oblasti zaenkrat še dopustile, toda vedno bolj je bilo čutiti dvojno politiko, ki je zadevala delovanje slovenskega šolstva: na eni strani politiko vlade, ki je še dopustila slovensko narodno, društveno, kulturno, šolsko in gospodarsko organizacijo, po drugi strani, pa politiko istrskih nacionalističnih krogov, ki so imeli

slovenske in hrvaške učitelje za protitalijanski in protidržavni element, v slovenskih šolah pa so videli središča protitalijanstva in slovenskega »iredentizma«. Oblasti so odobravale le ustanovitev tistih slovenskih šol, kjer je bil mogoč izbor slovenskih učiteljev iz Julijske krajine, ki so bili v političnem pogledu naklonjeni novemu režimu.⁷

Organizacija slovenskih šol je bila še nadalje predmet nenehnih razgovorov, vendar je bil položaj čedalje slabši. Preganjanje slovenskih učiteljev je bilo vedno hujše. Leta 1920 se je temu pridružilo že tudi fašistično nasilje. Boj za slovenske šole je postajal vedno bolj neizprosni, pa tudi brezupen. Zaradi naglega zmanjševanja števila slovenskih učiteljev (oblasti so odpustile kar 200 slovenskih in hrvaških učiteljev) so okrajni šolski sveti začeli vsiljevati italijanske učitelje. Posledice so bile, da je v koprskem političnem okraju dve leti po okupaciji prenehalo s šolskim poukom 16 šol z 18 razredi. Po letu 1919 so italijanske oblasti v Slovenski Istri sicer ustanovile nekaj šol, vendar slovenski otroci v italijanske šole niso hodili. Vzroke za to so italijanske oblasti iskale v nezaupanju vanje, v delu na polju in v nemarnosti občin. S prihajanjem italijanskih učiteljev so se trenja še bolj zaostрила, del slovenske mladine, ki je bil deležen osnovne izobrazbe v materinem jeziku, pa se je še zmanjšal.⁸

Prihod fašizma na oblast in Gentilejeva šolska reforma

Po prihodu fašizma na oblast oktobra 1922 se je značaj oblasti v Julijski krajini docela spremenil. Prišlo je do upravnih in politično-teritorialnih sprememb, ni pa prihod fašistov na oblast pomenil bistvene prelomnice v političnem razvoju, saj je fašizem že pred tem obvladal položaj.⁹

V boju proti komunizmu in slovanstvu, ki ju je fašizem postavljala pod skupni imenovalec, je začel uporabljati nove metode, predvsem poitalijančevanje in raznarodovanje. Predvsem je hotel fašizem zmanjšati število Slovencev. Slovenščina je bila odpravljena s sodišč že pred prihodom fašizma na oblast, leta 1923 pa so s kraljevim odlokom o toponomastiki odpravili slovenska in hrvaška krajevna imena.¹⁰

Po prevzemu oblasti je fašizem prenesel šolstvo v pristojnost urada »Ministero della Pubblica Istruzione« (ministrstvo za javni pouk), ki je postavil za vsako pokrajino šolsko skrbništvo. Nehali so veljati vsi šolski predpisi in odredbe bivše avstro-ogrske države. Na slovenske in hrvaške učitelje so začeli pritiskati, da bi jih zrinili iz službe; večkrat pa so jih preganjali zaradi udeležbe pri izvenšolskem ljudskoprosvetnem delu.

Slovensko šolstvo je doživelo žalosten ko-

nec s fašističnimi zakoni, znanimi kot »Gentilejeva šolska reforma« (po tedanjem ministru za šolstvo in kulturo Giovanniju Gentileju), s katero je fašistični režim sklenil postopoma, toda načrtno uvesti samo italijanski pouk za slovenske učence in dijake vseh stopenj. Reforma je imela pogubne posledice. Na videz nedolžen zakon z naslovom »Ordinamento dei gradi scolastici e dei programmi didattici dell'Istruzione popolare« (Odredba šolskih stopenj in didaktičnih programov za ljudsko-šolski pouk), ki ga je skoval Gentile po navodilih Benita Mussolinija, je pomenil smrtni udarec za slovensko in hrvaško šolstvo v Julijski krajini. Šolsko reformo je vlada sprejela brez razprave v poslanski zbornici, veljati pa je začela 24. oktobra 1923. Zlo nove šolske zakonodaje je bilo zajeto v členu, ki je zapovedal, da se začne poitalijančevanje slovenskih in hrvaških šol s prvim razredom osnovnih šol in s šolskim letom 1923/24. V Istri je reforma kmalu naletela na odpor tako pri narodnjaški stranki kot pri podeželskem prebivalstvu, ki je zahtevalo pouk v materinem jeziku in prepovedalo otrokom v mnogih krajih obiskovati italijanske šole. Ljudje so javno kazali nejevoljo nad italijanskimi učitelji, pri tem pa jih je spodbujala duhovščina. Ponekod je prišlo tudi do manjših incidentov. Kljub odporu prebivalstva se je poitalijančevanje slovenskih in hrvaških ljudskih in srednjih šol nadaljevalo do leta 1927/28, ko v Kopru, Izoli in Piranu ni bilo več nobene slovenske osnovne ali srednje šole.¹¹

Posamezne kmečke oziroma meščanske družine so še nekaj časa ilegalno pošiljale otroke v privatno dvorazredno trgovsko šolo v Trstu in v slovensko obrtno šolo s slovenskimi paralelkami za pomorske strojnike, mizarje in žensko obrt. V Trstu so pozneje organizirali tudi ilegalne tečaje slovenskega jezika, ki jih je vodil profesor Jože Kosovel, obiskovali pa so jih slovenski dijaki, delavci in obrtniki. Nekaj otrok je obiskovalo tudi edino preostalo slovensko mešano učiteljišče v Tolminu, ki pa je bilo poitalijančeno. Zaradi nemogočih razmer so predvsem premožne družine pošiljale svoje otroke študirat čez mejo v slovenske šole, vendar so fašistične oblasti kmalu prenehale izdajati potne liste za Jugoslavijo.¹²

Razpuščene slovenske šole so nadomeščale italijanske, v srednjih šolah pa so bili čedalje bolj redki tudi slovenski dijaki.

Italijanska šola ves čas okupacije ni dosegla posebnih uspehov med slovensko mladino. Fašistična vzgoja je bil glavni cilj osnovne šole; pomembno je bilo tudi poučevanje italijanskega jezika – vse drugo je bilo manj pomembno. Med slovenskim ljudstvom ni bila priljubljena in ni mogla nikdar doseči tistega vzgojno-izobraževalnega smotra, ki ga je želela. Mlajši rod je bil v njej najbolj prizadet. Tuja po duhu in vsebini, ni mogla vplivati na

gospodarski položaj, čeprav je ustanavljala večerne šole oziroma tečaje za kmete in druge poklice. Gospodarski razvoj slovanskega življa ni bil v interesu zavojevalcev. Nasprotno. To je bilo sredstvo za čim hitrejše in popolnejše raznarodovanje, saj je bil človek v boju za obstoj prisiljen govoriti in sploh uporabljati jezik tujih gospodarjev.¹³

Ob podpisu pakta o prijateljstvu med Italijo in Jugoslavijo leta 1937 v Beogradu so Italijani obljubili, da bodo v Julijski krajini osnovali tečaje slovenskega jezika. Namesto teh tečajev pa so slovenski učenci prejeli v dar knjigo *Il nuovo Italiano* (Novi Italijan) z Ducejevim posvetilom.¹⁴

Ceprav je Italija ob prihodu na Primorsko obljubljala, da bo dala Slovencem enake pravice kot drugim svojim državljanom – šole v materinem jeziku in še več, kot je dala Avstrija – je v petih letih odpravila sto in večletno last Slovencev, slovenske šole. Vzeli so eno temeljnih človekovih pravic, opismeniti se in komunicirati v materinem jeziku, spoznavati zgodovino in kulturo svojega naroda, kar je pomemben pogoj za razvijanje in krepitev nacionalne zavesti. I. Adamič pravi: »Vzeti ljudem jezik, pomeni uničiti narod, umetniški izraz in izobrazbeno učinkovitost njegovih članov. Raznarodovanje pači človekovo naravo, bega dušo in pohablja človekov značaj.« Zato ni odveč trditev, da narod obglaviš, če mu vzameš jezik, jezik pa mu vzameš, če mu vzameš šolo. Zato bi lahko Gentilejevo šolsko reformo imenovali jezikovni genocid, gotovo brez primere v takratni Evropi.¹⁵

Z odpravo slovenskih šol se je skrb za slovensko besedo preselila v cerkev in slovenski dom. V tej zvezi naj omenimo besede poslanca dr. Besednjaka, ki jih je izrekel v rimski zbornici: »Ko bodo vse naše šole odpravljene in učitelji odstavljene, se bo spremenila vsaka slovenska družina v šolo in vsi starši bodo postali učitelji, ki bodo prenašali iz roda v rod naš jezik in narodno zavest. Zakoni držav so spremenljivi, narodi pa žive večno.«¹⁶

Temelji fašističnemu šolstvu so bili postavljeni s tako imenovano »Carta della scuola«, sprejeto leta 1937 po Gentilejevi šolski reformi, ki je izrazito poudarjala, da sta šola in fašistična organizacija nerazdružljiva celota. Na slovenske šolske otroke je močno pritiskala z raznarodovanjem. Tako so slovenske otroke prisilno organizirali v razne fašistične šolske in vzgojne organizacije, da bi jih postopno povsem prevzgojili v tujem duhu. Otroke v starosti od 6 do 8 let so vključili v organizacijo »Figli della lupa« (sinovi volkulje); ta organizacija naj bi se zgledovala po legendi o Romulu in Remu, ustanoviteljih Rima, ki ju je rešila in dojila volkulja; dečki od 8. do 14. leta starosti so pripadali organizaciji »Balilla«, deklice pa organizaciji »Piccole Italiane«, medtem do so bili mladinci od 14. do 21. leta

združeni v »Avanguardisti« in mladinke iste starosti v »Giovane Italiane«. Za mladince, ki so odhajali na služenje vojaškega roka, so organizirali obvezno predvojaško vzgojo, in sicer enkrat tedensko, ob sobotah. Leta 1939 je izšel državni zakon, ki je odredil, da mora biti vzgoja skladna s fašistično ideologijo.¹⁷

Partizansko šolstvo

Načrtno zapostavljanje slovenskega dela prebivalstva in njegovo nezanimanje za pouk v italijanskem jeziku, slabi učni načrti, slabo in tujerodno učiteljstvo in še odpor šolske mladine do take vrste pouka – vse to se je bridko pokazalo v času NOB, ko je za politično delo predstavljal nepismenost največjo oviro. Ljudje niso razumeli slovenskega knjižnega jezika, niti se niso znali izražati, ko je bilo treba sestaviti pisno poročilo, pa čeprav samo kratko obvestilo. Žalostna ugotovitev ob tem je bila tudi, da je redko katera hiša premogla slovensko knjigo. Zato je bilo tudi vprašanje prosvetljevanja in izobraževanja ena temeljnih nalog okrožnega odbora OF. Da kar najbolj nadomesti vse zamujeno, po drugi strani pa, da omogoči šolsko izobrazbo vsaj odraščajoči mladini, je Okrožni odbor OF začel takoj po kapitulaciji Italije ustanavljati šole na vsem ozemlju Slovenske Istre. Brez usposobljenega kadra, brez učnih pripomočkov in brez izkušenj je bilo še težje. Šola naj bi dala obenem tudi priložnost, da se najmlajši seznanijo s cilji NOB in da se po svojih močeh vanjo tudi vključijo.¹⁸

Ob prosvetljevanju ljudstva Slovenske Istre pa ne gre prezreti še enega pomembnega dejavnika, to je duhovnikov. Po razpadu italijanske vojske so zapolnili vrzel v šolanju otrok s tem, da so mnogi vodili tečaje za opismenjevanje otrok, ki pa so bili seveda brez politične vsebine, kakršno so imele partizanske šole.¹⁹

Takoj po kapitulaciji Italije so torej začeli ustavljati partizanske šole v slovenskem jeziku. Te šole so delovale s prekinitvami ob sovražnikovih vdorih vse do osvoboditve. Partizanski učitelji so postavili temelje slovenski osnovni šoli v Istri in dali najmlajšim nove perspektive. Skoraj v celoti so poučevale v partizanskih šolah mladinke, članice SKOJ, ki so obenem opravljale propagandne, kurirske in obveščevalne naloge.²⁰

Zanimanje za slovensko šolo je zelo dobro razvidno iz poročila poverjeništvu PK SKOJ za Slovenijo z dne 15.1.1944, v katerem posebej poudarjajo, da je mladina Istre tako zelo navdušena za slovenske šole, da bi šla tudi v belogardistične, če ne bi bilo partizanskih. Nadalje ugotavljajo, da je nacionalna zavednost zelo poudarjena, da pa mladina še ni politično razvita in razgibana, pač pa je bolj čustveno kot razumsko predana NOB.²¹

Ta opažanja potrjuje tudi okrožni odbor OF, ki je napisal v svojem poročilu za mesec februar 1944 tole: »Zanimanje za literaturo je med prebivalstvom silno veliko. Zaradi lažje in pereče vsebine posebno radi čitajo naš Radiovestnik, ki ga izdajamo trikrat tedensko. Ob slučajnih izostankih je veliko vznemirjenj, kaj je vzrok izostanku. Naravnost ganljivo je, s kakšno ljubeznijo in zanimanjem se prebivalstvo uči čitanja in pisanja slovenskega jezika, da bi moglo čimprej popolnoma razumeti knjižni jezik in s tem vso našo literaturo...«²² (Pojem literature je tu rabljen za vse vrste propagandnega in študijskega gradiva, ki so ga izdajale ilegalne partizanske tiskarne ali tehnike. op.p.)

Na okrožje Slovenske Istre je februarja 1944 prišla šolska nadzornica Breda Preinfalk; prevzela je vodstvo za uresničitev programa delovanja šol v deželi. Za okrožnega šolskega referenta je bil postavljen Ivan Matko-Imko, ki je bil obenem še načelnik Agit-prop komisije in sanitetni referent za potrebe glavnega štaba NOV in POS. Prihod Brede Preinfalkove je pomenil začetek organiziranega dela v šolstvu in prosveti. Od Okrožnega komiteja KPS in odbora OF je dobila nlogo, naj odbere kandidate za partizanske učitelje in učiteljice ter jih zadolži za obnovo šol.²³ Breda Preinfalkova je na vseh šolah (v šolskem letu 1943/44 je v tem okrožju delovalo trideset osnovnih šol) po en ali dva dni v tednu poučevala slovenski jezik. S tem je s praktičnimi zgledi vzgajala učno osebo. Uvedla je tudi politično vzgojo na šolah. Začeli so ustanavljati roditeljske sveste, ki so šteli pet članov: učitelja, predstavnika staršev (roditeljev), člana OO OF, članico SPZZ, člana ZSM. Minimalni učni načrt je obsegal pisanje in branje slovenskih tekstov, računstvo in zgodovino. Pri pouku so uporabljali učne knjige: Prvi koraki, Drugi koraki, Slovensko slovnico ter narodnoosvobodilni tisk (Mladi rod, Mladinski list in Pionir).²⁴

V vseh šolah so tudi peli narodne in partizanske pesmi. Breda Preinfalkova je dosegla lepe uspehe tudi pri ustanavljanju večernih tečajev. Tečaji so bili dvakrat ali trikrat na teden za mladino v starosti od 14. leta dalje in za odrasle.

9. maja 1944 se je Oblastni komite SKOJ za SLOvensko Primorje obrnil na vse okrožne komiteje SKOJ s pozivom, naj sprejmejo kot svojo najpomembnejšo dolžnost vključevanje mladine v slovenske šole. V pozivu je pokrajinski šolski nadzornik Henrik Zdešar poudaril:

»Draga mladina!

Mnogo si že storila za našo NOB in upravičeno pričakujemo od tebe, da boš za svojo izobrazbo storila vse, kar pričakuje naš narod od tebe...«

V nadaljevanju poziva, da je dolžnost vsakega mladince in mladinke, da redno obiskuje

pouk v naših šolah ali večernih tečajih, ker da bo sramota za vsakogar, če ne bo dočakal svobode z gladkim znanjem slovenskega pisanja in branja, pa tudi s pravilno izgovorjavo besede. V ta namen naj mladina ustanovi šole in tečaje po vseh krajih, kjer jih še ni. Vsi tisti mladinke in mladinci, ki se počutijo sposobni za poučevanje, pa naj se javijo, kajti po zaslugi naših junaških partizanov so odstranjene fašistične šole, ki so bile mučilnice naše mladine.²⁵

Nikjer drugje na Primorskem pa se ni zgodilo, kar sta organizirali vasiči Loka in Bezovica, ki sta se združili v en krajevni odbor; tu je namreč delovala organizacija predšolskih otrok, ki bi ustrezala današnjemu vrtcu. Vodila ga je Sabina Ogrin, mladinka, skojevka iz Bezovice. Za ta rajon je tudi značilno, da so šole ob koncu prvega šolskega leta 1943/44 izdajale otrokom spričevala, natipkana na listu in s podpisom rajonske nadzornice in razredne učiteljice. Po drugih šolah so ocene ustno povedali učencem in staršem. V Slovensko Istro namreč niso poslali posebne tiskovine za »izkaz«.²⁶

Poleg partizanskih šol in večernih tečajev so se odvijali tudi številni tečaji na pobudo partizanskih, skojevskih, mladinskih in drugih množičnih organizacij, z namenom, da bi si istrski človek pridobil vsaj najosnovnejše znanje za uspešnejše opravljanje dolžnosti, ki jih je od njega terjal novi čas.

Kljub poostrenemu nadzoru okupatorjevih sil po avgustovski ofenzivi v letu 1944 pa je število šol še naraščalo. Tako je v Slovenski Istri (z večjimi ali manjšimi presledki) od kapitulacije italije do osvoboditve delovalo 57 partizanskih šol in 15 tečajev. Še en podatek je silno pomemben: okupatorju in njegovim pajdašem ni uspelo ustanoviti nobene šole na istrskem podeželju, razen v obalnih mestih.²⁷

Obnova slovenske šole po osvoboditvi

Slovenske šole v Istri, ki so bile odpravljene z Gentilejevo reformo, so NOO začeli obnavljati že takoj po kapitulaciji. Kjer je bilo le mogoče, so ustanovili partizansko šolo ali odprli večerni tečaj. Kraji, ki so jih Nemci zasedli ali stalno nadzirali, so ostali brez partizanskih šol. Začetki obnove slovenske šole v Istri torej segajo že v jesen leta 1943. Toda o temeljiti in vsestranski obnovi slovenske šole na celotnem območju slovenske Istre – v mestih in na podeželju – govorimo šele po osvoboditvi, od jeseni leta 1945, ko je bila postavljena mreža osnovnih šol in ko so bile ustanovljene tudi prve srednje šole.²⁸

Zaradi tega so bili tisti jesenski dnevi leta 1945 nepozabni za Istrane, posebno pa za slo-

venski istrski mladi rod, ki je s ponosom in samozavestjo sedel v šolske klopi in spoznaval pomen domače šole kot izobraževalno-vzgojne ustanove pri oblikovanju njegove svobodne osebnosti. Spoznal je tudi, da odslej ne bo več ovir, ki bi mu onemogočale biti subjekt v družbenem, političnem, kulturnem in ustvarjalnem dogajanju v ožjem in širšem okolju. Pri tem pa seveda ne gre prezreti vlogo učiteljev, ki so iz različnih krajev naše domovine prišli v Istro med narodnoosvobodilno vojno in po osvoboditvi obnavljat slovenske šole, kakor tudi dejstva, da so se z nesebičnim delom in osebnim odpovedovanjem zapisali v posebno poglavje nacionalne zgodovine šolstva.²⁹

OPOMBE

1. Glej: A. Lešnik, Položaj šolstva v Istri v dobi avstrijske oblasti. Obzornik 6/1981, Ljubljana. — 2. Zbornik ob 40letnici obnove slovenske šole v Istri, str. 15–20. Koper 1985. — 3. Slovensko Primorje in Istra, str. 158–159. Beograd 1953. — 4. Zbornik »Napredna mladina Slovenske Istre 1919–1947« (Salvator Žitko: Delovanje mladine slovenske in italijanske narodnosti 1919–1941), str. 23. Koper 1985. — 5. Oko Trsta, red. Novak–Zwitter, str. 159. Beograd 1945. — 6. Carmelo Cottone, Storia della scuola in Istria, str. 141. Capodistria 1938. — 7. Janez Kramar, Marežige – trdnjava slovenstva v Istri 1861–1931, str. 199. Koper 1982. — 8. Prav tam, str. 201. — 9. Ferenc – M. Kacin–Wohinz – T. Zorn: Slovenci v zamejstvu, str. 34. Ljubljana 1974. — 10. Lavo Čermelj: Slovenci in Hrvatje pod Italijo, str. 148. Ljubljana 1965. — 11. Srečko Vilhar: Iz zgodovine slovenskega šolstva na Primorskem. Obala 3/1970, Koper. — 12. Slovensko Primorje in Istra, str. 159. Beograd 1953. — 13. Slovenska Istra v boju za svobodo (Milan Žerjav, Uničenje slovenskega šolstva), str. 119. Koper 1976. — 14. Glej op. 10, str. 59. — 15. Glej op. 2, str. 22. — 16. Goriška srečanja 29/1965. Nova Gorica. — 17. Glej opombo 10, str. 70–79 (Avtor nas v poglavju Fašistične mladinske organizacije seznanja s poskusi fašističnega režima, da čimprej poitalijanči slovensko in hrvatsko mladino). — 18. Zbornik Napredna mladina slovenske Istre 1919–1947 (Avgust Lešnik, Dejavnost mladine od pomladi do jeseni 1944), str. 102. — 19. Prav tam, str. 102. — 20. Milan Žerjav, Spomini na šolstvo med NOB v Brkinih in v Slovenski Istri. Pokrajinski arhiv Koper. — 21. Poročilo poverjenišтва PK SKOJ za Slovenijo, 15.1.1944. — 22. Arhiv IZDG Ljubljana, fasc. 634/V–3. — 23. Glej prispevek Milana Žerjava: Partizansko šolstvo (Zbornik Slovenska Istra v boju za svobodo), str. 533–570. Avtor podaja pregled partizanskih šol v posameznih rajonih OF kot tudi seznam partizanskih učiteljev. — 24. Glej op. 18, str. 103–104. — 25. Arhiv IZDG Ljubljana, fasc. 633/I. — 26. Vida Primožič, por. Zadnik, izjava. Pokrajinski arhiv Koper. — 27. Glej op. 18, str. 106. — 28. Zbornik ob 40letnici obnove slovenske šole v Istri, str. 25–26. Koper, 1985. — 29. Prav tam, str. 3.

Razstava KRANJ, KAKRŠNEGA NI VEČ

MAJDA ŽONTAR

V galerijskih prostorih Mestne hiše v Kranju smo 31. julija 1990 odprli razstavo Kranj, kakršnega ni več. To je že peta v vrsti razstav Gorenjskega muzeja s skupnim naslovom Gorenjski kraji in ljudje. Na podlagi starih razglednic in fotografij smo doslej že obravnavali gorenjska mesta (1985), kjer smo v sklenjeni obliki predstavili razvoj mestnih podob ter urbanističnih in arhitekturnih značilnosti Kranja, Škofje Loke, Kamnika, Radovljice in Trziča v času od sedemdesetih let prejšnjega do dvajsetih oziroma v izjemnih primerih tridesetih let našega stoletja. V letih 1986 – 1989 smo pripravili tri razstave z obsežnimi katalogi, ki so bile dokaj enotno zasnovane in so obravnavale obdobje pred prvo svetovno vojno, med obema vojnama in povojno obdobje na Gorenjskem. Pri tem nas je vodila predvsem želja, prikazati Gorenjsko v njeni krajinski in naselbinski podobi skupaj z življenjem ter delovanjem in umetnostnimi ter kulturnimi prizadevanji njenih prebivalcev v posameznih obdobjih. Razstave in katalogi so bili rezultat skupnega dela kustosov za umetnostno zgodovino (dr. Ceneta Avguštin), zgodovino (Majda Žontar, Nada Holynski) in etnologijo (Anke Novak).

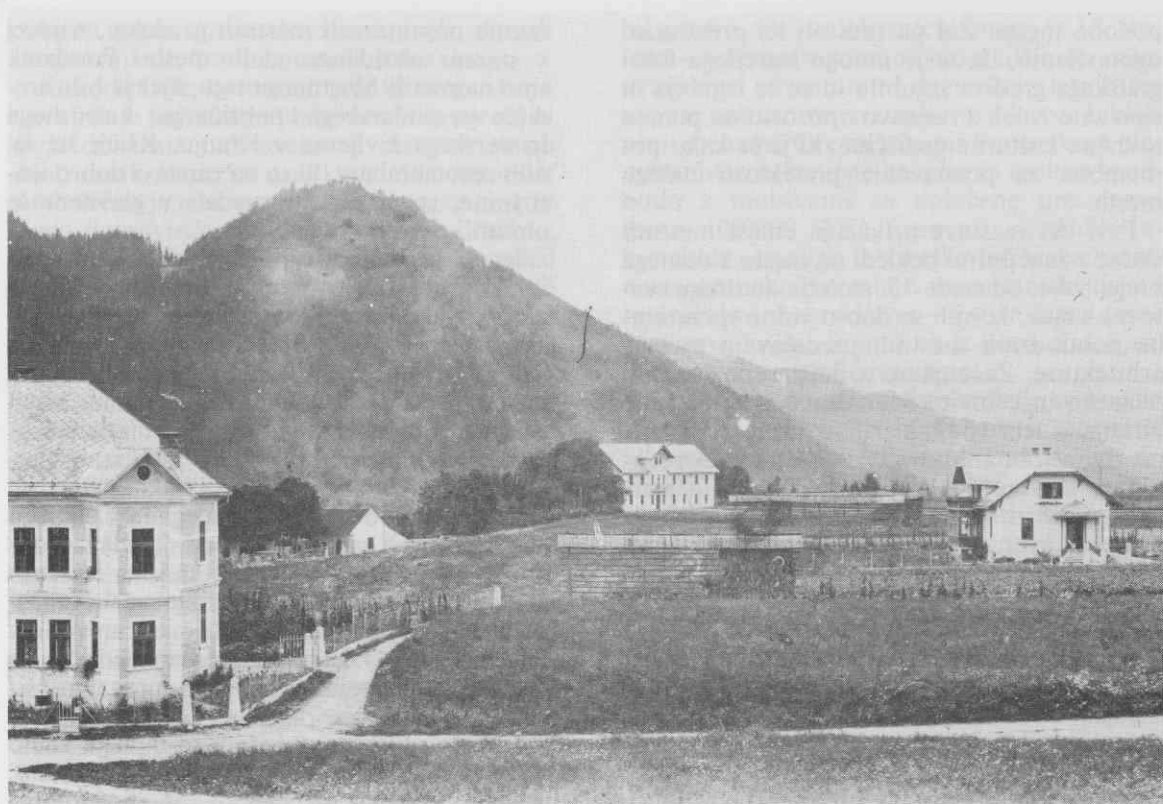
Razstava Kranj, kakršnega ni več, je predstavljena na 26 panojih s 135 reprodukcijami fotografij in razglednic, popestrujejo pa jo tri značilne plastike in vitrina z razglednicami Kranja. Ob razstavi je izšel obsežen katalog na 74 straneh s 126 fotografijami. Strokovno so razstavo in katalog pripravili dr. Cene Avguštin, Majda Žontar in Nada Holynski, likovno je je oblikoval ing. arh. Matija Suhadolc.

Z razstavo in katalogom smo želeli v prvi vrsti dokumentirati nekdanji Kranj in prikazati, kako se je spreminjala podoba mesta v posameznih obdobjih, kako so izgledale ulice, trgi, predmestja, posamezne pomembnejše zgradbe, trgovine, vodnjaki, spomeniki, mostovi in drugo. Pri tem nas je predvili dr. Cene Avguštin, Majda Žontar in Nada Holynski, likovno je je oblikoval ing. arh. Matija Suhadolc.

Z razstavo in katalogom smo želeli v prvi vrsti dokumentirati nekdanji Kranj in prikazati, kako se je spreminjala podoba mesta v posameznih obdobjih, kako so izgledale ulice, trgi, predmestja, posamezne pomembnejše zgradbe, trgovine, vodnjaki, spomeniki, mostovi in drugo. Pri tem nas je predvsem zani-

malo, kaj so določeni mestni predeli nekoč pomenili in kakšne dejavnosti so bile značilne zanje. Poudarek razstave je na urbanističnem in arhitekturnem razvoju mesta. Trudili smo se vključiti v razstavni prikaz tudi mestni utrip in vsakdanje življenje Kranjčanov, kar pa zaradi tematike razstave ni bilo vedno mogoče. Posebej se nameravamo k tem vprašanjem vrniti na eni prihodnjih razstav. Gospodarski in z njim zvezani urbanistični in arhitekturni razvoj Kranja je v pretekli in današnji dobi povzročil številne spremembe v stari podobi mesta. Prikazati različne, za zgodovinski izgled mesta nemalokrat obžalovanja vredne posege in njihove posledice, je bil predvsem namen te razstave.

Glavno vzpodbudo za razstavo nam je dala bogata muzejska zbirka fotografij in razglednic Kranja. V času, ko je razstava nastajala, smo jo dopolnili še z manjkajočim tovrstnim gradivom, ki so nam ga za preslikavo posodili tudi drugi muzeji, arhivi in knjižnice, številni zasebni zbiralci in stare kranjske družine, tako da se je naša zbirka povečala za nekaj sto fotografij. Za nekatere mestne predele je fotografiskih pričevanj več, za druge manj, isto ugotavljamo tudi za posamezna časovna obdobja. S fotografskim gradivom začenja razstava ob koncu šestdesetih let prejšnjega stoletja, torej v času, ko je bila fotografija že bolj razširjena. V zadnjih desetletjih 19. stoletja naletimo na vedute Kranja in poglede na posamezne mestne predele tudi že na razglednicah. Ker pa smo želeli mesto predstaviti tudi v starejših obdobjih, smo vključili v razstavni prikaz tudi nekatere najbolj značilne slikarske upodobitve Kranja že od srede 17. stoletja dalje. Številno razglednic in fotografij z motivi Kranja se je povečalo zlasti v desetletju pred prvo svetovno vojno, ko je v mestu poleg tedanjih poklicnih fotografov Ivana Jagodica in od leta 1916 dalje ljubljanskega fotografa Štefana Rovška, delovala še vrsta dobrih fotografov amaterjev katerih fotografije nimajo veliko pričevalno vrednost. Del fotografske zapuščine Franca Holzchakerja, Matije Bradaška in dr. Mirka Crobatha se je ohranil in smo jo s pridom uporabili na razstavi. Razumljivo je, da so zaradi svoje starosti te fotografije najbolj zanimive in pričevalne. Več fotografskih zapisov je iz časa med obema vojnama, v povojnem času pa smo v muzeju (zlasti od leta 1953) že sproti dokumentirali hitro spreminjajočo se

Kranj, predel ob današnji cesti JLA, Stošičevi in Vrtni ulici, fotografija iz dvajsetih let našega stoletja, fotograf Matija Bradaška.

Pogled na most čez Savo v Kranju, fotografija iz časa pred prvo svetovno vojno

podobo mesta. Žal pa tudi ob tej priložnosti ugotavljamo, da se je mnogo starejšega fotografskega gradiva izgubilo in se še izgublja in smo zato želeli z razstavo opozoriti na pomen tovrstne kulturne dediščine, ki je še kako pomembna za poznavanje preteklosti našega mesta.

Prvi del razstave prikazuje enajst mestnih vedut z značilnimi pogledi na mesto z desnega brega Save, od srede 17. stoletja do druge svetovne vojne. Iz njih so dobro vidne spremembe posameznih mestnih predelov in mestne arhitekture. Začenjamo z najstarejšo, najbolj nazorno in celovito Merianovo upodobitvijo Kranja iz leta 1649, kjer je bakrorezec detajlno izrisal obrambno obzidje s stolpi in posamezne mestne predele. Sledita dve Valvasorjevi grafiki iz istega stoletja. V 18. stoletju je Marko Layer upodobil sv. Florjana, ki gasi požar v kranjskem predmestju, iz leta 1800 je značilna upodobitev mesta na diplomi cehovskega pomočnika. Slika Antona Hayneja iz leta 1844, sodi med znane upodobitve Kranja, na kateri je slikar podobo mesta ujel v širok kranjski okvir, kjer je ostalo mesto le še kompozicijska dominantna. V ospredju je tedaj še nepozidani breg ob desnem bregu Save, mestno obzidje je večji del že precej porušeno, obrambni stolpi so skoraj docela izginili. Samo dve leti mlajša je Wagnerjeva upodobitev mesta z lesenim mostom čez Savo in Majdičevim mlinom. Omenim naj še iz štirih delov sestavljeno fotografijo, ki sodi med najstarejše in fotografsko najbolj dognane upodobitve slovenskih mest in je nastala pred zgraditvijo gorenjske železnice v letih 1869-1870.

Razstavo nadaljujemo s prikazom spre-

memb posameznih mestnih predelov, najprej v starem obzidanem delu mesta. Poudarek smo namenili Mestnemu trgu, kjer je bilo središče gospodarskega, političnega, kulturnega in verskega življenja v Kranju. Kljub številnim spremembam, ki so na razstavi dobro ilustrirane, so ti mestni predeli v glavnem še ohranili prvotno podobo.

Izven obzidanega predela mesta, v tako imenovanem Kokrškem predmestju, je bil prvotno le kapucinski samostan s cerkvijo, zgrajen v letih 1640 – 1644, stara poštna postaja iz leta 1770 (po kateri je dobila ime znana gostilna in v času med obema vojnama hotel istega imena) ter od konca 18. stoletja kopališče na Malem kranjskem polju (danes Prešernov gaj), ko so prenehali pokopavati ob farni cerkvi. Ob koncu prejšnjega in v začetku našega stoletja so začeli počasi pozidavati območje današnje Koroške ceste in severnih mestnih predelov (med prvimi je zraslo poslopje kranjske gimnazije), kjer se je v novejšem času začelo razvijati novo mestno središče. Po drugi svetovni vojni se je mesto intenzivno širilo na to območje. Zato so porušili številne dotedanje objekte, za katere se nam je zdelo vredno, da jih na razstavi dokumentiramo, zlasti še, ker smo razpolagali s številnim fotografskim gradivom.

V posebnem poglavju predstavljamo na razstavi spremembe na Jelenovem klancu in v Savskem predmestju, kjer je zlasti po prvi svetovni vojni zrasla kranjska industrija. Razstavo zaključujemo s kronološkim prikazom gradnje mostov čez Savo.

Velik obisk razstave, ki bo odprta do konca meseca septembra, kaže zanimanje Kranjčanov za spreminjajočo se podobo mesta.

STARE ILUSTRIRANE KNJIGE IN GRAFIKA

Mednarodna antikvarna
razstava v Zürichu (oktober 1989)

BLAŽENKA FIRST

Posledica francoske revolucije – ki jo je lankoletna dvestota obletnica ponovno izpostavila v vsej njeni aktualnosti – ni bila le proklamacija človekovih pravic, ampak tudi strahotno uničenje kulturnih dobrin vseh vrst. Njen vrtnec je v aktu razlastitve plemstva zajel neznanske količine ne le umetnin, temveč predmetov duhovne kulture sploh. Zaradi enostranske in barbarske absolutizacije zgolj materialne plati tovrstnih objektov, je šlo med drugim po zlu blizu 200 fontainebleaujskih stenskih preprog, stkanih po Raffaelovih, Dürerjevih in Cousinovih kartonih, saj je zavladalo prepričanje, da bi veljalo zlato v nitih tapiserij pametneje uporabiti. Isto utilitarno na-

ziranje je bilo usodno za 2–3 milijone knjig, katerih dragocene usnjene vezave so bile predelane v damske škorenjčke, nakupovalne torbe, pisarniške mape, senčnike za svetilke in kar je še podobnih koristnih reči. Prav knjiga je v večnem strahu posameznikov pred izgubo moči in dominacije, pridobljene z znanjem, še zlasti pa zaradi netolerance oz. strahu pred izgubo oblasti zaradi možnosti drugačnih idej in nazorov, pogosto končala v plamenih. Vselej v imenu višjih resnic in vrednot ter na najrazličnejših zemljepisnih koordinatah, pa naj bo to Aleksandrija, krščanska Evropa v boju s protestantizmom ali viharji vseh mogočih revolucij – in navsezadnje, mar nismo priče po-

dobnim prizorom še dandanašnji ob odpisih starih knjižnih fondov po naši domovini.

Kakorkoli že – vsem ujмам in preganjanju navkljub je tovrstnega blaga ostalo še precej in to je dokazala tudi svetovna razstava starih ilustriranih knjig in grafike v Zürichu. Kot simbolično je moč razumeti dejstvo, da si je za svojo domovino izbrala prav Švico – deželo, ki s kulturo mirnega sožitja postavlja zgled svojim sosedam. Z razstavo dobiva Zürich neko novo tradicijo, saj je postala v kratkem obdobju svojega obstoja široko akceptirana programska oznaka v mednarodnih terminskih koledarjih bibliofilov in ljubiteljev stare grafične umetnosti. Lani oktobra je tako že tretjič stala v pritličnih dvoranah Kunsthausa – najuglednejšega züriškega muzeja, v neposredni sosesčini pod isto streho postavljene retrospektive Salvadorja Dalija. Züriška razstava starih tiskov je tako mlajši pendant kölnskim in tustgarskim Dnevom antikvariatov, hkrati pa so to edine tri prireditve s specializirano antikvarno ponudbo v Evropi.

Pod okriljem mednarodnih antikvarnih združenj Ligue internationale de la librairie ancienne in Vereinigung der Buchantiquare und Kupferstichhändler in der Schweiz so razstavljalci iz Evrope in Amerike razgrnili svoje zaklade pred očmi strokovne elite in navadnih smrtnikov, zlasti pa drug drugemu. Slovenija oz. Jugoslavija na razstavi ni sodelovala z zbirkami, pač pa s strokovnimi močmi (kustodinje iz Grafičnega kabineta Narodnega muzeja v Ljubljani).

Z ozirom na prodajni značaj razstave je bil gotovo nadvse smiseln izid razstavnega kataloga že precej časa pred otvoritvijo, saj je tako obiskovalec oziroma potencialni kupec lahko že prej spoznal okvirno vsebino in cene ponudbe. Muzealec pa je dobil vpogled v problematiko zbiralskega koncepta galerij in antikvariatov, ki je pokazal, da so zbiralcem po vsej priliki najbolj zanimive tematsko poenotene in kronološko uglašene zbirke. Odnos postavljalcev razstave do razstavnega objekta – tako v obravnavi eksponata samega kot v načinu postavitve – se je zrcalil v nenehnem prepletu in izmenjavi zdaj prodajnega zdaj muzeološkega vidika. Pogost apriorni očitek, da je na prodajnih razstavah eksponat zreduciran na eno samo funkcijo – na objekt zbiranja, v tem primeru gotovo ni bil upravičen, saj so lastniki zbirke znotraj razstave postavili majhne zaokrožene predstavitve določenih tem in časovnih obdobj po vseh muzeoloških kriterijih s premišljeno zastavljenimi in doseženimi cilji.

Med ponudbo najzgodnejših prezentiranih obdobj velja omeniti pergamentne rokopisne kodekse, misale, psalterje, antifonarije, vse opremljene vsaj z barvnimi in zlačenimi inicialami in drolerijami, če že ne s samostojnimi figuralnimi iluminacijami. Biser med njimi je

bil gotovo odlično ohranjen horarij iz 15. stoletja – severnofrancosko delo s sijajnimi celostanskimi miniaturnimi dnevnih in letnih časov ter ustreznimi svetniškimi liki oz. bibličnimi scenami. Gre za rokopis francoskega plemenitnika, neke vrste koledar za osebno spodbudo z molitvami za določene ure dneva (cena: 100.000 SFR). Časovno so sledile inkunabule – knjige iz zibelke tiskarske umetnosti, pa nekoliko mlajši protestantski tiski z lesoreznimi ilustracijami – vse iz časov tesne povezave knjige in grafike še pred obdobjem osamosvojitve grafičnega lista.

Šestnajsto in sedemnajsto stoletje so bogato zastopale genealogije, heraldični in portretni albumi, filozofsko-religiozni traktati in diskurzi, anatomske in botanične atlasi, astronomski, fizikalni in matematični priročniki – vse raritete najuglednejših evropskih založnikov v dragocenih dekorativnih vezavah. Videti je bilo mogoče vse ključne izdaje Biblije, svetniške legende, ilustrirane kronike (med njimi za Slovence zanimivo Schedlovo Weltchronik, 1593), pa ilustrirane enciklopedije, npr. kompletno Diderotovo ali pa Encyclopedie scientifique manuscrite – kaligrafsko rokopisno delo v francoščini in latinščini.

Drug tip so bile tematsko zaokrožene zbirke različnih vsebinskih področij v najširšem mogočem časovnem razponu, urejane z namenom čim kompleksnejše predstavitve določene stroke ali likovnih tokov v nekem obdobju. V primeru teh, na eno snov osredotočenih zbirke, je bilo mogoče slediti kontinuiteti razvoja določene s teoretskimi in likovnimi deli prezentirane veje znanosti, saj je bila vsaka predstavljena s temeljnimi mejniki v njihovem kronološkem sosledju. To je ustvarjalo celovito podobo zgodovinskega razvoja evropskega empiričnega znanja in teoretskih ter spekulativnih idej. Kot primer naj služi paviljon s historičnimi ilustriranimi botaničnimi študijami in s pripadajočo botanično ilustracijo.

Niz se začne s Puch der natur Konrada von Magenberga (1475) in Latinskim ter Nemškim herbarijem (1484 in 1485). Sledijo Ortus sanitatis (1491), Herbarius Arnoldi de nova villa Avicenna (1499) in Brunfelsov Herbarium vivae eicones (1530) z lesorezi H. Weiditza. Lok razvoja teče dalje do ilustrirane Rösselinovega Kreutterbucha (1533) in P.A. Mattiolija z njegovimi Commentarii in sex libros pedacii dioscoridis (1544). Šestnajsto stoletje se izteka s Camerariusovim Hortus medicus (1588), naslednje pa se predstavi že takoj 1601 z Rariorum plantarum historia Charlesa de L'Écluseja. Sedemnajsto stoletje predstavljajo zlasti tri znamenita dela: Hortus Floridus (1614) z ilustracijami Crispinja de Passeja ml., Fiori Diversi Nicolasa Roberta (1640) in Neues Blumen Buch s pretanjenimi ročno koloriranimi bakrorezi Marie Sibyle

Merian (1680). Med poplavo tovrstne literature 18. in 19. stoletja omenjam samo Linnéjev *Herbarium vivum* (1764) in *Botanique de J.J. Rousseau P.J. Redutéja* (1805) s Protovimi ilustracijami.

To briljantno zbirko dopolnjujejo seveda tudi samostojni grafični listi z enkrat analitično drugič sintetično zajetimi rastlinskimi motivi. Izjemno senzibilnost pa je lastnik zbirke dokazal s tem, da je izpopolnil podobo s faksimili Julijani Aniciji posvečenega Dunajskega Dioscorida (*Codex Vindobonensis*, 512), z nizom igralnih kart z rastlinskimi motivi (1445) t.i. Mojstra igralnih kart in subtilnih Dürerjevih in Leonardovih risb drobnih fragmentov narave. Našemu času pa se je približal s serijami botaničnih revij 20. stoletja, opremljenimi z barvnimi litografijami različnih, po visoki umetnosti zgledujočih se likovnih dialektov.

V vseh teh delih je torej mogoče slediti v menjavah časa spreminjajočemu se odnosu do narave in likovnemu razvoju botanične ilustracije od linearne risbe poznega srednjega veka preko nekoloriranega in koloriranega lesoreza 16. stoletja do baročnih bakroreznih in kasneje litografskih tehnik. Razvoju predstavitve drobnega izseka *naturae naturatae*, zdaj realistično zajete zdaj bolj fantazijsko preoblikovane v nenehni izmenjavi približevanja in odmikanja od narave.

Posebno pozornost zaradi bizarnosti in pe-strosti ponudbe sta pritegovala antikvariata Florence de Chastenay iz Pariza in nemški Pflaum iz Sandhausna, posvečena fenomenom magije, okultizma in alkimije ter utopično fantastičnim spisom v zahodnoevropskem kulturnem prostoru novega veka. Med njuno literaturo je izstopalo področje satanizma in čarovništva (npr. *Histoire des diables*, Amsterdam 1703; *Kometenbriefe von Lucifer*, Jena 1888; *Johann Webster, Untersuchung der vermeinten und so genannten Hexereyen*, Halle 1719). Vsi ti orisi zgodovine in narave čarovništva in njegovega odnosa do peklen-skih sil se predstavljajo kot učeni antifemini-stični spisi v kvaziteološki preobleki pod okri-ljem empiričnih in humanističnih razsvetljen-skih znanosti. Med okultnimi in vzhodnimi filozofsko-religioznimi teksti velja pozornost francoskemu prevodu *Zend – Aveste*, misterijem *Kabale in Tarota*, framasonskim skriv-nim besedilom, rafinirano ilustriranim sans-krtskim pravljicam in orientalski sanjski knji-gi večinoma izdanim v drugi polovici 17. in 18. stoletju.

Še ena tematska zvrst zasluži med gradivom züriške razstave posebno pozornost. To so le-poslovna dela klasikov svetovne književnosti in filozofije, zanimiva zlasti zato, ker predsta-vljajo besedila vselej v originalnih prvih (in pogosto tudi ilustriranih izdajah). To so dela Tassa, Boccaccia, Shakespeara, Goetheja, He-ineja, Schillerja, Hugoja, Verlaina, Kafke,

Poa..., med teoretiki in filozofi pa teksti G. Bruna, Vasarija, Descartesa, Montesquieuja, Spinoze, Fichteja, Rousseauja, Schopenha-uerja, Kierkegaarda... Le klasična dela moj-strov starega veka (Ovid, Platon, Aristotel...) so bila predstavljena v svojih renesančnih na-sledkih s sočasnimi bakroreznimi ilustracija-mi.

Posebej očarljive med temi resnimi in uče-nimi teksti so bile stare otroške ilustrirane knjižice, učbeniki in zbirke pravljic (zlasti v oblikovanju Ernesta Kreidolfa – slavnega švi-carskega oblikovalca otroških knjig jugendsti-la). Jugendstilu in art decu se tudi sicer s skrb-jo posvečajo mnogi zbiralci. Zlasti opazni v okviru ponudbe prvih desetletij 20. stoletja sta bili dve seriji plakatov Jaapa Giddinga in Cornelisa K.A. Smita (1922 in 1928). Morfološko in po svoji dekorativni razdelitvi površin se uvrščata med jugendstil in art deco. Časovna paralela tem so bile skice in projekti Otta Wagnerja, izdane 1922 na Dunaju. Zanimiva v luči sodobne stanovanjske stiske je *Die Wohnung für das Existenzminimum* (Frankfurt am Main, 1930) s prispevki Le Courbu-sierja in Walterja Gropiusa. Kronološko je se-glo gradivo še dalje v naš čas vse do klasikov moderne (dela z originalnimi ilustracijami Picassa, Chagalla, Dalija, Redona, Miroja, Ernsta, Picabie, Kandinskega, Ensorja, Male-viča...).

Med ikonografsko najbolj atraktivnimi pa tudi sistematično urejenimi grafičnimi zbirka-mi so bile topografske predstavitve evropskih mest in krajinskih izsekov ali posameznih ar-hitekturnih objektov. Segale so od grafičnih li-stov do popotnih skicirk, topografskih priroč-nikov in albumov (npr. *Topografski album Švice* – delo, likovno in časovno adekvatno Valvosorjevi in Vischerjevi *Topografiji Kranj-ske oz. Štajerske*). Znotraj teh je prav posebno blestela vedutna zbirka Kurta Müllerja (Švica) z vzorno sistematiko po švicarskih kantonih, ki pa seže mnogo širše – vse do slovenskih mest in naselij. Vsekakor je bilo nadvse prijet-no to srečanje s portreti domačih krajev v so-razmerno bogatem spektru od Merianovih in Valvasorjevih bakrorezov do vedut z začetka tega stoletja (čeprav so pri kakšnem zbiralcu zašli v razdelek »Orient«).

Vsemu temu duhovnemu bogastvu v po-smeh in zabavo pa je zbiralec iz Thalwila raz-stavil očarljivo zbirko z naslovom »Trompe – l'oeil knjige«. Tematsko in oblikovno je sicer dopolnjevala razstavne objekte – vendar samo v formalnem smislu. Presenečenje ob natan-čnejšem ogledu je bilo namreč neizbežno. Šlo je za namerno prevaro – za knjige-simulante, za »hlinjene« knjige, ki niso prave, temveč zgolj posnetki knjig. Torej imitacijo knjižne forme, v katere notranjosti so se skrivale bodi-si neugledne bodisi prepovedane reči. Ena na-jočitnejših odtujitev knjige njenemu poslan-

stvu je bila npr. skladovnica šestih foliantov iz leta 1800, ki je v svoji notranjosti skrivala nočno posodo. Čar in smisel takšne ideje je gotovo v diskrepanci med prestižnim pomenu knjige kot nosilke duhovne kulture in nič vzvišenimi človekovimi vsakodnevnimi potrebami in slabostmi. Tako je prazen prostor znotraj knjižnih platnic vselej ponujal mamljivo zavetje ljubezenskim pismom, cekinom, steklenici žganja, igralnim kartam in podobnim »posvetnim ničevostim«, ki so se tako pritihotapile v posvečeno tišino knjižnic, med višje vrednote umetnosti, znanosti, veroslovja... Sicer pa so bile ljudem prav tako drage, saj so z njimi v vseh časih častili svoje različne bogove, pa naj bo to Amor, Mamon, Bakhus ali pa »pravi Bog Abrahama, Izaka in Jakoba«: v eni izmed teh »knjig« je bil shranjen rožni venec.

In za konec še celovit pogled čez dogajanje

na 3. mednarodni razstavi starih ilustriranih knjig in grafike v Zürichu – pogled z očmi slovenskega muzealca. Tako ta, kot vse razstave podobnega značaja v svetu so edinstvene priložnosti za muzeje in privatne zbiralce, da pridobijo novo in željeno gradivo. Brez utemeljevanja in pisnega argumentiranja, brez prošenj na različne forume, ki v lastni nemoči nemalokrat skoraj po preteku leta izborijo sredstva za odkup. Ali pa teh sredstev preprosto ni, ker se porazgubijo v dolgi vrsti čakajočih, ki se čutijo odgovorne za izpopolnjevanje zbirk, ki so jim zaupane. V svetu pa je stvar zelo preprosta. Potrebno se je le prikazati na prizorišču. Pravočasno in – z mošnjičkom. Predstava se namreč odigra bliskovito, pa brez slehernih zapletov. V Zürichu je bila glavnina zakladov prodana že prvi dan. Izkušnja je za slovenskega muzealca vsekakor dragocena – primerjava pa bridka.

Jože Pfeifer, Zgodovina idrijskega zdravstva. Idrija, Mestni muzej 1989, 213 strani

Ob proslavljanju 500-letnice idrijskega rudnika je vsekakor hvalevredno, da je že leta 1989 izšlo obsežno Pfeiferjevo delo o zgodovini idrijskega zdravstva. Avtor, ki se je že doslej precej ukvarjal s tovrstno tematiko, saj je v preteklih letih objavil vrsto člankov v Idrijskih razgledih, je opravil nadvse pomembno delo. Obsežna monografija je rezultat dolgotrajnega natančnega in vsestranskega študija zdravstvene problematike v Idriji od 16. stoletja do začetka 20. stoletja. Temelji na gradivu, ki ga hrani idrijski oddelek Zgodovinskega arhiva Ljubljana. Delo je napisano kronološko in je razdeljeno na 19 poglavij. Poleg prikaza socialnih in zdravstvenih razmer govori avtor tudi o socialni zaščiti rudarjev in opisuje razvoj rudniškega obratovanja ter razne izboljšave pri delu, ki so imele vpliv na splošno zdravstveno stanje rudarjev.

Knjiga je pretresljiv prikaz zdravstvenih razmer v enem največjih rudnikov nekdanje habsburške monarhije, ki je državi prinašal kar velike dobičke, medtem ko je bilo zdravje rudarjev mnogokrat prav katastrofalno slabo. Ob neustreznih higienskih in prehrabnih razmerah, ki so skozi stoletja značilne za Idrijo, je največjo nevarnost za zdravje pomenilo zastrupljanje z živim srebrom (merkuralizem). Škodljivi so bili hlapi živega srebra, ki so se pojavljali v jami na tistih mestih, kjer je bilo samorodno živo srebro, ki je izhlapevalo že pri jamski temperaturi. Zelo nevarno je bilo še zlasti žganje rude, pri čemer se je cinabarit razkrajal v žveplo in živo srebro. Tako hlapi živega srebra kot žveplov hlapi pa so zelo strupeni. Sprva so rudo žgali na prostem, pozneje pa v zaprtih prostorih, kar je povzročalo še večje koncentracije živosrebrnih hlapov. Nevarnost je pretela delavcem tudi pri pakiranju živega srebra in pri proizvodnji cinnobra.

Pri zaščiti pred merkuralizmom so bili precej nemočni. Zastrupljenim se je vnela sluznica ustne votline, majali so se jim zobje, pojavilo se tresenje udov, slinjenje, kašelj, diareje ipd. Poleg tega so bile pogoste razne druge bolezni kot tuberkuloza, očesne bolezni, bolezni jeter, epidemije tifusa, kolere, črnih koz in nezadnje razne nesreče. Vse do srede 18. stoletja je bila zdravstvena služba v rudniku na nizki stopnji. Pomanjkljivo izobraženi ranočelniki so bili skoraj brez moči. Sredi 18. stoletja, ko je Avstrija izvedla korenite reforme celotne zdravstvene službe, je to vplivalo tudi

na razmere v Idriji. Tedaj je bil tja poslan najprej fakultetno izobraženi Scopoli, kasneje pa še B.Hacquet. Njuno znanje in izkušnje so bile nadpovprečne. Kljub vsemu pa sta dostikrat prihajala v spore z rudniško upravo, ko sta se borila za razne izboljšave delovnih pogojev (npr. uvedbo platnenih mask pri delu v jaških in pečeh, zahteva po rednem kohanju po delu). Zelo dragoceni so njuni zapisi o boleznih rudarjev, ohranjeni v arhivu, deloma pa tudi objavljeni. Tretji najbolj vidni zdravnik pa je bil Ludvik Grbec. Tudi njegovo delo je v knjigi natančno popisano. Poleg teh so v Idriji službovali še znani porodničar in pisec babiškega priročnika Makovic, Eggenberger, Urbas, Melzer in drugi. Tudi iz njihovih poročil je avtor črpal zanimive podatke. Opisal je tudi vlogo idrijskih lekarnarjev, posebno družine Freyer, delovanje bratovske skladišnice, občasne bolnišnice itd. Poseben problem je bilo kopališče. Zdravniki so ves čas poudarjali pomen rednega umivanja po končanem delu, zato je bila pomembna pridobitev izgradnja poletnega kopališča (1883) in delavskega kopališča (1886) s parno kopeljo, bazenom, banjami in prhami. Tako so se razmere proti koncu 19. stoletja vendarle izboljševale. Trajen problem je bil v Idriji alkohol. Rudarji so popili letno velike količine vina. Zdravniki so to opravičevali, češ da je zaradi enolične hrane vino koristno, odločno pa so nasprotovali pitju žganih pijač. Ves čas so tudi naglašali, da je treba izboljšati higienske in stanovanjske razmere, ker so se ponekod cele družine stiskale v enem prostoru. Šele ob koncu 19. stoletja so zgradili prve stanovanjske bloke za delavce. Avtor je zlasti opozoril, kako so svoj delež k zdravstvenim in socialnim izboljšavam prispevali posamezni zdravniki.

Knjigo zaključuje izčrpen povzetek v nemščini, saj bo vsebina gotovo zanimala tudi bralce izven slovenskih meja.

Olga Janša-Zorn

Franjo Zorko: Kronologija delavskega gibanja in družbenega razvoja Maribora in njegove okolice 1855-1983, Založba Obzorja, Maribor 1989, 488 str.

Na pobudo Komisije za tradicije delavskega gibanja pri Mestnem sindikalnem svetu Maribor leta 1982 je Franjo Zorko pripravil obsežen kronološki pregled o delavskem gibanju, pa tudi drugih dogodkih v Mariboru in okolici od leta 1855, ko so 26. decembra ustanovili katoliško društvo rokodelskih pomočnikov,

pa do konca decembra 1982, ko sta oba zbora skupščine mesta Maribor sprejela resolucijo o uresničevanju družbenega plana mesta Maribor za leto 1983. Kot je zapisano na hrbtni strani naslovne strani, je bila knjiga izdana ob 825-letnici Maribora.

Kronologija ne vsebuje samo dogodkov, ki so vezani na delavsko gibanje Maribora in okolice, ampak »...zajema tudi dogodke iz gibanja za slovenstvo in njegov obstoj...na tem prostoru...«(str.6).

Obsežna tematika je razdeljena na štiri časovna obdobja. Nomogoče je opisati vso vsebinsko pestrost, ki je zajeta v kronologiji. V nadaljevanju za ilustracijo in opozorilo navajam posamezne dogodke, ki naj raziskovalce, pa tudi druge, ki jih zanima mariborska preteklost druge polovice 19. in dobrih osemdesetih let 20. stoletja, vzpodbudi, da za osnovne informacije o mariborski preteklosti tega obdobja vzamejo v roko ta kronološki pregled.

Prvo poglavje zajema obdobje mariborske zgodovine od jeseni leta 1855 pa do jeseni 1918. Poleg dogodkov, ki se neposredno vežejo na delavsko gibanje v tem delu Slovenije (ustanovitev katoliškega društva rokodelskih pomočnikov 26. decembra 1855, ustanovitev prvega delavskega izobraževalnega društva 2. avgusta 1868, prizadevanja za večje politične in socialne pravice mariborskih delavcev, ki so jih je npr. zahtevali na shodu mariborskega delavskega izobraževalnega društva 16. maja 1869, mezdna in stavkovna gibanja mariborskega delavstva, kot je bila npr. prva stavka krojaških pomočnikov 26. aprila 1870, stavka mariborskih železničarjev konec marca 1890 itd.), se v tem obdobju srečamo še s celo vrsto za Maribor in okolico pomembnih dogodkov. Kronološko je na kratko opisano čitalniško, taborsko in sokolsko gibanje v tem delu Slovenije, seznanjamo se z ustanovitvami mariborskih in drugih tovarn, niso pa izpuščeni niti komunalne pridobitve in športni dogodki. Kronologija nas opozori na spore med slovenskim in nemškim prebivalstvom, ki so v jeseni 1908 privedli tudi do neredov. To poglavje je zaključeno s kratkim opisom proslavljanja mariborske mladine 29. oktobra 1918 ob razglasitvi Države Slovencev, Hrvatov in Srbov.

Drugi del kronologije zajema obdobje od 1. novembra 1918 do nemškega napada na Beograd 6. aprila 1941. Prvega novembra 1918 je major Rudolf Maister na garnizijskem sestanku oficirjev v Mariboru proglasil Maribor za jugoslovansko posest in »...prevzel vojaško poveljstvo v Mariboru in vsem Spodnjim Štajerskim...« (str.41), kar je takoj povzročilo nasprotovanje nemškega dela prebivalstva in je že naslednji dan povzročilo stavko nemških strojevodij v Mariboru. Protijugoslovansko gibanje nemških prebivalcev je 27. januarja 1919 privedlo celo do streljanja, katerega posledica je bilo nekaj mrtvih in večje število ra-

njenih Mariborčanov. Skozi kronološke zapise sledimo še ostalim Maistrovim prizadevanjem za severno mejo.

Tudi v letih med prvo in drugo svetovno vojno je bilo v Mariboru in okolici delavsko gibanje živahno. Novembra 1918 je začel izhajati liberalni časopis Mariborski delavec s podnaslovom Neodvisen delavski list za mesto in okolico. Dvanajstega januarja 1919 so v Rušah organizirali prvi povojni delavski shod. To je bilo obdobje številnih delavskih stavk in živahnega mezdnege gibanja za izboljšanje socialnega položaja tamkajšnjega delavstva, ki so se končavali s sklepanjem kolektivnih pogodb (npr. stavka v elektrarni Fala 14. julija 1919, enotedenska stavka krojaških delavcev, ki se je začela 20. avgusta 1919 in se je čez nekaj tednov ponovila, 23. septembra 1919 so se v tovarni dušika v Rušah začela pogajanja za podpis kolektivne pogodbe, 16. oktobra 1919 se je zaključila s podpisom kolektivne pogodbe za delno zvišanje mezd stavka delavcev v petih usnjarskih podjetjih, pa stavka usnarjev v ptujski tovarni Petovia itd). Desetega oktobra 1920 je v mestu ob Dravi potekala konferenca okrožne organizacije socialnodemokratske stranke. V začetku dvajsetih let sledimo začetkom komunističnega delavskega gibanja v tem delu Slovenije, na katerega so imeli velik vpliv komunisti, ki so na to območje pribežali iz Madžarske. Sredi septembra 1920 so potekali shodi Komunistične stranke Slovenije v Ptuj in Dornavi pri Ptuj. Mariborske sodne oblasti so 27. maja 1922 obsodile na zaporne kazni nekatere mariborske komuniste. Živahnemu sindikalnemu mezdnemu pa tudi političnemu gibanju mariborskih delavcev skozi dogodke v kronologiji sledimo vse do začetka druge svetovne vojne (npr. stavka delavcev pri vojaško-obrambnih delih 3. in 4. maja 1940 na Ptuj zaradi draginje, stavka mariborskih krojaških pomočnikov od 14. do 31. maja 1940, stavka stavbinskih delavcev maja 1940 itd). Ta del kronike o zgodovinskih dogajanjih v severovzhodnem delu Slovenije nam predstavlja še vrsto drugih dogodkov, ki s samim delavskim gibanjem nimajo tesnejše zveze. Ob prebiranju kronologije se seznanimo z nekaterimi ukrepi mestne uprave in drugimi pomembnimi zgodovinskimi dogodki. Šestega aprila 1919 je na Ptuj začel izhajati prvi slovenski časopis Ptujski list, 6. decembra 1919 pa v Mariboru nemški tednik Volkstimme. Šestega junija 1919 so v mestu ustanovili Planinsko društvo Maribor matica, 28. junija istega leta pa prvi slovenski športni klub SSK Maribor.

Dvajseta in trideseta leta 20. stoletja so tudi čas, ko so v tem koncu Slovenije nastajale nove delavnice, ki so se kasneje spremenile v pomembne tovarne. Šestindvajsetega decembra 1926 je začel voziti avtobus na liniji Maribor-Celje, štiri mesece kasneje pa je Maribor

dobil svoj mestni promet. V tridesetih letih so v Mariboru med drugim ustanovili prvo krajevno skupino Kulturbunda, ki so ji sledile podobne organizacije še po drugih krajih mariborske bližnje in daljne okolice.

Tretji del knjige predstavlja kronologijo dogodkov med drugo svetovno vojno. Tu sledimo začetkom nemške okupacije slovenske Štajerske. Osmega aprila 1941 je nemška vojska zasedla Maribor, Ptuj in Ljutomer, predstavniki Kulturbunda pa so prevzeli oblast, saj predstavniki okupacijskih oblasti še niso prispeli. Štirinajstega aprila 1941 je dr. Siegfried Uiberreiter, šef civilne uprave v Mariboru, prevzel oblast na Spodnjem štajerskem. Ta dan se je tudi sicer v precejšnji meri oblikovala mariborska in spodnještajerska okupacijska oblast. V nadaljevanju nam kronika predstavlja glavne poteze ponemčenja Spodnje Štajerske, kot npr. ukinitve mariborske slovenske študijske knjižnice, ki jo je 30. junija 1941 zamenjala nemška javna mestna knjižnica. Šestnajstega aprila 1941 je bil v Mariboru imenovan komisar za likvidacijo slovenskih društev, organizacij in združenj na Spodnjem štajerskem, isti dan so nemške oblasti od mariborskega škofa in ravnatelja Cirilove tiskarne zahtevale, naj uredita, da bo poslej tiskarna poslovala v nemškem duhu, kar sta odklonila. Dvaindvajsetega aprila 1941. so ustanovili urad za utrjevanje nemštva na Spodnjem štajerskem, 26. aprila 1941 pa je Maribor obiskal Adolf Hitler. Kronologija spodnještajerskih dogodkov nas opozori tudi na izseljevanje Slovencev. Osemnajstega aprila 1941 je »...šef nemške policije in državni komisar za utrjevanje nemštva Heinrich Himmler v Mariboru podpisal smernice za izgon Slovencev...« (str. 135), 6. maja istega leta so v Mariboru že obravnavali nemški načrt o množičnem izgonu 220.000 do 260.000 Slovencev v Srbijo, k čemur naj bi pripomogla tudi organizacija Steirischer Heimatbund, ki so jo 10. maja 1941 ustanovili v Mariboru. Od 7. junija do 5. julija 1941 je iz Maribora v Srbijo odpeljalo kar enajst transportov Slovencev, ki so jim sledili še transporti julija 1941. Organizirali so tudi Transporte Slovencev v Nemčijo (npr. 7. decembra 1941).

Nadalje se seznanimo z začetkom in razvojem protiokupacijskega odpora, vse od prve akcije članov KPS in SKOJ 28. in 29. aprila 1941, ko so zažgali dva osebna avtomobila nemške civilne uprave, zaradi česar so okupacijske oblasti zaprle več kot šestdeset oseb, v Mariboru pa uvedle policijsko uro. Dvaindvajsetega maja 1941 so na Kojzici pri Rimskih Toplicah ustanovili Pokrajinski odbor Osvobodilne fronte za Štajersko, čemur so sledile ustanovitve odborov Osvobodilne fronte še na nižjem nivoju (npr. 26. maja 1941 v Rušah, 30. maja v Limbošu itd.) Dvaindvajsetega junija 1941 so na otoku Grisu sredi Drave pri

Mariboru ustanovili pokrajinski vojni komite. »...ki je vodil priprave na oboroženo vstajo v vsej severovzhodni Sloveniji...« (str. 139). V začetku julija so komunisti v Rušah ter v Savinjski in Šaleški dolini izvedli napisne in trostilne akcije, 30. julija 1941 je bila ustanovljena I. pohorska četa. Sledimo mariborskim avgustovskim aretacijam vidnih organizatorjev protinemškega odpora (npr. Slavko Šlander, Slava Klavora itd). Kronika nas opozarja na številne aretacije in streljanja talcev v Mariboru in okolici skozi vso dobo nemške zasedbe.

Na kratko je kronološko opisan razvoj partizanske vojske ter partizanske akcije, ki so potekale v tem delu Slovenije, vse od začetnih in manjših v letih 1941 in v prvi polovici leta 1942, preko bitke pri Osankarici 8. januarja 1943, kjer je okoli 2.000 nemških vojakov napadlo Pohorski bataljon (padlo je 69 partizanov), kar je za nekaj časa zavrlo partizansko gibanje v Mariboru in okolici, do ponovne oživitve štajerske partizanske vojske (5. aprila 1943 je bila ustanovljena pohorska četa, iz katere je 10. maja 1943 nastal II. pohorski bataljon, 4. novembra 1943 so ustanovili I. pohorski odred, 27. junija 1944 pa še drugega; 8. januarja 1944 so ustanovili pohorsko brigado, ki se je kmalu preimenovala v 11. slovensko narodnoosvobodilno brigado Miloša Zidanske, ki je ob razpustitvi 29. maja 1945 obsegala štiri bataljone s 688 partizani). Dvanajstega junija 1944 je na Pohorje prišla 14. divizija. Pohorska brigada in še nekatere večje partizanske enote so do konca vojne vodile številne manjše in večje bitke z okupacijskimi silami v mariborski širši okolici. To poglavje se zaključuje s formiranjem komande mesta Maribor in z omembo zborovanja na mariborskem Glavnem trgu, ki ga je organiziral okrožni komite KPS (9. maj 1945) ter s prihodom I. prekmurske brigade, 51. vojvodinske divizije, III. jugoslovanske armade in Zidanske brigade v Maribor (10. maj 1945).

Najobsežnejši del kronologije predstavlja četrti del, ki zajema obdobje od 11. maja 1945 do 31. decembra 1982 in ga najdemo na straneh 187 do 469. Kronologija nas seznanja z najvažnejšimi dogajanja v tem času. Že 12. maja 1945 je bila v mestu velika proslava osvoboditve, 24. maja 1945 je izšla prva številka glasila okrožnega odbora OF Maribor »Vestnik« (glasilo se je 10. septembra 1952 preimenovalo v »Večer«), 27. maja 1945 pa je bilo v mestu organizirano prvo veliko sindikalno zborovanje. Enaintridesetega maja 1945 je mesto obiskal maršal Josip Broz-Tito in se sestal s sovjetskim maršalom Tolbuhinom, kateremu je izročil red narodnega heroja za zasluge pri osvoboditvi Jugoslavije. Skozi kronološke zapise sledimo začetkom in razvoju nove oblasti (14. avgusta je dotedanji Mestni odbor Osvobodilne fronte predal oblast novozvoljenemu Mestnemu narodnoosvobodilne-

mu odboru Maribor), akcijam čiščenja porušenega Maribora in številnim sindikalnim zborovanjem in sindikalnim akcijam, udarništvu ter tekmovanjem delovnih kolektivov za povečanje proizvodnje, sprejem prvega petletnega plana za območje Mestnega ljudskega odbora Maribor (21. junij 1948) itd. Kronologija nas opozarja tudi na ustanovitve ali preimenovanja novih tovarn, npr. 27. aprila 1948 zvezno montažno podjetje za hidroeletrarne »Hidromontaža« Maribor, Elektrokovina, tovarna elektrokovinskih izdelkov Maribor (28. oktober 1948) itd. Omenjene so prve volitve v delavske svete v mariborskih tovarnah (18. januarja 1950 v Hidroelektrarni Mariborski otok, 19. januarja 1950 v Hidromontaži in mariborski plinarni, 21. januarja 1950 v železniških delavnicah in v Metalni Maribor itd). Omenjena so tudi nezadovoljstva delavcev, zaradi česar je prihajalo do prekinitev dela, npr. 4. junija 1954 v Tovarni železniških vozil, kar »...je bila po zadnji vojni, že v času delavskega samoupravljanja, prva prekinitev dela ali stavka nezadovoljnih delavcev v Mariboru...«(str. 253)

Tudi četrti del kronologije je zasnovan tako, da poleg delavskega in sindikalnega gibanja v Mariboru in njegovi širši okolici zajema še večino vzporednih dogajanj v severovzhodnem delu Slovenije, vse od kulture, šolstva, razvoja trgovine itd. Na koncu obsežne publikacije je še seznam virov in literature, seznam številnih kratic, ki se pojavljajo v knjigi in kazalo osebnih imen, ki so skupaj s kronološko zasnovo publikacije osnovna orientacija med številnimi dogodki, ki so omenjeni v publikaciji.

V knjigi so objavljene tudi fotografije nekaterih dokumentov in dogodkov s tematiko o mariborskem delavskem gibanju in družbenem razvoju tega dela Slovenije.

Janez Kopač

Akademski pevski zbor France Prešeren Kranj, Kranj 1984, 32 str.; France Prešeren Akademski pevski zbor Kranj 1969 – 1989, Kranj 1989, 46 str.; Vse, kar ste hoteli vedeti o APZ, pa si niste upali vprašati ali Prešernovci tečejo častni krog (Arhivalije), Kranj 1989, 61 str.

Ob petnajstletnici in ob dvajsetletnici svoje ga delovanja je Akademski pevski zbor France Prešeren Kranj izdal tri knjižice (podobna publikacija je izšla tudi leta 1979 ob desetletnici delovanja zbora), ki dokaj celostno predstavljajo dvajsetletno delovanje enega najuspešnejših mešanih pevskih zborov, ki je znan v Sloveniji, Jugoslaviji, pa tudi v Evropi.

V publikaciji iz novembra 1984 je po uvodnih besedah predsednika častnega odbora zbora, predsednikov kranjske in slovenske Zveze

kulturnih organizacij ter častnega predsednika Slovenske pevske zveze in častnega člana zbora Radovana Gobca predstavljeno petnajstletno delovanje zbora, ki ga je opisala članica zbora Mija Mravlja. Iz zgodovinskega pregleda izvemo, da je bil ustanovni sestanek tedanjega Akademskega komornega zbora Kranj 19. oktobra 1969. Naslednje leto pa je umetniško vodstvo prevzel dirigent Matevž Fabijan. Sprva je v zboru sodelovalo 24 pevcev, v glavnem študentov in dijakov zadnjega letnika gimnazije, ki so ta čas vsi še naprej prepevali v tedanjem gimnazijskem pevskem zboru. Pevski zbor kranjske gimnazije je bil tudi baza za nove pevce Akademskega komornega zbora Kranj, ki se je iz leta v leto številčno hitro povečeval.

V nadaljevanju sledimo opisu nastopov skozi posamezne pevske sezone in odlomkom nekaterih strokovnih kritik.

Zbor je že po nekaj letih prišel v okvir slovenskega zborovskega življenja. V četrtem letu delovanja je že posnel nekaj pesmi za Radio Ljubljana, v pevski sezoni 1972/73 pa je prvič nastopil na tradicionalnem tekmovanju slovenskih pevskih zborov Naša pesem v Mariboru in se med nastopajočimi slovenskimi zbori uvrstil v drugo kategorijo. V naslednjih letih je zbor poleg nastopanja v domovini gostoval tudi v mestih Rivoli (Italija) in La Ciotat (Francija), ki sta pobrateni s Kranjem. V naslednjih sezonah so se gostovanja zbora v domovini in tujini še pomnožila.

Zaradi uspešnega nastopanja je zbor dobil tudi nekaj nagrad. Leta 1977 so dirigentu ob slovenskem kulturnem prazniku podelili veliko Prešernovo plaketo, leta 1980 pa še gorenjsko Prešernovo nagrado. Zbor je veliko Prešernovo plaketo dobil leta 1979, leta 1982 pa je prejel še priznanje občine Kranj.

Enega od vrhuncev je zbor dosegel leta 1980, ko se je na tekmovanju Naša pesem v Mariboru prvič uvrstil v prvo kategorijo med slovenskimi zbori in osvojil zlato plaketo.

Devetega maja 1981 se je zbor na občnem zboru preimenoval v Akademski pevski zbor France Prešeren Kranj, saj beseda komorni v dotedanjem imenu že dalj časa ni več ustrezala zboru, ki je štel od 50 do 60 stalnih pevcev. Istega leta je zbor dobil tudi novega dirigenta Tomaža Faganela.

Kronologija s programi vseh letnih in novoletnih koncertov ter tekmovalnih nastopov z dosežki je objavljena v knjižici, ki je izšla novembra 1989 ob dvajsetletnici delovanja. Podatke za ta pregled je pripravila Mija Mravlja. V isti publikaciji je posebej obdelano še delovanje zbora v jubilejni sezoni 1988/89, ki ga je prikazala prav tako članica zbora Ivanka Mohor.

Zaradi umetniške kvalitete so poslej zbor večkrat povabili k sodelovanju s profesionalnimi glasbeniki (npr. z orkestrom Slovenske

filharmonije, s Komornim ansamblom Slove-
nicum itd.), s katerimi so izvajali dela svetov-
nih glasbenih klasikov. Leta 1989, ko je zbor
praznoval dvajsetletnico uspešnega delovanja,
je sodeloval tudi na mednarodnem zborov-
skem tednu v Španiji v elitni družini pevskih
zborov iz Avstrije, Brazilije, Italije, Slovaške,
Poljske, Gruzije in zbora iz New Yorka, ki de-
luje pod okriljem organizacije Združenih na-
rodov.

Obe knjižici se dopolnjujeta in imata tudi
bogato dokumentarno vrednost. Objavljeni so
namreč vsi programi zborovih letnih in novo-
letnih koncertov ter sezname prvih izvedb
umetnih in prirejenih ljudskih pesmi, kar po-
znavalcem zborovske literature omogoča eno-
staven študij zborove umetniške rasti. Dodan
je še abecedni seznam vseh članov zbora, diri-
gentov in korepetitorjev vse od leta 1969 da-
lje. Navedeni pa so tudi častni člani zbora in
člani častnega odbora zbora. Ob seznamu
okoli dvestotih pevcev, ki so se skozi dvajset
let zvrstili pri zboru, od katerih so nekateri še
vedno njegovi člani, je dodan še intervju s tre-
mi najbolj vztrajnimi prešernovci, ki so z zbo-
rom povezani vseh dvajset let njegovega delo-
vanja.

V obeh knjižicah je objavljeno tudi večje
število fotografij, ki dokumentirajo zborovo
dejavnost, vse od vaj, koncertov, potovanj na
gostovanja, do družabnega življenja.

Svojevrstna dopolnitev obeh knjižic je še
publikacija, ki je v 200 izvodih tudi izšla no-
vembra 1989 in nosi šaljiv naslov Vse, kar ste
hoteli vedeti o APZ, pa si niste upali vprašati
ali Prešernovci tečejo častni krog (Arhivalije).
V njej so zabeležene vsakoletne intenzivne
nekajdnevne študijske vaje (z njimi so začeli
leta 1974, opisane pa so do leta 1987), na ka-
terih so bile običajno zborove družabne prire-
ditve. To so brucovanja oziroma krsti novih,
pa tudi nekaterih najbolj vztrajnih pevcev.
Objavljeni so govori slavnega velecejenega in
spoštovanega zelenega čarja, ki predseduje ve-
lespoštovanemu zelenemu omizju, ki spreje-
ma brucovsko zelenilo v zborovo družino. V
knjižici so opisana še nekatera druga družab-
na dogajanja v okviru zbora (npr. zborova
smučarska tekmovanja), na prijetno šaljiv na-
čin pa so napisani tudi nekateri potopisi o
zborovih potovanjih po domovini in tujini.
Prav na koncu so pod naslovom Žlahta – str-
gana plahta obdelane še sorodstvene vezi zbo-
rovcev in pa zakonske zveze, ki so se spletle
med člani zbora.

Vse tri knjižice se odlično dopolnjujejo,
hkrati pa bralce seznanjajo z resnim delom in
družabnim življenjem velike skupine ljudi, ki
sodeluje v zboru. Vse tri publikacije nudijo
solidno osnovo za kasnejše poglobljeno pro-
učevanje zborove zgodovine, ki že precej let
predstavlja Kranj v ožji in širši domovini ter
na tujem.

Janez Kopač

*Predstavitev knjige Miroslava Bertoše: Zli-
kovci i prognanici (Socijalno razbojništvo u
Istri u XVII. i XVIII. stoljeću), Istarska
književna kolonija »Grozđ«, Pulj 1989, 254
strani.*

Predstavitev novega dela priznanega histo-
riografa Istre dr. Miroslava Bertoše v organi-
zaciji zgodovinskega društva za južno Pri-
morsko Koper v Domu učencev v Kopru
17.1.1990 je potekalo pred za naše razere šte-
vilnim občinstvom.

Verjetno ne velja izgubljeni mnogo časa s
predstavitvijo avtorja te znanstvene in v skor-
raj literarnem slogu napisane, z ličnimi ilu-
stracijami izpod peresa goriškega duhovnika
Giovannija Marie Marusiga (1641–1712)
opremljene knjige, kajti vse njegovo delo in
njegovi že davno razprodani študiji »Etos i et-
nos zavičaja« in »Mletačka Istra u 16. i 17.
stoljeću« zgovorno pričajo o avtorjevi pronic-
ljivosti in poznavanju istrske ter evropske pre-
teklosti zgodnjega novega veka.

Povabljene, Janeza Šumarado, zgodovinarja
Zgodovinskega inštituta Milka Kosa na Slo-
venski akademiji znanosti in umetnosti v Lju-
bljani, mag. Darinka Munića, predstojnika
Zavoda za povjesne i društvene znanosti
JAZU Zagreb na Reki, ter dr. Miroslava Ber-
tošo, je občinstvu predstavil predsednik Zgo-
dovinskega društva za južno Primorsko Salva-
tor Žitko.

Besedo je potem prevzel glavni koreferent
Janez Šumrada, ki je svojo intervencijo razde-
lil v dva dela: preučevanje marginalnih sku-
pin v evropskem zgodovinopisju in predstavi-
tev same knjige. Opozoril je na tradicionalno,
dogodkovno ali pozitivistično zgodovinopisje,
ki je celoten kompleks gospodarskih, družbe-
nih in kulturnih problemov vključevalo le v
okvir zgodovine vladajočih struktur ter pri
tem pozabljalo na izredno vlogo t.i. »margi-
nalnih skupin«, izobčencev iz zgodovine, kot
jih imenuje priznana skupina francoskih zgo-
dovinarjev, zbranih okrog šole Annales. S štu-
dijami teh skupin, kot so razbojniki, berači,
prostitutke, odsluženi vojaki itn., lahko pride-
mo do spoznanj, kakšne so bile kolektivne
norme določene družbe in kako so te kolek-
tivne norme v praksi delovale.

Danes poznamo že nakaj klasikov preučeval-
cev marginalnih skupin v zgodovini. Pre-
okret je nedvomno pomenilo delo Michela
Foucaulta »Zgodovina norosti v klasični
dobi«. Upoštevati moramo še dela Bronislava
Germeka, poljskega zgodovinarja in politika,
ki je sledil fundamentalni tezi, da postanejo
reveži nevaren družbeni razred v času, ko se
ustanovi in uveljavi moderna država.

Slovinci smo že na prehodu v naše stoletje
premgli zgodovinarja, Ivana Vrhovnika, ki
se je ukvarjal s problemom socialnega razboj-
ništva v času Ilirskih provinc, literarno pa sta

to temo obdelalala že Jurčič in Kersnik v romanu o rokovnjačih.

Bertoševa knjiga pa na več mestih odstopa od Hobsbawnovega »robinhudovskega« pojmovanja socialnega razbojništva in nakazuje posebnosti »nevarnih skupin« ali »opasnih grup«, kot jih avtor imenuje. V Istri gre, za razliko od idealnega razbojništva, za realno razbojništvo, ki o sebi nima visokih predstav, je povsem brezobzirno in nima nikakršnih socialnih ozirov do zatiranih. Izhaja iz gospodarske in predvsem demografske krize po številnih vojnah in boleznih, ki so divjale po polotoku od 14. do 18. stoletja in še kasneje. Veliko so k razmahu razbojništva pripomogli sami beneški zakoni, ki so tudi za manjše delikte predividevali v obtoženčevi odsotnosti kazni pregnanstva, ukrepi centralnih oblasti pa so bili povečini brez rezultatov.

Bertoševo knjigo odlikuje subtilen oris strahu in terorja, ki so mu izpostavljeni tako preprosto vaško kot mestno prebivalstvo in plemiči. Na metodološko sodoben način obravnava eno od najatraktivnejših tem socialne zgodovine ter obsega vse dimenzije človeške družbe in njenih skupin. »Pisana v živahnem, skoraj literarnem jeziku, knjiga ni pomembna le za istrsko preteklost, marveč primerjalno tudi za jugoslovansko in evropsko historiografijo. S tem jo lahko postavimo ob bok tovrstnim delom, kot pomemben dosežek hrvaške in jugoslovanske historiografije pa pomeni vstop teh dveh v svet«, je sodil Janez Šumrada.

Miroslav Bertoša je takoj opozoril, da socialna zgodovina ni sestavljena zgolj iz atraktivnih, ampak tudi iz neatraktivnih tem. Socialno zgodovino je potrebno izkoristiti na drugačen način, kot je to počelo dosedanje zgodovinske. Pristopiti bo treba k sintezi teh družbenih procesov, ki jih je »nova zgodovina« v okviru šole Annales le analizirala s pomočjo »problemov in tem«. Tako imamo zgodovino smrti, dvorov, vsakdanjega življenja, žena, homoseksualcev, ekonomije, demografije itn., še vedno pa nimamo sinteze, ki bi te elemente združevala. Zato je Bertoševa želja, ambicija, napraviti sintezo, ki se ne bi ustavljala zgolj ob najatraktivnejših temah, da bi te izpostavljala.

Precej je neobdelanega gradiva za zgodovino Kopra – Capodistria, Metropolis Istrie, Justinopolis, Kopar, kot se je že to mesto imenovalo, ki je že samo po vojaški strukturi predstavljalo kozmopolitski konglomerat, saj so se v najemniških četah »oltremarinov« zbirali vojaki iz Afrike, Grčije, Male Azije, Neaplja, Furlanije, Italije, Bosne, Dalmacije, Srbije, Švice, Nemčije, Slovenije ... »S kolegi iz Zgodovinskega društva za južno Primorsko in s kolegi iz Zavoda za povijesne i društvene znanosti bom delal na tem, da se zgodovina Istre prouči in sintetizira skupno z zgodovino

ostalnih mest, ki so tvorila nekdanjo beneško Istro«, je zagotovil avtor Zlikovcev in pregnancev.

Darinko Munić je dejal, »da je bizarno začeti dolgoročno sodelovanje ravno z Zlikovci in pregnanci, vendar je morda najbolj bizarost tisto, kar nosi nekaj v bodočnost.« Opozoril je na plodnejše sodelovanje zgodovinarjev z obeh strani republiške meje v prvih petih povojnih letih. »Zato nas tokratna priložnost obvezuje na še več takih sestankov in sodelovanj«, je poudaril Darinko Munić.

Tudi v pogovoru z občinstvom so kar deževale spodbudne besede o nujnosti medsebojnega izmenjavanja mnenj in izkušenj v istrskem oziru, kar sta morda najbolj goreče poudarila Vlado Pernić v imenu založnika Istarske književne kolonije »Grozd« in predsednik kluba »Istra« iz Kopra Milan Gregorič. Salvatore Žitko je ugotovil, da so nam za to sodelovanje morda najboljši porok uveljavljajoči se mlajši zgodovinarji, ki bodo nadaljevali začetno delo, »stari koprski arhiv, do katerega se bomo, upamo, le dokopali, pa garant neusahljivih virov za nova spoznanja iz razgibane preteklosti polotoka.«

Leandra Cunjo je zanimala razširjenost oziroma tipologija istrskega razbojništva, ki je v knjigi podana le okvirno. Miroslav Bertoša je še povedal, da so bila v 16., 17. in 18. stoletju središča razbojništva tam, kjer je bila največja socialna negotovost, to je na območjih največje kolonizacije prebivalstva z Balkana: okoličca Pulja, Poreč in zaledje Kopra. »Nedvomno je bilo srce istrskega razbojništva v Selini pri Sv. Lovreču, ki je slovela še vse 19. in v začetku 20. stoletja. Rekrutirali so se seveda z vseh krajev Istre, kazalec pa nam je lahko število oseb, ki so jih med leti 1688–1698 izgnali: iz Kopra 277, Buzeta 104, Motovuna 39, Pulja 32, Labina 13, Rovinja 13, Poreča 11, Vodnjana 9, Pirana 9, Izole 5, Novigrada 5, Dvigrada 4, Grožnjana 3 in Umaga 2«, je pojasnil dr. Bertoša.

Toma Šajna je pritegnila ohranjenost spomina v ljudski zavesti o strahovladi razbojnikov. Avtor predstavljenе knjige je odgovoril, da je spomin še živ, ker v Istri le stežka najdemo družino, ki v prejšnjih in še v tem stoletju ne bi bila okradena. To se je zgodilo tudi njegovim domačim, in vsi policijski ukrepi so bili zaman, dokler ni pred desetletjem eden zadnjih udeležencev te akcije na smrtni postelji priznal, da so živino ukradli in jo z ladjo prepeljali v Italijo.

Janez Šumrada se je nato dotaknil pojavov gusarstva, ki jih je zasledil za obdobje Ilirskih provinc (1809–1813) ob zbiranju dokumentov za svojo disertacijo. Vendar mu je dr. Bertoša na temelju svojih spoznanj zagotovil, da klasično gusarstvo v Istri ni imelo tradicije ter se je ta fenomen v obdobju francoske oblasti razvil predvsem zaradi prisotnosti angleških ladij

v istrskih vodah. So pa bili vsi ukrepi oblasti za zadušitev kriminala le kratkotrajni in se je po vsaki »raciji« razbojništvo razmahnilo z novimi močmi.

Salvator Žitko je opozoril na povezanost razbojništva z zelo razvitim tihotapstvom, predvsem s soljo in oljem, ki se je v dobi Beneške republike razbohotilo tako po morju kot po kopnem. Miroslav Bertoša je spomnil na strokovno delo dr. Ferda Gestrina, ki za tihotapstvo ne uporablja izraza razbojništvo, temveč uveljavi pojem ekonomskih povezav med slovenskim zaledjem in mesti. To je bila stalna potreba prebivalcev teh območij, ki jih je sicer združevala državna meja.

Za zaključek se je občinstvo razvnelo še ob aktualni temi pojmovanja nacionalnega vprašanja, ki so ga načeli Leander Cunja, Darko Darovec in Darjo Marušič. Morda danes tako samoumevno nacionalno povezovanje po jezikovnem principu v srednjeveški in prvih stoletjih novoveške dobe tako v Istri kot v Evropi ni bilo v taki meri prisotno, še manj pa je določujoče vplivalo na državne okvire. Zato v Istri najdemo temeljni spopad med starimi prebivalci, predvsem romanskega in staroslovenskega porekla, ter novinci (»forešti«), zlasti slovanskega porekla, iz balkanskih dežel, ki se na sorodnost jezika v novi deželi niso kaj prida ozirali ter so zatečeno neorganizirano stanje izkoristili sebi v prid tudi z ropom in hudodelstvom.

Tedanje nacionalne delitve so se oblikovale po geografskem principu, zato lahko med kolonisti, ki jih beneški viri imenujejo npr. Albanice, prepoznamo Črnogorce iz današnjega Črnogorskega Primorja, Hrvate iz Hrvaške pod Habsburžani, pa še razne druge današnje narode. Velik spopad se je razgorel tudi v gospodarskem pogledu med živinorejci in poljedelci, saj so prvi za svojo vzrejo potrebovali precej večje površine zemlje.

»Vsako preučevanje na nacionalni osnovi, ki smo ga podedovali po italijanski črno-beli historiografiji, s tem da smo začeli gledati belo-črno, moramo zgodovinarji zatorej jemati *cum grano salis*«, je poudaril Miroslav Bertoša. Pred očmi moramo imeti tudi dejstvo, da so mnogi prebivalci romanskega porekla, predvsem na ozemlju Kopra, odlično obvladali slovanski jezik, kar nam dokazuje tudi funkcija t.i. kapetana Slovanov (*Capitaneus Sclavorum*) za koprsko podeželje, ki so jo zasedali koprski plemiči, običajno romanskega porekla.

Kot prva v vrsti sodelovanj Čakovskega sabora in Zgodovinskega društva za južno Primorsko je predstavitev nedvomno spodbudno prispevala k utrditvi stikov ter pospešila tako potreben skupni strokovni nastop zgodovinarjev ter drugih humanistov in družboslovcev istrskega polotoka. Na to kaže že 15. marca 1990 v Pulju skupno organizirana

predstavitev publikacije »Koper med Rimom in Benetkami«, ki so se je udeležili dr. Janez Peršič, dr. Miroslav Bertoša, Salvator Žitko, Matej Župančič, Radovan Cunja in Darko Darovec ter vrsta načrtov za v bodoče.

Darko Darovec

Kranjski zbornik 1990

Po ustaljenem petletnem obdobju je Skupščina občine Kranj izdala VII. zbornik, ki je bil predstavljen širši javnosti 28. junija 1990. Uredil ga je uredniški odbor, ki ga je vodil Janko Vehovec, likovno pa oblikoval ing. arh. Matija Suhadolc. Zbornik obsega 348 strani in 112 slikovnih prilog.

Zbornik je razdeljen na večje število sklopov. Prvo je področje gospodarstva. Vida Prinčič-Gorjanc obravnava značilnosti gospodarskih gibanj v občini Kranj v letih 1985 – 1989. Predstavila je osnovne gospodarske rezultate, značilnosti gibanj in dosežke gospodarstva. Prispevek kljub nevzpodbudnim gospodarskim rezultatom v obravnavanih letih opozarja na prizadevanja, kako bi izboljšali gospodarstvo občine.

Janez Tavčar je prikazal razvoj kmetijstva v občini Kranj v letih 1953 – 1990. V članku ugotavlja, da je kmetijstvo po letu 1952 močno napredovalo in se je usmerilo na pridobivanje mleka, vzrejo goveje živine in pridelovanje krompirja. Skupna kmetijska proizvodnja je na nekaterih sektorjih narasla celo štiri do pet krat, kar je odraz dobre tehnične opremljenosti družbenega in zasebnega sektorja ter strokovnega dela v Gorenjski kmetijski zadruzi in Kmetijsko-živilskem kombinatu Gorenjske.

Janez Kopač je v sestavku Kmečke obveznosti na območju Mestnega ljudskega odbora Kranj v letih 1945 – 1952 na podlagi arhivskega gradiva ugotovil, da se je v tem času še velik del prebivalcev na kranjskem območju ukvarjal s kmetijstvom. Obdelal je obvezne oddaje in obvezne odkupe kmetijskih pridelkov.

Samoprispevki in njihova vloga v razvoju občine Kranj je naslov prispevka Janeza Građišarja. Leta 1964 so začeli za zadovoljevanje skupnih družbenih in komunalnih potreb razpisovati samoprispevke. V 25 letih je bilo razpisanih 45 referendumov, od katerih jih je le 16 uspelo. Avtor v nadaljevanju pojasnjuje, za kakšne namene so bila porabljena tako zbrana sredstva, vključno z deleži sredstev gospodarskih organizacij ter samoupravnih interesnih skupnosti. Zgrajenih ali obnovljenih je bilo 16 osnovnih šol, 6 vrtcev in 8 večnamenskih objektov. Razen tega so v posameznih krajevnih skupnostih asfaltirali ceste, zgradili vodovode, kanalizacijo in druge vitalne naprave, pomembne za življenje v kranjski občini.

Franc Puhar govori v članku *Gospodarski vzpon Kranja v letih 1918 – 1986 o prehodu iz obrtništva na industrijsko proizvodnjo v času med obema vojnama in o drugi industrializaciji Kranja po letu 1945*. Industrijski razvoj v času po prvi svetovni vojni je omogočil zaposlitev povečanega števila prebivalstva tudi iz podeželske okolice. Po drugi svetovni vojni je velik industrijski razvoj presegel demografske moči kranjskega območja, kar je imelo za posledico stihijski prihod delavcev iz nerazvitih območij Slovenije in Jugoslavije. Vse to se je odrazilo tudi na strukturi kranjskega prebivalstva.

Naslednji sklop prispevkov se nanaša na kulturno podobo Kranja. Stanko Šimenc v obsežnem članku *Povojna literarna podoba Kranja, obravnava pisce, ki so bili rojeni v občini Kranj ali so živeli v njej*. Ugotavlja, da so se uveljavili v vseh slovenskih revijah za književnost in kulturo in v nekaterih tujih, v zbornikih in s samostojnimi deli. Stilni razvoj njihovih del se giblje v številnih otenkih med tradicijo in avantgardo. Nekaj teh ustvarjalcev se je povzpelo v sam vrh sodobne slovenske književnosti.

Matija Logar je prispeval članek *Prešernovo gledališče po letu 1945*. V njem obravnava status gledališča od njegove ustanovitve leta 1945, ko je začelo amatersko, bilo po letu 1950 nekaj časa poklicno, nato do 1987 polpoklicno in od tedaj dalje se začenja ponovno oblikovati kot poklicno gledališče. Nadalje se dotika značaja gledališča v posameznih obdobjih. Uprizorjena dela so bila iz domače in svetovne literature. Avtor poudarja, da je gledališče v zadnjih 15 letih intenzivneje uprizarjalo slovenske dramske novitete. Leta 1971 je prvič organiziralo Teden slovenske drame.

Marjan Dolgan govori o Kranju v *Pregljevem pripovedništvu*. V času, ko je bil pisatelj Ivan Pregelj v letih 1922 – 1925 profesor na kranjski gimnaziji, je napisal romana *Bogovec Jernej*, ki govori o usodi protestantskega pridigarja med protireformacijo (1923) ter biografski roman o pesniku Jenku, *Simon iz Praš* (1924). Obe deli se dogajata v Kranju. Avtor poudarja, da v njih zaradi Prešernovega in Jenkovega delovanja Pregelj Kranj visoko povzdiguje, po drugi strani pa ga enači s kramarskim sejmiščem.

Ljubo Ravnikar, življenje in delo, je naslov prispevka Barbare Boltar. V njem obravnava celotno življensko pot slikarja, ki je bil v svojem ljubljanskem obdobju povsem družbenokritično in politično angažiran umetnik. To je tudi obdobje iskanj, ko se je zgledoval po različnih umetnostnih smereh. Po zadnji vojni, ko je postal profesor na kranjski gimnaziji, je naslikal številne akvarele Kranja in njegove okolice. V prispevku je poudarjen Ravnikarjev poetično realistični izraz, ki je značilen za

njegove akvarele in krajine ter likovna moč in dokumentarna vrednost njegovih del.

Beba Jenčič je obdelala kranjskega slikarja Leopolda Layerja (1752–1828), njegovo življenje v Kranju, slikarstvo, ki je nanj vplivalo ter slikarska dela, ki se hranijo na območju občine Kranj. Izpostavila je, da sta bila Layer in njegova delavnica na prehodu iz 18. v 19. stoletje najbolj delavna in tudi najbolj znana na Kranjskem. Poleg cerkvenih podob so v Layerjevi slikarski delavnici nastajali tudi portreti, panjske končnice, slike na steklo, freske, poslikave skrinj in stanovanjske opreme.

Znani avtor razprav in člankov o zgodovini fotografiranja Mirko Kambič je zbral nove prispevke k biografiji Janeza Puharja (1814 – 1864), izumitelja fotografije na steklo. V njih odkriva Puharjeve prednike, ki jih ugotavlja v Kranju od leta 1640 in s številnimi novimi dejstvi dokumentira Puharjevo slovensko narodno pripadnost.

Prispevki Kranjskega zbornika, ki obravnava zgodovino kranjskega območja, se začinjajo z rimsko dobo. Andrej Valič govori o Rimski kamniti grobnici v Šenčurju pri Kranju, ki so jo naključno odkrili na zahodni strani vasi, na nekdanjih njivah. Po rimskem novcu, ki je bil pridan, sklepa, da sodi v 4. stoletje našega štetja. Arheološka najdba izpričuje najstarejšo rimskodobno poselitveno jedro kraja in njeno kolonizacijo ravninskega okolja.

Srednji vek je zastopan s tremi prispevki, ostali pa segajo v novejši čas. Po vsebini se razprava Boža Otorepca Šenčur in okoliški kraji v srednjem veku in prispevek Majde Žontar *Obdobje fevdalizma na šenčurskem območju dopolnjujeta*. Otorepčev članek obravnava na osnovi listinskega gradiva in urbarjev zgodovino Šenčurja in okoliških vasi v srednjem veku. To območje vzhodne Gorenjske – staro slovensko naselitveno ozemlje – je v glavnem pripadalo samostanu dominikank v Velesovem, ki so ga ustanovili leta 1238. Urbar samostana iz 1458 vsebuje imena vasi, kmetov ter obliko in višino dajatev. Žontarjeva pa v svojem prispevku govori o zemljiškogospodski posesti, obveznostih podložnikov in njihovem socialnem položaju v 18. in prvi polovici 19. stoletja. Tako imamo za ta predel celovit in temeljit prikaz agrarne strukture od naselitve do konca fevdalnega obdobja.

V srednji vek posega tudi prispevek Dušana Kosa o zgodovinskem razvoju naselij goriškega kota. Z retrogradno analizo franciscskega katastra iz leta 1826 in s kombinacijo pisanih virov išče nastanek in razvojne stopnje obravnavanih vasi. Kot izhodišče je postavil tezo, da vasi niso nastale v celoti naenkrat, to pa se odraža tudi v razdelitvi prvotnega in kasnejšega polja.

Ob vseh treh omenjenih lokalnih raziska-

vah moramo poudariti tudi njihov širši pomen, kajti le na osnovi podrobnih lokalnih proučevanj je mogoče priti do prave predstave o naši preteklosti tudi v najširših okvirih.

Domačina Milana Krišlja je pritegnila preteklost nekdanjih sedmih mlinov ob Mlinščici, ki je bila speljana od Tupalič do Visokega. Uporabil je zanimive podatke o mlinih in njihovem delovanju, ki so jih zbrali na osnovi ankete, opravljene leta 1966, ko je velika povodenj porušila jez v Tupaličah, ki ga mlinarji niso več obnovili in so nato mlinski kamni za vedno prenehali delati.

Franc Puhar nas v članku Obrtništvo v Kranju od rokodelskih cehov do danes vodi skozi različne oblike organiziranosti obrti in različne stopnje razvitosti do današnjega časa.

Jože Žontar je v Kranjskem zborniku leta 1985 obravnaval razvoj kranjske občine, za to številko pa je priseval članek z naslovom Občine na kranjskem območju do leta 1941. Prispevek sega od njihovih zametkov v 18. stoletju do leta 1941 in opisuje načrte preurejanj občin na Kranjskem ter po prvi svetovni vojni v Sloveniji, pa tudi številna nasprotovanja prebivalstva, ki so bila s tem zvezana. Poudaril pa je tudi velik pomen občine kot enega glavnih temeljev za razvoj šolstva, kulture in gospodarstva.

Prispevek s področja zgodovine, ki je vezan na samo mesto Kranj, je v tem zborniku le eden. To je zapis Vinka Demšarja o znani kranjski meščanski družini Pirc, ki je opravljala skozi več generacij barvarsko obrt in sicer na podlagi inventure premoženja, ki so jo opravili po smrti Simona Pirca leta 1851.

Prispevek Ceneta Avgušтина o ljudski arhitekturi v okolici Kranja obravnava razvoj kmečke stanovanjske arhitekture na tem območju, kjer se je še v precejšnji meri ohranila. Kljub temu je njen obstoj ogrožen zaradi spreminjanja stanovanjskih navad, oblikovnih vplivov, ki prihajajo iz mest in miselnosti, da je vse staro odvečno in neprimerno. Zato je njegov prispevek tudi poziv k spomeniškovarstveni akciji.

Čas druge svetovne vojne obravnava šest prispevkov, od katerih se jih največ nanaša na šenčursko območje. Franc Benedik prikazuje v članku Narodnoosvobodilno gibanje v Stražišču in okolici polet gibanja v letu 1941. Zaradi vdora gestapa v organizacijo OF je sledil hud upad. Delo na terenu je oživel konec leta 1942, toda razvijalo se je v težkih okoliščinah vse do konca vojne.

V obsežnem prispevku Šenčur z okolico v narodnoosvobodilnem boju obravnava Franc Štefe nastanek odborov OF in priprave na oboženi odpor v Šenčurju in okolici, ustanovitve Kokrške partizanske čete, posledice tako imenovane Kumerdajeve izdaje in okupatorjevo nasilje, delovanje političnih organizacij ter nastanek in delovanje domobranstva.

Žarko Bizjak v članku Olševke v NOB na podlagi življenjepisov in pisnih izjav vaščanov opisuje širjenje narodnoosvobodilnega gibanja v vasi in njeni neposredni okolici, ki je doseglo višek od poletja 1943 do poletja naslednjega leta.

Marjan Masterl je v spomin okrožnemu tehniku Lojzetu Dežmanu napisal članek Tehnika Jošt, ki so jo postavili v Zgornji Korkri. Opisal je njeno delovanje do uničenja januarja 1945 in pomen ciklostilnega tiska v narodnoosvobodilnem boju.

Janko Osel govori o Vogljah v prvem letu narodnoosvobodilnega gibanja, Vladimir Žumer pa o Voklem v narodnoosvobodilnem gibanju 1941 – 1945. Avtor poudarja aktivno sodelovanje prebivalstva z OF in partizanskim gibanjem do spomladi 1944 ter velike spremembe po ustanovitvi domobranske postojanke v Voklem julija 1944.

Posebno poglavje v zborniku predstavljajo članki s področja družbenih dejavnosti, to je šolstva, kulture, zdravstva in športa.

Franc Lebar nas ob spoznanju, da je izobrazba zaposlenih tesno povezana z razvitostjo gospodarstva, seznanja z razvojem srednje šole Iskra. Njene zametke najdemo že leta 1941, ko so Nemci za tedanje potrebe letalske tovarne ustanovili vajeniško šolo. Po vojni je šolanje vajencev prevzela tovarniška industrijska šola, oz. višja industrijska šola. Iz obeh se je v kasnejših letih razvil Šolski center Iskra Kranj. Avtor nas opozarja tudi na sodobno učno tehnologijo Iskrine šole, ki je tesno prepletena s teorijo in vsakodnevno delovno prakso učencev.

Pomembno kulturno pedagoško vrednoto v Kranju predstavlja kranjska glasbena šola ki je lani praznovala 80–letnico delovanja. Ustanovljena je bila na pobudo Narodne čitalnice v Kranju jeseni leta 1909 in je delovala ob strokovni pomoči Glasbene matice kot osrednje slovenske glasbene ustanove. Že prvo leto je bilo v šolo vpisanih 106 učencev. Skozi 80–letno zgodovino uspehov, pa tudi prenekaterih težav kranjske glasbene šole, ki se je razvila v moderno glasbeno ustanovo, nas popelje prispevek, ki ga je napisal njen ravnatelj Peter Škerjanc.

Šolstvo v Šenčurju in okolici v obdobju do leta 1945 je obdelal Jože Ciperle. V članku je opozoril, da je šolska dejavnost v Šenčurju že zelo stara, saj segajo začetki pouka že v konec 18. stoletja. Med učitelji v privatni šenčurski šoli do leta 1820, ko je postala javno priznana enorazredna trivialka, je bil najznamenitejši vaški učitelj in občasni cerkovnik Karel Mortel. Prispevek nas podrobno seznanja s kadrovskim, prostorskim in učnim uspehom šenčurske osnovne šole. Na podoben način je opisano tudi delovanje ljudskih šol v Voklem in na Olševku.

Dr. Mario Kocijančič je napisal prispevek

Zdravstveno varstvo in zdravstveno stanje v Kranju. Gre za nadaljevanje prispevkov o zdravstveni problematiki, ki jih je avtor objavil že v prejšnjih zbornikih. Po začetnem poglavju, ki podaja gibanje in strukturo kranjskega prebivalstva, je zgoščeno obdelan historiat kranjskih zdravstvenih ustanov vse od leta 1936, ko so v Kranju odprli Zdravstveni dom. Preglednice o delu enot medicine dela za obdobje od 1978 do 1987 so dobra strokovna obdelava tovrstne medicinske problematike. Drugi del Kocijančičevega prispevka opisuje delovanje Zavoda za socialno medicino in higieno Gorenjske, Gorenjske lekarne, kranjske Bolnišnice za ginekologijo in porodništvo ter Inštituta za pljučne bolezni in tuberkulozo na Golniku. Ob koncu je avtor nakazal še predloge in možnosti za izboljšanje zdravstvenega stanja kranjskih občanov.

Kranj se ponaša tudi s precejšnjim številom vrhunskih športnikov. Razmere v kranjskem vrhunskem športu v zadnjih letih je po športnih panogah temeljito obdelal Borut Farčnik. Obsežen del njegovega prispevka je namenjen kranjski športni rekreaciji, od občinskih trim športnih lig za posamezne športne igre, preko hoje v gore, sindikalnih občinskih iger, do teka na smučeh in kolesarskih akcij. Za nepoznavalca je izredno zanimiv pregled kar 43 športnih panog, ki delujejo v okviru Zveze telesnokulturnih organizacij Kranj.

Povsem na koncu Kranjskega zbornika je dokaj obsežen Kronološki pregled dogodkov v kranjski občini v obdobju od 1986 do 1989, ki ga je prispeval Janez Kopač, ki na kratko, a dovolj informativno dokazuje, da se je v Kranju na vseh področjih, od političnega do gospodarskega, športnega in kulturnega dogajalo veliko včasih bolj včasih manj pomembnih, a vendar za Kranj in Kranjčane interesantnih zadev.

Za zaključek lahko poudarimo, da je zbornik zelo pester, prinaša obilo novega gradiva s številnih področij in da odpira tudi nova vprašanja. Na ta način se uvršča Kranj med mesta, ki uspešno nadaljujejo svojo zgodovinsko tradicijo,

Majda Žontar

Dežela ob Cerkniskem jezeru. Kraji v občini Cerknica na starih razglednicah, Cerknica 1990, 254 str., 116 razglednic

Knjiga je tretja v seriji publikacij, ki samo z razglednicami predstavljajo slovenski prostor od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne, s posebnim poudarkom na obdobju do leta 1914 (prva je bila »Pozdrav iz Ljubljane«, 1985, in druga »Pozdravi iz slovenskih krajev, Dežela in ljudje na starih razglednicah«, 1987). Je pa prva pri nas, ki temelji na ožjem regionalnem pristopu (območje občine Cerk-

nica), kar je omogočilo objavo večjega števila znanih razglednic za ta del Slovenije. Že tu lahko omenim posebnost pri objavljanju razglednic, ki marsikdaj greni veselje sestavljalcem tovrstnih publikacij: dokončnega pregleda nad razglednicami ni, najdejo se vedno novi in neznani motivi, kar daje razgledništvu poseben čar.

Razglednice so bile zlasti na prelomu stoletja svojevrsten kulturni pojav v evropskem in seveda tudi v našem prostoru; kvaliteta izdelave, motivna pestrost in modnost pošiljanja »kartic« sorodnikom in prijateljem so opredeljevali ta pojav. Slovenci nismo veliko zaostajali v tem razgledniškem navdušenju za drugimi evropskimi narodi in tudi mnogi evropski založniki ter tiskarji iz Berlina, Prage in Dunaja so pridno »producirali« razglednice z našimi motivi, tudi z območja, ki ga zajema naša knjiga. Marsikatera družina je imela poseben album za shranjevanje razglednic, znano je bilo tudi združevanje ljubiteljev teh lepih kartic v posebnih klubih oz. društvih. V zadnjem desetletju se je ponovno budilo zanimanje za stare razglednice. Tako kot na prelomu stoletja so tudi sedaj pokazali največ interesa za njihovo zbiranje ljubitelji-posamezniki, med katerimi imajo nekateri odlične zbirke, marsikdaj bogatejše od zbirk, ki se nahajajo v inštitucijah, zadolženih za hranjenje naše kulturne dediščine. Te ljubitelje združuje razgledniška sekcija pri Numizmatičnem društvu Slovenije; njen predsednik je znani zbiratelj razglednic z ljubljanskimi motivi Zmago Tančič.

Odras te »privatne iniciative« je tudi ta knjiga. Uredil jo je zgodovinar Janez Šumrada, razglednice pa je zbral profesor zgodovine in zbiralec Milan Škrabec ob podpori več zbiralcev. Avtorji spremnih besedil, ki so prevedena tudi v angleščino, nemščino in italijanščino, so arheolog dr. Marijan Slabe (za Cerkniško dolino, Rakovško polje in Menišijo), Milan Škrabec (za Bloke, Trojiško in Vidovsko) in Janez Šumrada (za Loško dolino in Babno polje). Vsi trije so po rodu iz tega prostora.

Pomembnost razglednic na splošno in tudi v našem prostoru je bila v tem, da so bili njihovi motivi mnogokrat edini slikovni odsev določenega prostora v tem času, zlasti pred letom 1914. Še več: razglednice so pomenile prvo množično slikovno gradivo, ki je prihajalo v takratne domove in sooblikovalo estetski okus takratnega človeka. In tudi naša publikacija dokazuje dopadljivost večine starih »kartic«, njihovo kvalitetno izdelavo, motivno pestrost in še bi lahko naštevati, kar, mimogrede povedano, pogrešamo pri današnjih razglednicah.

Z današnjega vidika pa nimajo te razglednice samo pomen za vzbujanje nostalgčnih misli o »dobrih starih časih«, temveč imajo za mnoge raziskovalce prostora, ljudi in dogod-

kov posebno dokumentarno vrednost. Zato naredimo kratek sprehod skozi knjigo. Avtorji publikacije so objavili 116 »kartic« v treh sklopih, ki odražajo geografsko razdelitev cerkniške občine. Objavljene so v naravni velikosti upoštevajoč tudi naravni kolorit. Na koncu so dodali katalog vseh razglednic s podatki, ki so bili razvidni (npr. datum, izdajatelj ipd.), ter abecedno kazalo izdajateljev, založnikov in fotografov.

Glede motivike so najpogostejši pogledi na kraje, mnogi, zlasti večji, npr. Cerknica, Rakek, Stari trg pri Ložu, Lož, Nova vas in drugi, se lahko pobahajo z večjim številom različnih pogledov. Krajevna središča so bila pogost motiv, bolj ali manj osredotočen na pomembnejši stavbni objekt, npr. cerkev, trgovino, gostilno, šolo ipd.

Zlasti zanimive so upodobitve objektov z drugačnimi vsebinami: npr. Tabor v Cerknici, Rovtarjev mlin, c.kr. sodni in davčni urad v Cerknici, Ljudski dom na Rakeku – na kateri je eden redkih prikazov notranjosti, to je pogled na oder v dvorani (v celi knjigi sta samo še dva: na oltar na Križni gori in v gostinsko sobo z biljardom v Žumrovi gostilni v Cerknici), vojaško strelišče za Bezuljakom, mitnica in logarska hiša v bližini Snežnika, gasilski dom v Starem trgu pri Ložu itd. Snežniški grad je bil pogost motiv, nekoliko manj graščina Koča vas; pozorni so bili tudi na ruševine, npr. grad Loško.

Tudi obrtni in industrijski objekti ter železniške postaje so bili zanimivi za razgledniško upodobitev: tovorna postaja, opekarna in parna žaga na Rakeku, Šerkova žaga, zametek današnjega Bresta, »Špetnakova« žaga v Markovcu, Zakrajškova kmetija z mlinom in žago v Vrhnikih pri Ložu, Rozinova žaga v Pudobu itd.

Posebno mesto zavzemajo naravne zname-

nitosti, kot so Cerkniško jezero, Rakov Škojčan, Križna jama in požiralnik Velika Karlovica.

Malo pa je dogodkovnih razglednic: morebitni vojaški nabor okrog 1915 v Cerknici, blagoslovitev kapelice v Podskrajniku pri Cerknici in povodenj v Podcerkvi 1907. Tudi izleti so bili privlačni, npr. sokolski izlet in plovba po Cerkniškem jezeru 1911. Med posebnosti lahko uvrstimo tudi medvojni razglednici z Blok z letalskima motivoma.

Nekoliko duhamorno naštevanje nam še najbolj pokaže vso motivno pestrost naših razglednic. Opozoriti želim še na moment prisotnosti ljudi na razglednicah, ki bodisi na cesti, pred gostilno in drugod, zro v fotografov objektiv – fotografova priprava in samo fotografiranje sta bila v času pred prvo svetovno vojno še dogodek za ljudi. Pri ugotavljanju resničnosti upodobitev moramo biti previdni, saj so že takrat poznali razne »vrinke« na fotografijah: omenim naj samo meščansko oblečene dame s »parazoli« na razglednici Nove vasi. Za upodobitev »parnika« na Cerkniškem jezeru se je na predstavitvi knjige v Cerknici 24. aprila 1990 razkril njegov misterij: to ni bil pravi parnik, temveč njegova imitacija, ki je nastala ob priliki neke lokalne veselice.

Na koncu samo še misel o založnikih in izdajateljih razglednic. Ni naključje, da najdemo med njimi mnogo domačih gostilničarjev in trgovcev. Od tod tudi veliko število motivov z gostilnami in trgovinami. Ali je šlo za samovšečnost ali za čut reklamnega učinka sicer ne vemo, vendar so po njihovi zaslugi nastale te razglednice in ostale pričevalke preteklosti tega dela Notranjske do današnjih dni. Knjigi, ki je izšla v nakladi 2000 izvodov, želim odmevnost med domačini in tudi v širšem prostoru, hkrati pa naj bo vzpodbuda za druge slovenske regije za podoben podvig.

Marjan Drnovšek

NAŠA ŠOLA SKOZI ČAS

Na poziv mentorjem šolskih krožkov, ki je izšel v prvi letošnji številki Kronike, se nam je prvi javil knjižničarski krožek z Osnovne šole Vera Šlander Polzela s svojo mentorico Valerijo Pukl. Krožek se je že trikrat odzval na razpisane raziskovalne naloge revije Pionir in za svoje delo vsakič dobil zlato priznanje. Tudi njihov letošnji izdelek na temo Naša šola skozi čas je bil med najboljšimi. Svoje delo so gradili na proučevanju virov (šolske kronike, cerkvene kronike, listine), ki so ohranjeni na njihovi šoli in v Zgodovinskem arhivu Celje, v veliko pomoč pri izbiri metode dela (socialni vidik!) in oceni dobljenih podatkov pa jim je bila knjiga Alenke Puharjeve Prvotno besedilo življenja. Tako je nastal zanimiv, vsebinsko in oblikovno razgiban in za starostno stopnjo sodelavcev nenevadno zrel izdelek, ki ga na straneh Kronike lahko predstavimo le v skrženi obliki.

Uredništvo

Nalogo smo pripravili člani knjižničarskega krožka OŠ Vera Šlander Polzela z mentorico Valerijo Pukl, ilustrirali pa člani likovnega krožka. Sodelovali so učenci 8.a Natalija Pilko, Mateja Florjančič, Nika Krašovic in Andreja Švab, 8.c Sabina Plaznik, Silva Škoberne, in Helena Cizej, 7.c Tina Kač, Tina Stegner, Saša Košec, Darja Drobnič, Branka Dolinšek in Mihelca Anclin ter 5.c razreda Aljoša Pukl. V želji, da bi odkrili, v kakšno šolo so hodili naši starši oziroma dedki in babice, smo na osnovi številnih virov raziskali zgodovino šolstva od protestantizma do druge svetovne vojne, pri čemer smo še prav posebno zasledovali položaj in uveljavljanje slovenskega jezika.

Naš glavni namen pa je bil proučiti razvoj osnovne šole na Polzeli od njenih začetkov do leta 1975. To leto se nam je namreč zdelo prelošno, saj je bila takrat izvedena šolska reforma in z njo obvezna enotna osemletna osnovna šola. Podatkov in gradiva bi bilo zagotovo preveč, če bi zajeli v raziskavo še čas do današnjih dni, po drugi strani pa smo želeli spoznati prav tisti kos naše krajevne šolske zgodovine, ki nam je tuj, odmaknjen in ga primerjati z današnjimi razmerami.

Poleg splošnih značilnosti osnovne šole smo želeli proučiti še socialno strukturo naših učencev, šolski obisk, število šoloobveznih otrok, učne predmete, učbenike, način ocenjevanja, izvenšolsko delo, odnos učiteljev do

učencev, kazni in druge disciplinske ukrepe, medsebojne odnose med učenci in podobno.

Osnovna metoda našega dela je temeljila na proučevanju literature in virov, temu pa smo dodali še anketo in intervju. Tako smo najprej zbrali osnovne podatke o zgodovini šolstva na Slovenskem, jih analizirali in jim dodali svoje mnenje.

In kakšna so naša spoznanja?

Podoba naše šole se v glavnem ujema s splošnimi razmerami šolstva na Slovenskem. Obdobje reformacije pomeni tudi za Spodnjo Savinjsko dolino začetek poučevanja otrok. V tem času je morala gospoda prenesti svoje versko središče iz Celja v Žalec, ki naj bi postal postojanka protestantskega gibanja. Tako je bila prva šola ustanovljena v Žalcu leta 1580 in je delovala do konca leta 1600, ko jo je dal deželni knez s katoliškimi duhovniki zažgati in razstreliti s knjigami vred. Novo šolo so ustanovili šele leta 1762. Enajst let kasneje je dobila značaj trivialke ali župnijske šole, 1911 leta pa je postala petrazrednica.

Cerkvena šola na Polzeli pa se prične le nekaj let pozneje – to je leta 1826, in sicer kot enorazrednica. Njen razvoj so izdatno podpirali okoliški grofje in veleposestniki, kasneje pa tudi tekstilna tovarna, ki je zaposlovala vse več ljudi.

Število šoloobveznih otrok je kljub precejšnjim izostankom in nerednosti (ker se sankcije niso izvajale) vedno naraščalo. S širjenjem učilnic in gradnjo dveh šolskih poslopjij so učenci skozi celotno obdobje imeli bolj ali manj zadovoljive pogoje za delo.

Obveščенost staršev, da bi redno pošiljali otroke v šolo, je bila slaba, kot povsod po Sloveniji.

Revščina pretežno kmečkega prebivalstva je odigrala svoje. Otroci so bili že v najzgodnejšem obdobju izkoriščani kot delovna sila.

»V šolskem letu 1922/23 je bil šolski obisk dober v 1. in 2. razredu, srednji v 4. in 5. razredu, slabši pa v 6. razredu. Krivda za slabši obisk je predvsem v mržnji do učiteljev, pa tudi zato, ker so se starši navadili obdržati otroke doma (čas vojne!) in to brez vsake kazni.

V šol. letu 1928/29 je izmed 176 otrok koncem šolskega leta imelo do 20% zamud 155, nad 20% pa 21 otrok. Obisk bi se izboljšal, če bi se naložene kazni izterjale.«

(citirano iz šolske kronike)

Tabelarični prikaz socialne strukture učen-

cev (glej prilogo) med obema vojnama in po drugi svetovni vojni kaže na to, da so pred vojno na naši šoli prevladovali otroci, katerih starši so bili kmetje, na drugem mestu so otroci iz delavskih družin, saj je bila v tem času na Polzeli močno razvita tekstilna industrija. Po vojni pa je razviden upad kmečkega prebivalstva, ki ga nadomesti povečanje delavskih plasti, pa tudi uslužbencev. Odnosi med otroci in starši ter učenci in učitelji so po izjavah anketirancev temeljili na distanci, strogi vzgoji in telesnih kaznih. V tem pogledu nismo bili nobena izjema. Res pa je tudi, kot pravi pesnica in učenka naše šole Neža Maurer, da najrevnejšim otrokom ni bila šola najhujše zlo, saj so bili doma še bolj izkoriščani in zato vajeni vsega dela.

Akademsko slikarka Darinka Pavletič-Lorenčak, ki je obiskovala šolo na Polzeli v letih 1931/32 do okupacije, je slikovito zapisala svoje spomine na tisti čas:

»Šola in pouk v njej smo tudi takratni učenci doživljali, kot jo doživljajo otroci danes. Razlika pa je bila vendarle velika. Obiskovali smo jo v veliko skromnejših razmerah. Do prve slane jeseni in od prvih toplih žarkov pomladi smo domala vsi (z redkimi izjemami) hodili v šolo bos, skromno oblečeni, pogosto ušivi, kar za tisti čas ni bilo nič nenavadnega, saj nismo imeli ne kopalnic, ne pralnih strojev, ne dovolj perila, včasih celo vode ne. O malicah ni, da bi govoril. Bil si vesel, če si imel vsak dan kos kruha. Jabolko pa je pomenilo že višji standard.

Za vse, ki so prvič vstopali vanjo, je bila šola strah in trepet. Ves čas smo morali sedeti popolnoma mirno, z rokami na hrbtu. V razredu je bila običajno tišina, da si slišal muho, ki je brenčala ob oknu. Začetne težave so bile res hude. Tablice v platnenih nahrbtnikih, s katerih se je kar naprej brisala domača naloga in ki so bile pogosto tarče razposajenih sošolcev. Pa pisanje s črnilom in persom, ki se ti je vsak čas zataknilo in poškopilo ves tvoj trud. Pa umazane roke, zaradi katerih je bil zvezek na koncu podoben moderni umetnini in še kaj. Kazen ni izostala, ne v šoli, ne doma. V šoli si nastavljal roko za udarec s palico, ali pa klečal v kotu. Doma pa tako niso nikoli vprašali: kje, kdaj, zakaj, kako? Pela je palica, pa konec. Pa so bila vendarle to najlepša leta moje mladosti. Kot otrok sem zelo občutila krivico. Bila sem zaradi določenih stvari globoko prizadeta. V življenju pa je vendarle tako, da obdržimo, kar je lepega, ostalo raje pozabimo. Tako so ostali spomini na globoke gazi v mrzlih dneh, na zvončki in trobenticami posejane pomladne trate, na kopanje v Strugi in Savinji, na sončne jeseni, ki znajo biti kot sanje o barvah in njeni harmoniji.«

Učitelji so bili tudi pri nas hkrati cerkovniki, ki so poučevali le za stanovanje in »berni-jo«, zato jim šola ni delala posebnih skrbi. Šele z uvedbo državne šole so se te stvari začele spreminjati, vendar pa le korakoma.

Plače učiteljev so bile majhne, njihova izobrazba pa je temeljila v glavnem na pedagoških tečajih.

Glede položaja slovenskega jezika v naši

šoli smo ugotovili, da je ohranjena dokumentacija, kakor tudi šolska kronika, pisana v nemškem jeziku vse do leta 1908/09. Od takrat dalje je pisana v lepi slovenščini. Precejšen pritisk na slovenske otroke v našem kraju je naredila nemška šola, ki so jo ustanovili tovarniški uradniki s pomočjo Schulvereina. Delovala je v letih 1911/12 – 1914 in imela vključenih cca. 60 otrok. Nič kaj boljše se ni goašem kraju je naredila nemška šola, ki so jo ustanovili tovarniški uradniki s pomočjo Schulvereina. Delovala je v letih 1911/12 – 1914 in imela vključenih cca. 60 otrok. Nič kaj boljše se ni godilo naši šoli med 1. svetovno vojno. Pouk je bil še vedno dvojezičen, nemški jezik obvezen, šolski obisk pa zelo slab, saj so otroci na kmetijah nadomeščali manjkajočo delovno silo.

Po ustanovitvi kraljevine Jugoslavije se je šola sicer otresla nemškega pritiska, vendar slovenski jezik še vedno ni mogel prav zadihati, kljub odloku, ki je izšel 1918., in je uvedel slovenščino kot obvezni učni jezik. Nemščina se res ni več poučevala, vendar pa je bila v letu 1921/22 uvedena srbohrvaščina kot obvezni učni predmet.

Pod vplivom vse večje centralizacije državne oblasti je bilo tudi šolstvo močno centralizirano, uradni jezik pa srbohrvaški (ohranjena dokumentacija iz tega časa je pisana v cirilici). V času okupacije smo imeli le nemško šolo, partizanske na žalost ni bilo. Vse to je močno oslabilo znanje slovenskega jezika.

Neža Maurer je v spominih na to kruto obdobje med drugim zapisala tudi tole:

»Strašni učni nauk, ki ga nikoli ne pozabiš: na Polzeli je bilo tedaj šest razredov: prva dva v stari šoli, višji štirje pa v novi. V razredih so bile visoke zelene peči, kjer smo pozimi sušili mokro obleko in čevlje. No, nemški nadučitelj pa je v peč v tedanjem petem razredu, ki je imel okna proti Tirškju, zakuril sredi maja in vse dopoldne sežigal nemške knjige...«

Šola je doživela pravi razcvet šele v novih pogojih po osvoboditvi, ko so se sprostile spone naše podjarmljenosti bodisi enim bodisi drugim oblastnikom. Slovenščina je končno lahko zaživela in se razvijala.

Sicer pa je bila šola pred vojno precej delovno usmerjena (kmetijski pouk). Proslavljali so se državni in cerkveni prazniki – verouk je bil izločen iz šole šele po drugi svetovni vojni.

Učenci so delovali tudi v izvenšolskih dejavnostih in sicer zlasti v protialkoholnem društvu Mladi junaki, pri Sokolih, Rdečem križu in Marijinem vrtcu.

Stanovska zavest tedanjega učiteljstva je bila velika. Poleg delovanja v učiteljskem društvu so sodelovali tudi v drugih krajevnih društvih, zlasti pri Sokolih in gledališki skupini. Vključevali so se tudi v razne akcije v kraju. Obdobje neposredno po vojni pa je bilo za-

Priloga: SOCIALNA STRUKTURA UČENCEV V LETIH 1933/34 – 1956/57

Leto vpisa	Posestniki	Mali kmeti	Delavci	Obrtniki	Uslužbenci	Neopredeljeni	Skupaj
1933/34	9	–	12	7	3	2	33
1935/36	10	–	3	–	–	2	15
1936/37	10	1	4	4	–	–	19
1937/38	19	1	14	8	1	2	45
1938/39	21	1	7	8	1	–	38
1939/40	12	4	12	13	3	1	45
1940/41	13	1	17	10	1	–	42
1941/42	8	–	15	4	1	1	29
1942/43	25	2	26	18	3	3	77
1943/44	3	–	7	1	–	–	11
1944/45	14	2	29	11	1	6	63
1945/46	8	3	25	18	1	9	64
1947/48	10	1	26	13	3	2	55
1948/49	4	3	40	5	–	6	58
1949/50	3	2	45	7	6	4	67
1950/51	9	–	48	13	4	13	87
1951/52	12	1	29	21	6	1	70
1952/53	9	7	22	7	5	–	50
1953/54	8	2	27	14	9	9	69
1954/55	7	1	54	7	8	5	82
1955/56	11	6	32	6	10	5	70
1956/57	12	5	31	16	6	14	84

"Disciplina v šoli je bila zelo stroga. Najbolj smo se bali nadučitelja in duhovnika. Redno sta nas spraševala. Če nisi znal, si dobil "batine" (tepli so nas po rokah s tanko paličico). Lahko pa so te poslali celo v "oslovsko klop". Na srečo sem bila jaz bolj mirna in me ni doletelo kaj takega."

Ana ŠKOBERNE,
roj. 1937
Polzela 154

znamovano predvsem s pomanjkanjem učiteljev in z izredno slabimi pogoji za delo, na drugi strani pa z veliko zagnanostjo in požrtvovalnostjo celotnega učiteljskega zbora, da bi čimprej zacelili rane in ustvarili pogoje za čimboljše delo v svobodi. Stanovska zavest in angažiranost tedanjih učiteljev sta bili kljub pomanjkljivi izobrazbi izjemno veliki. Glede plač so bili enakopravni, njihov družbeni status je bil zagotovo boljši od današnjega.

In kaj pravijo učenci o današnji šoli?

Jo imajo radi?

Kakšni so njihovi predlogi za boljšo šolo?

V šolo rada hodim. Šola je zame precej pomembna stvar, tako zaradi znanja, kot zaradi množice prijateljev. Saj bi navsezadnje bil brez šole velik dolgčas.

Posebej mi je všeč, da imamo učenci možnost povedati svoja mnenja o tem in onem, da na šoli prirejajo kar dosti različnih tečajev, da je precej krozkov na izbiro in mogoče še kaj. Slabe strani naše šole pa so: kar naprej eno in isto suhoparno učenje, ki bi ga lahko pri marsikaterem predmetu popestrili: (npr.: biologija – večkratni sprehodi v naravo in tam razlaga učne snovi, kemija – obogatiti učne pripomočke za izvedbo zanimivih poskusov)

V današnji šoli bi predvsem popestrila šolske ure, v šolski program uvedla računalnike in videokasete ter ukinila suhoparne razlage in nato dolgočasno zapisovanje v zvezke, ne da bi si bili najprej povsem na jasnem z učno snovjo (seveda, kjer je to možno).

Sabina Plaznik, 8.c

Osnovna šola bi morala biti še bolj šola za življenje, za spoznavanje življenja. Nekje do šestega razreda bi bili učenci brez ocen, učitelji bi jih ocenili le pisno z besedami. Od 6. do 8. razreda pa bi ocenjevali z oceno. Seveda bi pisali teste, vendar pa bi morala biti osnovna naloga učitelja, da otrokom dopove, da so testi le preizkus znanja, da si naj takrat rečejo: »Ja, zdaj moram pa pokazati, kaj znam!« S tem bi odpravili tisti strah.

Več ur bi morali preživeti v naravi in se učiti na podlagi opazovanj, lastnih mnenj. Zato bi uvedli blok ure, da bi imeli dovolj časa in da bi se učenci lažje pripravljali doma. Sploh bi se morali snov naučiti že v šoli, da bi se doma ne učili, ampak snov samo ponovili.

Poseben poudarek bi bil na starih slovenskih običajih. Na primer, namesto DMV bi svojo pripadnost pokazali s spoštovanjem starih običajev. Lepo je, kadar so prazniki, že zaradi same drugačnosti dneva. Predvsem pa bi morali dati poudarek domoznastvu, ker premalo poznamo svojo domovino. To bi bil lahko poseben predmet, stran od zemljepisa. Predvsem pa bi najprej zmanjšala število učencev v razredu vsaj na polovico. S tem bi lažje reševali disciplinske probleme, več in bolj sproščeno bi se o neki snovi pogovarjali, skratka zares bi se lahko posvetili drug drugemu. In da bi bili bolj ljudje kot učenci.

Natalija Pilko, 8. a

VIRI IN LITERATURA

1. Gerželj, M: Izvleček iz šolske kronike za obdobje 1826 – 1909, fond OŠ Polzela, ZA Celje. — 2. Šolska kronika, 1908 – 1942, fond OŠ Polzela, ZA Celje. — 3. Sotlar, M: O zgodovini šole, Izvleček iz šolske kronike 1826 – 1836, fond OŠ Polzela, Slovenski šolski muzej. — 4. Šolska kronika, 1945 – 1957, fond OŠ Polzela. — 5. Matični listi od uvedbe 1933/34 do 1956/57. — 6. Marovt, M: Osnovna šola Polzela v: Polzela, Polzela 1984, str. 249 – 254. — 7. Cerkvena kronika, Župnijski urad Polzela (1906 – 1911). — 8. Vrečar, R: Savinjska dolina, Žalec 1930, str. 130 – 131. — 9. Plank, M: Osnovna šola Teharje, Zgodovinski arhiv Celje. — 10. ZAC, fond OŠ Polzela, Izvleček iz kronike 1826 – 1906. — 11. ZAC, fond OŠ Polzela, Potrdilo o prejetem denarju. — 12. Mapa šole Polzela v dokumentaciji Slovenskega šolskega muzeja, Zgodovina ustanovitve šole. — 13. ZAC, fond OŠ Polzela, Dopis krajevnemu šolskemu odboru. — 14. ZAC, fond OŠ Polzela, Podpora mobiliziranim učiteljem. — 15. ZAC, fond OŠ Polzela, Katalog, 1916. — 16. ZAC, fond OŠ Polzela, Zapisnik o opravljenem nadzoru. — 17. Glas mladih, 1983/84, št. 1, str. 8–10. — 18. Ciperle, J. – A. Vovko: Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja (1. natis) Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1987. — 19. Osnovna šola na Slovenskem 1869 – 1969 Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1970. — 20. Pavlič, S: Partizanske osnovne šole. Ljubljana: Borec, 1981. — 21. Puhar, A: Prvotno besedilo življenja. Ljubljana: ČGP Delo – Globus 1982.

LETNO KAZALO

AVTORSKO KAZALO

ČLANKI IN RAZPRAVE

Benedik Božo: Turizem in kultura na Bledu – 156
Brodnik Vilma: Dobrodelnost v Ljubljani med prvo svetovno vojno – 56

Bučič Vesna: Urarstvo na slovenskem Štajerskem – 19

Bučič Vesna: Ljubljanski urarji v 19. in v začetku 20. stoletja – 114

Dolenc Ervin: Bratstvo, izobraževalna društva narodnih socialistov v dvajsetih letih – 138

Dular Andrej: Zdravstvo in veterinarstvo v občini Črnomelj od začetka 20. stoletja do leta 1985 – 65

Dular Anja: Katalog Okrajne učiteljske bukvarnice v Črnomlju – 49

Golec Boris: Načelnikov hišni arhiv v Podkorenu – 7

Kos Mateja: K zgodovini ljubljanskih majolikarn beloprstene keramike – 105

Kresal France: Razvoj industrije v Sloveniji v letih 1918-1941 – 134

Lešnik Avgust: Položaj slovenske ljudske šole v Istri od italijanske okupacije do osvoboditve (1918-1945) – 159

Lozar Štamcar Maja: Fotografije predvojnih grajskih interierjev – dragocen vir za proučevanje notranje opreme, zlasti pohištva – 147

Marušič Branko: Zgodovina in zgodovinska veda ob slovenski zahodni meji v letu 1989 – 67

Matić Dragan: Vojaški zapor na ljubljanskem gradu od 15.8.1914 do vstopa Italije v 1. svetovno vojno – 127

Otošec Božo: Gradič Mala Loka pri Trebnjem – 3

Švajncar Janez J.: Albin Mlakar – pozabljeni vojak – 50

Šuštar Branko: Ekonomska Orjuna. Poskus gospodarske organizacije jugoslovanskih nacionalistov v dvajsetih letih – 144

Valenčič Vlado: Začetki organizacije našega mlekarnstva – 30

Vrišer Sergej: Kroji slovenskega sokolstva in orlovstva med leti 1863 – 1941 – 43

Žargi Matija: Železarna na Dvoru in Prešernov nagrobnik v Kranju – 108

ZAPISKI IN GRADIVO

Hišna kronika rodbine Pleterski – 73

DELO NAŠIH ZAVODOV IN DRUŠTEV

First Blaženka: Stare ilustrirane knjige in grafike. Mednarodna antikvarna razstava v Zürichu (oktober 1989) – 166

Horvat Jasna: Razstava Slovenci v letu 1789 v Narodnem muzeju – 85

Šuštar Branko: »Učitelj slovenski gre na dan!«. O razstavi ob stoletnici slovenske učiteljske organizacije – 89

Žontar Majda: Razstava Kranj, kakršnega ni več – 164

POSVETI IN ZBOROVANJA

Žvanut Maja: Etnologija in domoznanstvo. Simpozij Slovenskega etnološkega društva 21. 11. 1989 – 91

IZ DELA ŠOLSКИH KROŽKOV

Naša šola skozi čas (Knjižničarski krožek Osnovne šole Vera Šlander Polzela z mentorico Valerijo Pukl) – 181

NOVE PUBLIKACIJE

Poročilo s predstavitve knjige Miroslava Bertoše Zlikovci i prognanici, Istarska književna kolonija »Grozdk«, Pulj 1989 (Darovec Darko) – 174

Predstavitve knjige dr. Vlada Valenčiča Zgodovina ljubljanskih uličnih imen v KIC – Križanke 7. novembra 1989 (Demšar Vinko) – 100

Dežela ob Cerkniskem jezeru. Kraji v občini Cerknica na starih razglednicah, Cerknica 1990 (Drnovšek Marjan) – 179

Tabor »Devin 87«. Izdala SLORI in NŠK Trst, 1988. Tabor »Brda 88«. Izdala SLORI in NŠK Trst, 1989 (Gombač Metka) – 97

Terezija Traven: Mokronoška partizanska četa, Novo mesto 1985. Terezija Traven: Novomeška partizanska četa, Novo mesto 1988 (Granda Stane) – 95

Dokumenti ljudske revolucije, Knjiga 7, maj-junij 1943. Pripravili Marjeta Adamič in Marija Oblak-Čarni, Ljubljana 1989 (Granda Stane) – 96

Predrag Belič: Prva tri desetletja jezuitov in Slovenci (1546-1569), Zbirka Zgodovinskega časopisa, Ljubljana 1989 (Hozjan Andrej) – 94

Jože Pfeifer: Zgodovina idrijskega zdravstva, Idrija 1989 (Janša – Zorn Olga) – 170

Franjo Zorko: Kronologija delavskega gibanja in družbenega razvoja Maribora in njegove okolice 1855-1983, Založba Obzorja, Maribor 1989 (Kopač Janez) – 170

Akademski pevski zbor France Prešeren Kranj, 1984. France Prešeren Akademski pevski zbor Kranj 1969-1989, Kranj 1989. Vse, kar ste hoteli vedeti o APZ, pa si niste upali vprašati ali Prešernovci tečejo častni krog, Kranj 1989 (Kopač Janez) – 173

Reflex der Jahrhunderte. Die Glassammlung des Kunstmuseums Düsseldorf mit Sammlung Hentrix. Eine Auswahl, Düsseldorf 1989 (Kos Mateja) – 97

Herbert Hassinger: Geschichte des Zollwesens, Handels und Verkehrs in den östlichen Alpenländern vom Spätmittelalter bis in die zweite Hälfte des 18. Jahrhunderts. Bd. 1. Regional Theil. – Hälfte 1. Westkärnten – Salzburg.

Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit. Band XVI. Deutsche Zolltarife des Mittelalters und der Neuzeit. Teil V. Herausgegeben durch die Historische Kommission der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH, Stuttgart 1987 (Rajšp Vinko) – 99

Kranjski zbornik 1990 (Žontar Majda) – 176

KAZALO SLIK

POKRAJINE, NASELJA, GRADOVI IN OBJEKTI

Mala Loka v Valvasorjevi Topografiji Kranjske – 4
Mala Loka v Valvasorjevi Slavi vojvodine Kranjske – 6
Kranj, predel ob današnji cesti JLA, Stošičevi in Vrtni ulici, fotografija iz 20-ih let našega stoletja – 165
Pogled na most čez Savo v Kranju, fotografija iz časa pred prvo svetovno vojno – 165

NAČRTI, ZEMLJEVIDI IN RISBE

Zgornjesavska dolina – 14
Podkoren (nem. Wurzen) po franciscejski katastrski mapi leta 1826 – 17
Član Južnega Sokola okoli 1864/65, član Sokola pred 1914, sokolica v slavnostnem kroju iz leta 1932, sokol v kroju okoli 1938/41, sokolica v slavnostnem kroju 1938/41 – 46
Orlovska članska čepica do 1929, orlovska naraščajniška čepica do 1929, sokolska članska čepica 1921/30, sokolska članska čepica 1930/41, sokolska naraščajniška čepica 1930/41 – 46
Član Orla do 1929, orlica v slavnostnem kroju ok. 1926, član Zveze fantovskih odsekov 1937/41, članica Dekliških krožkov 1937/41, član Sokola v delovnem (vojaškem) kroju 1939/41 – 47
Načrti nagrobnikov v ponudbi Železarne Dvor za izdelavo Prešernovega nagrobnika iz leta 1851 – 107, 109, 110, 111, 112

PREGLEDNICE

Kavčev rod, ok. 1570-1779 – 11
Kronološka preglednica podružnic Bratstva – 138

OSEBE

Albin Mlakar po končani kadetnici na obisku pri domačih v Ptuj – 51
Nadporočnik Albin Mlakar z viteškim križcem reda Leopolda, ki ga je dobil leta 1916 za zavzete trdnjave Casa Ratti – 52
Prizor, kako poročnik Mlakar z enim narednikom in nekaj vojaki zavzema trdnjavo Casa Ratti – 53

PREDMETI

Žepna ura mariborskega urarja Antona Oniča, prva polovica 18. stoletja – 21
Žepna ura mariborskega urarja Johanna Fischerja st., konec 18. stoletja – 22
Stoječa ura mariborskega urarja Johanna Nep. Wolfhardta st., okr. 1810 – 23
Tabernakljasta ura celjskega urarja Primoža Okrogelnika, konec 18. stoletja – 23
Podna ura celjskega urarja Antona Leithnerja, okr. 1780 – 25
Tabernakljasta ura ptujsko ormoškega urarja Karla Gottwalda, okr. 1800 – 27
Stoječa ura ptujskega urarja Karla Nachbara, konec 18. stoletja – 28
Izdelki Zoisove manufakture beloprstene keramike v Ljubljani okrog 1800 – 107

Stoječa ura ljubljanskega urarja Baltazarja Hofmana, okrog 1810 – 114
Tabernakljasta ura ljubljanskega urarja Antona Regalyja, zač. 19. stol. – 115
Empirska ura ljubljanskega urarja Antona Regalyja, zač. 19. stol. – 116
Stenska ura ljubljanskega urarja Antona Regalyja, 30. ali 40. leta 19. stoletja – 118
Poznoempirska ura ljubljanskega urarja Leonharda Heicheleja, okrog 1820 – 119
Poznoempirska ura ljubljanskega urarja Leonharda Heicheleja, okrog 1810 – 119
Bidermajerska ura ljubljanskega urarja Nikolaja Rudholzerja, okrog 1840 – 50 – 121
Stolpna ura s kontrolno številnico kroparskega urarja Janeza Pogačnika z letnico 1883 – 125
Grad Bizeljško, bidermajerska soba – 148
Grad Borl, eleganten marmornat kamin in neoempirska sedežna garnitura – 148
Grad Borl, bogat neobarochen portal z vrati, nad katerimi so obešene lovske trofeje in orožje – 149
Grad Dornava, rokokojska peč in poslikane stenske opne – 149
Grad Dvor pri Radečah, notranjščina s slikami iz Gutmanstahlove zbirke – 150
Grad Hemljnik, ureditev enega izmed dnevnih prostorov lastnika Wamboldta – 150
Grad Jablje pri Mengšu, poslikane tapete v kitajski sobi in bidermajerska sedežna garnitura – 151
Jelšin grad, vzhodnjaško okrašene stene in strop, stola iz upognjena lesa – 151
Grad Murska Sobota, del opreme v »damski sobi«, zdaj delno na ogled v Mestnem muzeju v Ljubljani – 152
Grad Novo Celje, poslikane stenske opne, rokokojska peč in razstavljena srebrnina – 152
Grad Ormož, eleganten bidermajerski kanape – 153
Grad Pišcece, baročna tabernakljasta omara – 153
Ptujski grad, neobaročna sedežna garnitura v viteški dvorani – notranja stran prednje platnice Kronike 3
Grad Rakovnik na Dolenjskem, klasicistično pohištvo – 154
Grad Renče, dvorana z velikim kaminom – 154
Grad Velenje, altdeutsch sedežna garnitura in klasicistična predalnika – 155

RAZSTAVE

Razstava Slovenci v letu 1789, oktober 1989, v Narodnem muzeju – 85
Razstava »100 let učiteljske organizacije«, december 1989, v Slovenskem šolskem muzeju – 90

TISKI IN ARHIVSKI DOKUMENTI

Breckerfeldov ekslibris v knjigi G.A. Scopolija Flora Carniolica, ki se danes nahaja v knjižnici Narodnega muzeja v Ljubljani – notranja stran prednje platnice Kronike 1-2
Poziv za vpisovanje deležev Ekonomske Orjune. Celostranski oglas v glasilu Orjuna 19. 4. 1924 – 145

UDK 666.6 (497.12 Ljubljana) (091)

Kos Mateja, mag., kustodinja, Narodni muzej, 61000 Ljubljana, Prešernova 20, YU

K zgodovini ljubljanskih majolikarn beloprstene keramike

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 38, št. 3, 1990
str. 105, cit. lit. 7

Zgodovinski arhiv Ljubljana hrani rokopisni zvezek Žige Zoisa z naslovom Nachrichten von der Entdeckung der Steingutfabrik in Laibach (Poročilo o nastanku tovarne beloprstene keramike v Ljubljani) iz leta 1795. Ti zapiski dodatno osvetljujejo in deloma spreminjajo že znana dejstva iz zgodovine in tehnologije Zoisove keramične manufakture.

UDK 681.11 (497.12 Ljubljana) »18/19«

Bučić Vesna, muzejska svetovalka, Narodni muzej, 61000 Ljubljana, Prešernova 20, YU

Ljubljanski urarji v 19. in v začetku 20. stoletja

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 38, št. 3, 1990,
str. 114, cit. lit. 136

Prispevek govori o urarskih mojstrih, ki so v 19. stoletju delovali v Ljubljani in katerih hišne in žepne ure so ohranjene v muzejskih in privatnih zbirkah v Sloveniji, v Zagrebu in v Avstriji. Ohranjeni primerki iz prve polovice 19. stoletja, nastali v delavnicah Ballazarja Hofmana, Antona Regalija in Leonharda Heicheleja, so hišne ure, oblikovane v duhu dunajskega empira, čisto na začetku stoletja pa je še nekaj primerkov tabernaklistih ur, nastalih kot reminiscenca baročnega oblikovanja. V drugi polovici stoletja, ko so v sosednjih deželah delovali, že dobro razvite manufakture, predstavljajo imena ljubljanskih urarjev na uvoženih urah le še garancijo za dobro kvaliteto in reklamo za njihove delavnice. Domači mojstri namreč v svojih majhnih delavnicah niso mogli več tekmoovati z mehanizirano proizvodnjo v večjih centrih in se je delovanje ljubljanskih urarjev omejilo zgolj na prodajanje in popravljanje ur.

UDK 929 Prešeren: 726.8 + 669.13 (487.12 Dvor)

Žargi Matija, višji kustos, Narodni muzej, 61000 Ljubljana, Prešernova 20, YU

Železarna na Dvoru in Prešernov spomenik v Kranju

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 38, št. 3, 1990,
str. 108, cit. lit. 11

Predsedujoči odbora za postavitev Prešernovega nagrobnika v Kranju dr. Janez Bleiweis je 22. marca leta 1851 zaprosil železarno na Dvoru pri Žužemberku, da izstavi ponudbo za litoželezen nagrobnik. V odgovoru je direktor železarne Johann Engenthaler zapisal, da je tovarna voljna naročilo sprejeti. V prilogi je Engenthaler poslal skice nagrobnikov s cenami. Žal ne vemo, zakaj odborniki ponudbe železarne niso sprejeli. Domnevamo pa lahko, da se jim serijski tovarniški izdelek za Prešerna ni zdel primeren in da jih je od naročila odvrnila vsebinsko nekoliko čudno sestavljena ponudba in verjetno relativno visoke cene. Zato so se raje odločili za soliden kamnit nagrobnik, ki ga je po natrkih neznanega dunajskega arhitekta izdelal ljubljanski mojster Ignacij Toman. Svečano je bil odkrit 3. julija 1852.

UDK 725.6:940.3/4 (497.12 Ljubljana)

Matič Dragan, diplomirani zgodovinar, 61000 Ljubljana, Mucherjeva 4, YU

Vojški zapor na ljubljanskem gradu od 15.8.1914 do vstopa Italije v I. svetovno vojno

Kronika časopis za slovensko krajevno zgodovino, 38, št. 3, 1990,
str. 127, cit. lit. 22

V prispevku avtor opisuje ljubljanski grad v času, ko so ga uporabljali v specifične namene: kot prostor za internacijo vojaško sposobnih državljanov sovražnih držav, preiskovalni zapor in zapor za obsojence. Grad so tudi že prej uporabljali kot zapor, toda nikoli do tedaj ni v njem bivalo toliko pripadnikov različnih nacionalnosti (več kot 14), ljudi različne izobrazbe, družbenega in socialnega izvora, kar kaže za nemivne kriterije avstrijskih oblasti pri določanju svojih sovražnikov. Avtor se podrobneje ukvarja z življenjskimi razmerami jetnikov: higijene, bivanjskih prostorov, zdravstvenega stanja ...

UDC 929 Prešeren: 726.8 + 669.13 (487.12 Dvor)

Zarja Matija, Senior Curator, National Museum, 61000 Ljubljana, Prešernova 20, YU

The Ironworks at Dvor nad Prešem's Tombstone in Kranj

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 38, No. 3, 1990, pp. 108, cit. lit. 11

On 22nd March, 1851, Dr. Janez Bleiweis, president of the Committee for the erection of Prešem's tombstone in Kranj, sent a request to the Ironworks at Dvor near Zuzembek to provide them with an offer for a cast iron tombstone. In his reply, the director of the Ironworks, Johann Engenthaler, wrote that they were prepared to carry out the order. Enclosed Engenthaler sent the drawings of tombstones and their prices. Unfortunately, it is not known why the members of the Committee did not accept the offer. We can assume, however, that a serially manufactured product did not seem suitable for Prešem and that the Committee had been dissuaded by a rather oddly formulated offer and probably relatively high prices. This is why they decided on a solid, stone tombstone, which was made by Ljubljana's master Ignacij Toman following the drawings of an unknown Viennese architect. The monument was ceremoniously unveiled on 3rd July, 1852.

UDC 725.6:940.3/4 (497.12 Ljubljana)

Matič Dragan, Historian, 61000 Ljubljana, Mucharjeva 3, YU

Military Prison in the Castle of Ljubljana from August 15, 1914 to Italy's Entry into the First World War

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 38, No. 3, 1990, pp. 127, cit. lit. 22

In the article the author describes the period when the Castle of Ljubljana was used for specific purposes: as a place of internment for militarily fit citizens of enemy countries, as a remand prison and as a prison for convicted persons. The castle had already been used as a prison in the past, but never before had there been so many members of different nationalities (more than 14), people of diverse education, classes and social origin, which points to the interesting criteria used by the Austrian authorities in determining its enemies. The author studies in detail the living conditions of the prisoners: hygiene, living space, health ...

UDC 666.6 (497.12 Ljubljana) (091)

Kos Mateja, M.A., Curator, National Museum, 61000 Ljubljana, Prešernova 20, YU

A Contribution to the History of Ljubljana's Majolica Manufactory of White Earthen Ceramics

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 38, No. 3, 1990, pp. 105, cit. lit. 7

The Historical Archives of Ljubljana keep the manuscript of Žiga Zois entitled »Nachrichten von der Entstehung der Steingutfabrick in Laibaitch« (Report on the Establishment of a White Earthen Ceramics Factory in Ljubljana) from the year 1795. These writings throw additional light on and partly alter the already known facts on the history and technology of Zois' ceramics manufactory.

UDC 681.11 (497.12 Ljubljana) »18/19«

Bučič Vesna, Museum Adviser, National Museum, 61000 Ljubljana, Prešernova 20, YU

Clockmakers in Ljubljana in the 19th and Beginning of the 20th Century

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 38, No. 3, 1990, pp. 114, cit. lit. 136

The article speaks of the masters of clockmaking who worked in Ljubljana in the 19th century. The clocks and watches are preserved in museum and private collections in Slovenia, Zagreb and Austria. The preserved specimens, which date back to the first half of 19th century and were created in the workshops of Baltazar Hofman, Anton Regaly and Leonhard Heichele are designed in the spirit of the Viennese empire. There are a few existing specimens of the tabernacle clocks from very beginning of the century, created as a reminiscence of baroque design. In the second half of the century, when well-developed manufactures were already in operation in neighbouring countries, the names of Ljubljana's clockmakers on imported clocks merely represent a guarantee of quality and an advertisement for their workshops. Domestic masters in their small workshops were no longer able to compete with mechanized production in larger centres and the work of Ljubljana's clockmakers was therefore reduced to the sale and repair of watches.

UDK 65.01.46 (497.12) »1918/1941«

Kresal France, dr., Inštitut za novejšo zgodovino, 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1, YU

Razvoj industrije v Sloveniji v letih 1918 – 1941

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 38, št. 3, 1990, str. 134

V članku je orisan industrijski razvoj Slovenije v času stare Jugoslavije, kakršnega so omogočale takratna akumulacija kapitala, infrastruktura in surovine. Na tem temelju je podan prikaz napredovanja posameznih industrijskih panog: premogovništva, kovinske, tekstilne in usnjarske industrije, papirnice, pa še kemične, gradbene in živilske industrije, in končno, posledice velike svetovne gospodarske krize leta 1919.

UDK 77.03:728.83 + 747

Lozar Štamcar Maja, stažistka raziskovalka, dipl. umetnostna zgodovinarica, Filozofska fakulteta in Narodni muzej, 61000 Ljubljana, Prešernova 20, YU

Fotografije predvojnih grajskih interierjev – dragocen vir za proučevanje notranje opreme, zlasti pohištva

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 38, št. 3, 1990, str. 147, cit. lit. 16

V sestavku je predstavljena serija fotografij grajskih interierjev, nastalih med obema vojnoma, katerih negativne hrani Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Republike Slovenije. Avtorica v prvem delu podaja okoliščine, v katerih so fotografije nastale, v drugem delu pa skuša izluščiti glavne značilnosti bogate grajske notranje opreme, ki v glavnem žal ni preživela druge svetovne vojne.

UDK 374.73 »191«:329.14

Dolenc Ervin, mag., asistent, Inštitut za novejšo zgodovino, 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1, YU

Bratstvo – izobraževalna društva narodnih socialistov v dvajsetih letih

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 38, št. 3, 1990, str. 138, cit. lit. 46

Narodno socialistična izobraževalna in mladinska organizacija Bratstvo je bila ena izmed treh kulturno prosvetnih društvenih zvez med slovenskimi industrijskimi delavci tega časa. Po času nastanka za socialdemokratsko Svobodo druga, po svoji organizacijski moči pa še za krščanskosocialistično Krekovo mladino tretja. Znotraj političnega tabora bivših liberalcev je poleg mnogo večje Zveze kulturnih društev, tako kot v politiki predstavljala drobitev moči tudi na tem področju.

UDK 329.17:330.1 (497.1) »191«

Šuštar Branko, kustos, Slovenski šolski muzej, 61000 Ljubljana, Plečnikov trg 1, YU

Ekonomska Orjuna. Poskus gospodarske organizacije jugoslovanskih nacionalistov v dvajsetih letih

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 38, št. 3, 1990, str. 144, cit. lit. 26

Na osnovi glasila Orjuna in arhivskega gradiva (zadružni register) predstavlja članek najprej spomladi 1924 osnovano zadružno ekonomsko Orjuna in njeno neuspešno delovanje, likvidacijo leta 1933 in izbris iz registra aprila 1948. Nato pa navaja krajevno razprostranjenost in poklicno strukturo nekaj nad 300 članov te zadruge, kar daje sliko razširjenosti vpliva Organizacije jugoslovanskih nacionalistov (Orjuna) v letih 1924/25.

UDC 374.73 »191«:329.14

Dolenc Ervin, M. A., Assistant, Institute for Modern History, 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1, YU

Bratstvo – Educational Societies of National Socialists in the 1920's

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 38, No. 3, 1990, pp. 138, cit. lit. 46

The national socialist educational and youth organization Bratstvo was one of three cultural-educational social unions among Slovene industrial workers of the time. It was established as second following the social-democratic »Svobodak«, and from the aspect of organizational power it ranked third after the Christian-socialist »Krekova Mladina«. Within the political group of former liberals it represented, alongside the much larger Association of Cultural societies, the crumbling of power, as politics, in this field as well.

UDC 329.17:330.1 (497.1) »191«

Šuštar Branko, Curator, Slovene School Museum, 61000 Ljubljana, Plečnikov trg 1, YU

»Ekonomska Orjuna«. An Attempt at Economic Organization by Yugoslav Nationalists in the 1920's

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 38., No. 3, 1990, pp. 144, cit. lit. 26

On the basis of the journal Orjuna and archival material (cooperative register), the article begins with a presentation of the cooperative »Ekonomska Orjuna«, established in the spring of 1924, and its unsuccessful operation, its liquidation in 1933 and its expansion from the register in April, 1948. The article continues with a presentation of the regional expansion and professional structure of the cooperative's membership, which included more than 300 members. This illustrates the influence spread of the Organization of Yugoslav Nationalists (Orjuna) in the years 1924/25.

UDC 65.01.46 (497.12) »1918/1941«

Kresal France, dr., The Institute for Modern History, 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1, YU

Industrial Development in Slovenija in the Years 1918 – 1941

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 38, No. 3, 1990, pp. 134

The article traces the industrial development in Slovenia in the time of the Yugoslav kingdom from the aspect of accumulation of capital, infrastructure and available sources of raw materials. On the basis of these factors, it presents the growth of individual industrial branches: coal mining, the metal, textile and leather industries, paper mills, the chemical, building and food industries, and finally, the consequences of the world's great economic crisis in 1929.

UDC 77.03:728.83 + 747

Lozar Štamcar Maja, Junior Researcher, Art Historian, Faculty of Arts and National Museum, 61000 Ljubljana, Prešernova 20, YU

Photographs of Pre-war Castle Interiors – A Precious Source for Studying Interior Design, Especially Furniture

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 38, No. 3, 1990, pp. 147, cit. lit. 16

The article presents a series of photographs of castle interiors during the period between the two wars, the negatives of which kept by the Institute for the Protection of Natural and Cultural Heritage in the Republic of Slovenia. In the first part the author presents the circumstances in which the photos originated, whereas in the second part an attempt is made to determine the main characteristics of the castle's rich interior design, most of which unfortunately did not survive the Second World War.

UDK 373.3 (497.12 Istra) »1918/1945«

Lešnik Avgust, mag., 66000 Koper, Izolska vrata 2, YU

Porožaj slovenske ljudske šole v Istri od italijanske okupacije do osvoboditve (1918 – 1945)

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 38, št. 3, 1990, str. 159, cit.lit. 29

Za slovensko prebivalstvo Primorske in Istre je pomenila priključitev k Italiji leta 1918 zlasti na kulturnem in prosvetnem področju pravo katastrofo. Nove oblasti so imele namen čim prej asimilirati slovensko prebivalstvo, zato so že v nekaj letih ukinile slovenski pouk v šolah, kjer je postal glavni vzgojni cilj tudi fašizem. Po kapitulaciji Italije leta 1943 so začeli na osvobojenih področjih ustanavljati partizanske šole v slovenskem jeziku, ki so s prekinitvami delovale vse do osvoboditve.

UDK 379.822 (497.12 Bled)

Benedik Božo, pravnik v pokoju, 64260 Bled, Cankarjeva 7, YU

Turizem in kultura na Bledu

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 38, št. 3, 1990, str. 156

Bled kot eden najstarejših in najbolj mondenih slovenskih turističnih krajev je že v začetku svojega turističnega razcveta v zadnjih desetletjih 19. stoletja skrbel za kulturne potrebe svojih gostov. Med obema vojnama je ta dejavnost zamrla, po drugi svetovni vojni pa so se turistični delavci zavedli velikega pomena kulture v turizmu in prireditvam te vrste, ki jih avtor podrobno predstavi, namenjajo vse več energije.

UDC 379.822 (497.12 Bled)

Benedik Božo, Lawyer – retired, 64260 Bled, Cankarjeva 7, YU

Tourism and Culture at Bled

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 38, No. 3, 1990, pp. 156

Bled, one of the oldest and most mondain tourist resorts in Slovenia, was already known for its activities aimed at fulfilling the cultural needs of its guests at the beginning of its flourishing in the last few decades of the 19th century. These activities diminished between the two world wars. However, following the Second World War, the people in the tourist business became increasingly aware of the great importance of culture in this field. More and more energy is being put into events of this kind, which are presented in detail by the author.

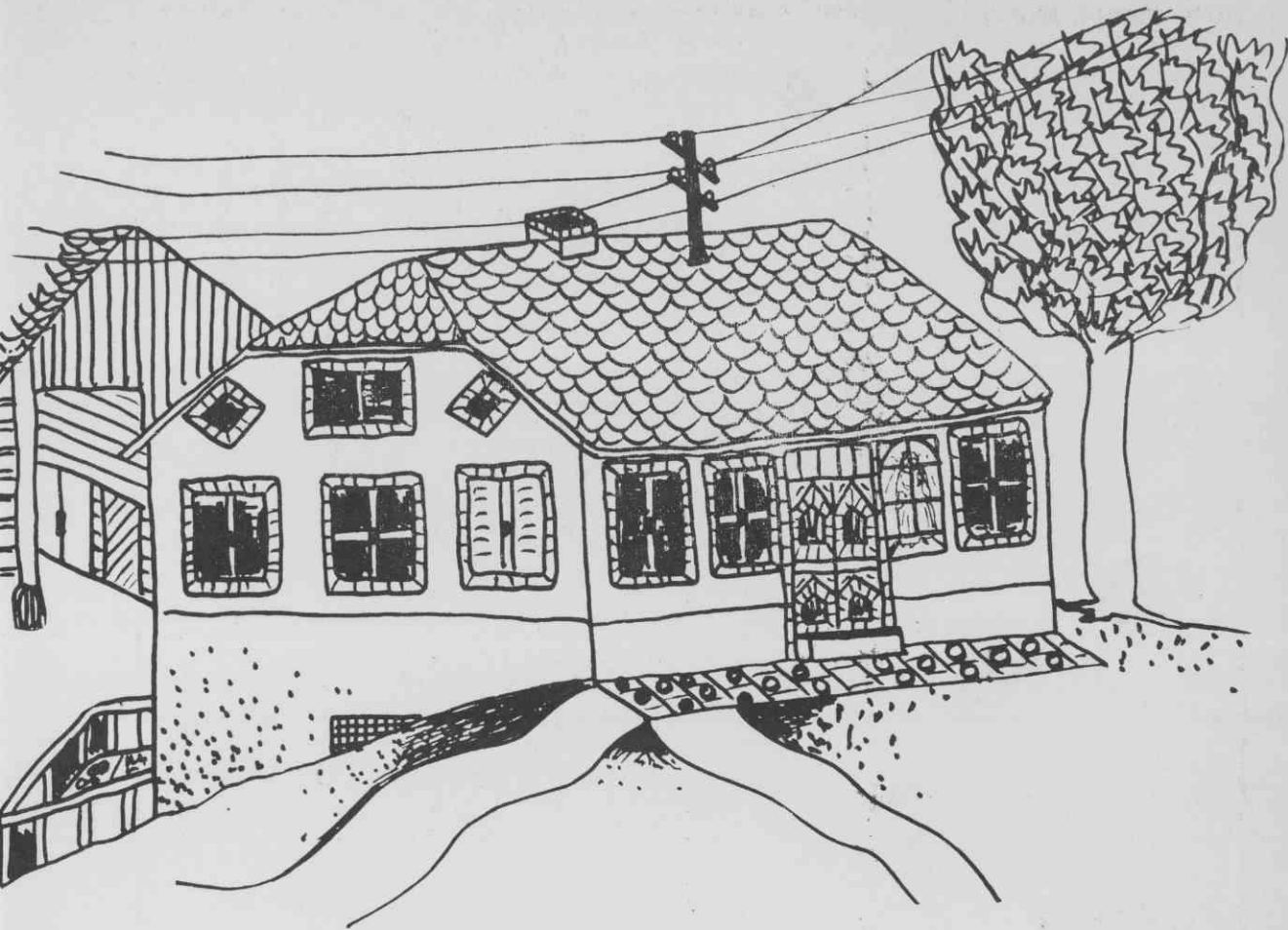
UDC 373.3 (497.12 Istra) »1918/1945«

Lešnik Avgust, M. A., 66000 Koper, Izolska vrata 2, YU

The Position of Slovene Elementary Schools in Istria in the Period from the Italian Occupation to Liberation (1918 – 1945)

Kronika, Magazine for Slovene local History, 38, No. 3, 1990, pp. 159, cit. lit. 29

For the Slovene population in the Littoral and Istria, the annexation of this region to Italy in 1918 was a true catastrophe, especially in the fields of culture and education. The intention of the new authorities was to assimilate the Slavic population. In a few years the Slovene language was abolished in schools, where the main goal of education became fascism. Following the capitulation of Italy in 1943, partisan schools teaching in the Slovene language were established in the liberated areas. These schools operated, with some interruptions, until liberation.

Pouk v enorazredni
cerkveni šoli se prične
leta 1826 v najeti sobi hiše Petra TAVČARJA
(sedaj Vašl)

Prva letošnja številka Kronike nosi nekaj znamenj nezkušenosti nove glavne urednice. Nekaj ste jih, spoštovani bralci in sodelavci, gotovo opazili, nekaterih pa morda ne. Najbolj mi leži na duši neljuba napaka, ko v kazalu niso navedeni vsi sodelavci te številke, ampak le pisci razprav. Prizadetim se iskreno opravičujem. To bo nekoliko popravilo letno kazalo v tej številki, kjer bodo naštetni vsi letošnji pisci v Kroniki.

Dolžna pa sem vam še dve opravičili, oziroma pojasnili. V zvezi z objavljeno hišno številko rodbine Pleterski se je oglasil prof. dr. Janko Pleterski in pojasnil, da tu ne gre za njegove prednike in me prosil, da ta popravek objavim. Temu naj dodam, da je uredništvo pred objavo razpolagalo s podatkom, kot da gre prav za njegovo družino, zato smo ga tudi objavili. In končno – objavljenega članka o Francu Antonu Breckerfeldu zaradi prevelikih delovnih obveznosti avtorice v letošnjem letu v tej številki na žalost ne bo, za trdno pa nam je obljubljen za prihodnje leto.

